

OSMANLI TARİHİ

El Kitabı

Editör
Tufan Gündüz

Osmanlı Tarihi El Kitabı

Editör
Tufan Gündüz

Yazarlar
Bilgehan Pamuk
Ersin Gülsoy
İbrahim Yılmazçelik
Mehmet Alaaddin Yalçınkaya
Mehmet İnbaşı
Zübeyde Güneş Yağcı

ISBN: 978-975-6355-88-6

1. Baskı
Şubat, 2012 / Ankara

 Grafiker
Yayınları
Yayın No: 73
Web : grafikeryayin.com

Kapak ve Sayfa Tasarımı

 Grafiker
Grafik-Ofset Matbaacılık Reklamcılık
Sanayi ve Ticaret Ltd. Şti.
1. Cadde 1396. Sokak No: 6
06520 (Oğuzlar Mahallesi)
Balgat-ANKARA
Tel : 0 312. 284 16 39 Pbx
Faks : 0 312. 284 37 27
E-mail : grafikergrafiker.com.tr
Web : grafikergrafiker.com.tr

Baskı, Cilt

 Grafiker
Ofset Yayıncılık Ltd. Şti.
Kazım Karabekir Caddesi
Ali Kabakçı İşhanı 85/3
İskitler-ANKARA
Tel : 0 312. 384 00 18
Faks : 0 312. 342 16 52

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	11
BİRİNCİ BÖLÜM	
KURULUŞTAN İSTANBUL'UN FETHİNE	13
Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu	13
Osman Gazi	18
Orhan Gazi	25
Karesi Beyliği'nin Alınması ve Anadolu'ya Geçiş	27
I. Murad	30
I. Murad Döneminde Rumeli Olayları	31
I. Murad Döneminde Anadolu Olayları	35
I. Bayezid	36
I. Bayezid Döneminde Anadolu Olayları	37
I. Bayezid Döneminde Rumeli Olayları	39
Osmanlı-Timurlu İlişkileri ve Ankara Savaşı	41
Fetret Devri	43
I. Mehmed	45
I. Mehmed Döneminde Anadolu Olayları	46
I. Mehmed Döneminde Rumeli Olayları	46
I. Mehmed Dönemindeki İsyanlar	47
II. Murad	49
II. Murad Döneminde Anadolu Olayları	51
II. Murad Döneminde Rumeli Olayları	53
İKİNCİ BÖLÜM	
GÜÇLÜ SULTANLAR DÖNEMİ	61
Fatih Sultan Mehmed	61
Hazırlıklar	64
Muhasara	65
Fetih	67
Türk Şehri Olarak İstanbul	68
İstanbul'un Fethinden Sonraki Gelişmeler	69
Sırbistan Olayları	70
Arnavutluk Olayları	72

Mora Seferleri.....	74
Eflak Olayları.....	76
Bosna'nın Zaptı ve Hersek'in idare Altına Alınması.....	76
Osmanlı Venedik Mücadeleleri.....	78
İtalya Seferi.....	80
Boğdan Seferi.....	81
Macaristan Olayları.....	82
Rodos Seferi.....	83
Karaman Beyliği İle İlişkiler.....	84
Osmanlı-Akkoyunlu İlişkileri ve Sonuçları.....	88
Fatih Sultan Mehmed'in Karadeniz Siyaseti.....	91
Amasra'nın Fethi.....	92
Candaroglu Beyliği'nin İlhakı ve Sinop'un Fethi.....	93
Trabzon'un Fethi.....	94
Karadeniz Seferleri ve Kırım'ın İlhakı.....	95
Memlüklerle İlişkiler.....	97
II. Bayezid.....	102
İç Karışıklıklar ve Cem Olayı.....	104
Boğdan'ın İtaat Altına Alınması ve Lehistan İle İlişkiler.....	111
Osmanlı Memlük İlişkileri.....	112
Karagöz Paşa'nın Fetihleri.....	114
Adana Savaşı.....	114
Davut Paşa'nın Varsak Seferi.....	115
Ağaçayırı Savaşı.....	115
Osmanlılara Karşı Dulkadirli Memlük İşbirliği.....	117
Barış.....	118
Macaristan Olayları.....	119
Mora Savaşları.....	119
İnebahtı/Lepanto'nun Fethi.....	120
Modon'un Fethi.....	121
Koron'un Fethi.....	121
İspanya'daki Gelişmeler ve Osmanlı Devleti.....	122
Osmanlı Safevi Münasebetleri ve II.Bayezid'in Ölümü.....	123
III. Selim.....	124
Osmanlı-Safevi Münasebetleri.....	133

Osmanlı-Memlük Münasebetleri.....	145
Kanuni Sultan Süleyman.....	152
İç İsyanlar.....	153
Caberdi Gazali İsyanı.....	153
Hain Ahmed Paşa İsyanı ve Mısır Meselesi.....	154
Sütlün Koca ve Zünnun Baba İsyanı.....	154
Kalenderoğlu İsyanı.....	156
Molla Kabız Olayı.....	157
İsmail Maşuki.....	158
Kanuni Sultan Süleyman'ın Batı Politikası.....	159
Belgrad'ın Fethi.....	160
Mohaç Meydan Muharebesi.....	161
Viyana Kuşatması.....	163
Alman Seferi.....	165
Fransa İle Kapitülasyon Antlaşması.....	168
İtalya Seferi (Korfu Seferi).....	168
Boğdan Seferi.....	171
Budin'in Fethi.....	171
Estergon Seferi.....	173
Erdel (Transilvanya) Meselesi.....	174
Kanuni Sultan Süleyman'ın Doğu Politikası.....	176
İrakeyn Seferi.....	178
İran Seferi.....	180
Nahçıvan Seferi.....	181
Akdeniz ve Kuzey Afrika Politikası.....	183
Hint Deniz Seferleri.....	187
Şehzade Mustafa'nın İdamı.....	190
Şehzade Bayezid Olayı.....	192
II. Selim.....	195
Kanal Açma Teşebbüsleri.....	198
Süveyş Kanalı Teşebbüsü.....	198
Don-Volga Kanal Projesi.....	199
Kıbrıs'ın Fethi.....	204
İnebahtı Deniz Savaşı.....	205
Fransızlara Kapitülasyon Verilmesi.....	208

III. Murad	208
Osmanlı - İran Savaşları	209
Sokullu Mehmet Paşa	215
Kuzey Afrika'da Osmanlı Hakimiyetinin Kurulması	218
Osmanlı-İngiliz Ticari İlişkilerinin Başlaması	219
Osmanlı Avusturya Savaşları	219
III. Murad'ın Kişiliği	221
III. Murad Dönemi Mali Problemler	222
III. Mehmed	224
Osmanlı-Avusturya Savaşı	226
Coğrafi Keşifler	239
Osmanlı Askeri Yapısının Değişmesi	240
Suhte İsyanları	243
Celali Ayaklanmaları	247
İlk Büyük Celali Karayazıcı	250
Deli Hasan	252
Tavil Halil	254
Canbolatoğlu Ali Paşa	256
Kalenderoğlu Mehmed	259
Celali Ayaklanmalarının Sonuçları	261
İstanbul (Yeniçeri) İsyanları	265
III. Mehmed'in Ölümü	277

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ZOR YILLARIN BAŞLAMASI	279
I. Ahmed	284
Osmanlı Avusturya İlişkileri	286
Akdeniz	287
Lehistan	287
Ticari Antlaşmalar	288
I. Mustafa (İlk Saltanatı)	288
II. Osman	289
Lehistan Seferi	290
Tahttan İndirilişi	292
I. Mustafa (İkinci Saltanatı)	294
IV. Murad	298

Revan ve Bağdat Seferleri	304
İbrahim	309
Varvar Ali Paşa'nın İsyanı	317
IV. Mehmed	319
İç Karışıklıklar	319
Köprülüler	323
II. Süleyman	337
Avusturya Cephesi	339
Venedik Cephesi	341
Rusya Cephesi	342
II. Ahmed	343
II. Mustafa	345
Savaşlar	345
Karlofça Antlaşması	348
Karlofça Sonrası Genel Durum	351

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

UYANIŞ VE TOPARLANMA ÇABALARI	355
III. Ahmed	355
Edirne Vakası	355
İmparatorluğun Kaçırdığı Tarihi Fırsat	
Prut Seferi ve Antlaşması	365
Venedik ve Avusturya Seferleri	371
Lale Devri veya Türk Rönesansı	375
İran Savaşları	380
Patrona Halil İsyanı	384
Gelenekçi Islahat Siyaseti	388
I. Mahmut	388
Osmanlı Devlet Hizmetinde Avrupalılar	388
Nadir Şah'ın Yükselişi	391
Rusya ve Avusturya ile Savaş	393
Nadir Şah Efsanesinin Çözülüşü ve Çökmesi	400
I. Mahmud'un Son Yılları	401
III. Osman	402
III. Mustafa Dönemi	403

18. Yüzyıl Ortalarının Büyük Sadrazamı:	
Koca Ragıp Paşa	404
Osmanlı-Rus Savaşı	408
Çeşme Faciası	411
Rusların Böl, Parçala, Yut Taktiğine Tarihi	
Bir Örnek: Kırım	413
Doğu Efsanesinin Sonu	415
Avrupalıların Denge Siyaseti Çerçevesinde Osmanlı	
İslahatlarına Bakışları	416
Çağdaşlaşma Yolunda Osmanlı Yenileşme	
Anlayışındaki Değişmeler	416
Gelenekçi İslahat Anlayışının Son Çırpınları	418
I. Abdülhamid	418
Küçük Kaynarca Antlaşması ve Şark Meselesi	418
Merkezi İktidarın Çözülüşü ve	
Taşradaki Güçlerin Yükselişi	423
İran'la Yaşanan Güçlükler	425
Rusların Kırımı İşgali	426
Osmanlı İmparatorluğunu Taksim Projesi:	
Rus Avusturya İttifakı	429
Nizam-ı Kadimin Sonu ve Nizam-ı Cedid'in Başlaması	434
III. Selim	434
III. Selim'in İslahatlarının	
Osmanlı Dış Politikasındaki Tesirleri	437
Osmanlı-Fransız Savaşı	444
Osmanlı-Rus ve İngiliz Savaşı	451
Nizam-ı Cedid'in Sonu: Kabakçı Mustafa İsyanı	454
IV. Mustafa	457

BEŞİNCİ BÖLÜM

YENİDEN YAPILANMA	461
II. Mahmud	461
Osmanlı-Rus -İngiliz Savaşının İkinci Perdesi	465
Taşradaki Ayanların Denetim Altına Alınması ve	
Sırp İsyanı	467
Son Osmanlı İran Savaşı ve Erzurum Antlaşması	469

Yunan İsyanı ve Navarin Faciası	471
Osmanlı Rus Savaşı ve Edirne Antlaşması	478
Mısır Meselesi	482
Hünkâr İskelesi Antlaşması	486
II. Mısır Bunalımı ve II. Mahmud'un Ölümü	491
Abdülmeccid ve Abdülaziz	496
Tanzimat Dönemi	497
Edebiyat Adamları ve İdeologlar	500
Bab-ı Ali'ye Yönelik Reformlar	503
Hukuk Birliğinin Sağlanmasına Doğru	505
Modern Eğitim Çalışmaları	506
Orduda Yenileşme	508
Taşra Yönetimi ve Mali Kaynakları	509
Osmanlı'da Ekonomik ve Toplumsal Değişim	510
Osmanlı Şehirlerinin Değişimi	511
Tanzimat Döneminde Ekonomik Genişleme	513
Osmanlıda Millet Kavramı	515
Hasta Adam	517
Kırım Savaşı	519
Kırım Savaşı Sonrası Gelişmeler	521
V. Murad	526
II. Abdülhamid	526
1877/78 Osmanlı-Rus Savaşı	528

ALTINCI BÖLÜM

ÇÖKÜŞ	531
II. Abdülhamid ve Hilafet	533
Batı'nın Siyasal, Ekonomik ve Kültürel Alandaki Etkileri	536
Kırsal ve Kentsel Yerleşimlerdeki Değişimler	540
İstanbul ve Gelişim	547
Milliyetçi Oluşumlar ve Ermeni Meselesi	551
Osmanlı-Alman İlişkileri ve Bağdat Demiryolları	556
Abdülhamid Dönemindeki Muhalefet ve Jön Türkler	557
Meşruti İdareye Doğru	561
İmparatorluğun Çöküşü	565
II. Meşrutiyet ve Etkileri	570

İttihat ve Terakki Dönemi.....	579
Trablusgarp ve Arnavutluk Olayları.....	585
Balkan Savaşları.....	589
İki Savaş Arasında İttihat ve Terakki'nin Seyir Defteri.....	593
I. Dünya Savaşı ve Sonrasında Yaşanan Gelişmeler.....	599
I. Dünya Savaşının Genel Sonuçları.....	609
GENEL KAYNAKÇA.....	621
YAZAR ÖZGEÇMİŞLERİ.....	645

ÖNSÖZ

Osmanlı Tarihi ile ilgili yüzlerce kitabın arasına yeni bir "El Kitabı" ile katılmak okuyucu için şaşırtıcı olmayabilir. Ancak biz, tarih hiç bir zaman tam bir gerçeklikle yazılamayacağına göre defalarca yazmakta fayda vardır ilkesini benimsemiş bulunuyoruz. Bu amaçla aslında bildiğimizi sandığımız konuları yeniden ele alıyor, öğrenilmesinde öncelik verdiğimiz konuları ön plana çıkarıyoruz. Böylece daha derli toplu bir çalışma sunmaya gayret gösteriyoruz.

Bu çalışma bir "El Kitabı" fikrinden ortaya çıktığı için öncelikle siyasi tarihe ve temel konulara öncelik verildi. Akademisyen yazarlarımız Osmanlı tarihini okuyucunun en iyi anlayabileceği şekilde tasarlamaaya gayret etti.

Osmanlı tarihini çok çeşitli şekilde devirlere ayırmak mümkündür. Her türlü planın temel amacının okuyucuya doğrudan ulaşmak ve anlaşılmayı kolaylaştırmak olduğuna göre her ayırımın da kendi içinde tutarlılığı ve doğruluğu savunulabilir. Bu çalışmada da ayırımlar kullanılmıştır. Ancak, Osmanlı tarihinin Kuruluş, Yükselme, duraklama, dağılma gibi bölümlere ayırmanın konunun anlaşılması bakımından zorluğu göz önüne alınarak daha çok değişim ve dönüşüm hareketleri esas alınmıştır. Üstelik her ne olursa olsun Osmanlı padişahları başlıklarından vazgeçilmemiştir.

Elinizdeki kitabın Kuruluştan İstanbul'un Fethine bölümünü Doç. Dr. Ersin Gülsoy yazdı. Güçlü Sultan Dönemi diye adlandırdığımız XVI. Yüzyılı ise Prof. Dr. Mehmet İnbaşı, Doç. Dr. Ersin Gülsoy ve Doç. Dr. Zübeyde Güneş Kaleme aldı. Zor Yıllar olarak nitelendirdiğimiz XVII. Yüzyıl olaylarını ise Doç. Dr. Bilgehan Pamuk yazdı. Osmanlı Devleti'nin belirgin bir değişim ve Dönüşüm dönemine girdiği XVIII. Yüzyılın tamamını ve XIX. Yüzyılın ilk yarısını Prof. Dr. Mehmet Alaaddin Yalçınkaya, Osmanlı Devleti'nin çöküşten kurtarma çabalarını ve nihayet devletin dağılmasını ise Prof. Dr. İbrahim Yılmazçelik yazdı. Her biri kendi alanında uzmanlığı ile temayüz etmiş olan değerli bilim adamlarımız, titiz üslupları, akıcı ve sade anlatımlarıyla Osmanlı tarihini yeniden keşfetmemizi sağladılar.

Bu eser öncelikle Üniversitelerimizin Tarih Bölümlerinde eğitim gören öğrencileri hedef alıyor. Bununla birlikte anlatımdaki sadelik ve

recekti ki bu savaşlardan tecrit ve uyuşukluk politikasının kötü neticelerini 1768'de çıkan Osmanlı-Rus savaşında Osmanlılar çok pahalı bir şekilde ödeyecekti. Zira Osmanlı'nın bulunduğu coğrafi ve jeo-politik konum gereğince ordunun zinde olması için sık olmasa bile gazâ ve seferin önemi büyüktü.

III. OSMAN

I. Mahmud'un 13 Aralık 1754'de vefat etmesi üzerine kardeşi III. Osman 56 yaşında tahta çıktı. III. Osman 18. yüzyılda en kısa süreli hüküm süren padişahtı. İç ve dış politikada her hangi bir müspet politikası olmadığı gibi sık sık sadrazam değiştirmekle meşhurdur. Uzun yıllar yaşadığı kapalı hayatın tesiri ile bedenen ve ruhen de zayıf bir kişiliğe sahipti. Bu yüzden Osmanlı İmparatorluğu'nu idare edebilecek kapasitede olmadığı gibi I. Mahmud döneminde yapılmış iyi işleri beğenmeyip tenkit de ederdi. Dengesiz bir hâl ve tavır sergileyip devlet işlerine el atması fayda yerine zarar getirmekteydi. Kısaca III. Osman dönemi hadiselerine göz atıldığında Osmanlı İmparatorluğu'nun barış içinde olduğu bir dönem olarak addedilir. Sınır vilâyetlerde bazı ayaklanmalar olduysa da bastırıldı. Padişah, Mısır'da Memlûklerin ayaklanmasında ihmali olan Veziriazam Bahir Mustafa Paşa'yı azlederek yerine I. Mahmud döneminde sadrazamlık yapmış olan Hekimoğlu Ali Paşa'yı getirdi. Ancak istenilen başarıyı gösteremeyince Hekimoğlu Ali Paşa da azledilerek yerine Başdefterdar Naili Abdullah Paşa getirildi. III. Osman'ın tahta çıktığı yıl İstanbul en şiddetli kışlarından birini yaşıyordu. Sütlüce'den Defterdar İskelesi'ne kadar Haliç donmuş ve buz üstünde yürünebilmişti. Aynı yıl bir başka önemli olay da İstanbul yangınları idi. Yangın otuz altı saat süren sürmüş ve İstanbul'un üçte ikisi yanmıştır.

Sadrazam Silahdar Ali Paşa'nın rüşvet aldığıının ortaya çıkması ile 25 Ekim 1755'te paşayı azlederek yerine Yirmisekiz Said Mehmed Efendi'yi getirdi. Bu dönemde bunun dışında birçok devlet adamı değiştirildi. En son olarak Mehmed Ragıp Paşa sadrazamlığa getirildi. Uzun yıllar boyunca sarayda kapalı bir yaşam sürmenin etkisiyle sinirli, karamsar ve sert bir mizaca sahip III. Osman, dengeli bir insan olmadığı için sadrazamlarla anlaşamamış, devlet yönetimine zarar vermiştir.

Öte yandan III. Osman ağabeyinin aksine müziği sevmez ve kadınlara iltifat etmezdi. Tebdil-i kıyafet gezmek en büyük zevkiydi. Dö-

nemin en önemli olaylarından biri gayrimüslimlere karşı artan hoşgörüsüzlüktü. Hristiyanlar ve Museviler sokakta ayırıcı kıyafetler giymeye zorlanmıştı. Kadınlara sokakta serbestçe ve süslü gezmelerini yasaklamıştı. Kadınlara karşı duyduğu rahatsızlık yüzünden sarayda demir ayakkabılarla dolaştığı ve sesi duyan kadınların yoluna çıkmadığı rivayet edilir.

İstanbul'da mimarî çalışmalara devam edilmiş, I. Mahmud döneminde yapılmaya başlanan Nuruosmaniye Camisi tamamlanmıştır. Bunun dışında Üsküdar'da İhsaniye Camisi ve İhsaniye Mescidi'ni yaptırdı. Caminin yanına medrese, kütüphane, imaret, sebil ve çeşme de yaptırtıp tamirâtı ve masraflarının karşılanması için vakıflar tesis ettirdi. Midilli Adası Sığrı Limanı'nda, Malta korsanlarına karşı bir kale inşa edilerek tahkim edildi. Babiâli'nin inşası tamamlandı. Ahırkapı Feneri de III. Osman devrinde yapıldı. Zaten pek fazla tahtta durmadan şirpençe hastalığı yüzünden bir süre hasta düşmüş ve 30 Ekim 1757'de ölmüştür.

III. MUSTAFA DÖNEMİ

III. Osman'ın vefatından sonra III. Ahmed'in oğlu III. Mustafa 41 yaşında tahta çıktı. 1746'da İran'la yapılan Kerden Antlaşması'ndan beri süre gelen tutarsız ve dengesiz iç ve dış politika III. Mustafa döneminde de devam etti. Aynı zamanda Osmanlı İmparatorluğu tarihinin en uzun kesintisiz barış döneminin milâdı da olan bu tarih süreci, III. Mustafa'nın saltanatının ilk dönemlerini de kapsayıp 1768 yılında Osmanlı-Rus savaşıyla noktalananaktı. Bu barış devrinin uzun ve kesintisiz olmasının sebebi olarak üç madde ön plâna çıkmaktadır. Bunlardan ilki; Avrupa devletlerinin Avusturya Varsay Savaşı (1740-1748) ve sonra da Yedi Yıl Savaşı'yla (1756-1763) meşgul olmalarıdır. İkincisi; Osmanlı İmparatorluğu'nun ezeli ve en güçlü hasmı olan Avusturya'ya karşı yine Alman olup Protestan Prusya'nın Orta ve Doğu Avrupa üzerinde izlediği yayılmacı siyaset nedeni ile hem Avusturya hem de Rusya'nın meşgul edilmesi- dir. Sonuncusu; İran'da 1747'de Nadir Şah'ın öldürölmesinden sonra İran'ın yarım asır gibi bir müddet fetret devri yaşamasıyla doğu sınırlarındaki tehlikenin olmayışıdır. Sonuç olarak, bu dönemlerde Osmanlı İmparatorluğu tarafsızlık politikası izleyip kendisini dünyadaki çatışmalardan uzak tutan padişahlar ve sadrazamlar kadrosuyla imparatorluğu güçlendirmeden çökertecek olan dış bağlantılardan imtina ediniyorlardı.

Batıda 1739, doğuda ise 1746'dan beri Osmanlıların dış politikada izledikleri barışçı siyasetin temel nedenlerinden birisini de padişahların kendi otoritelerine karşı çıkabilecek yüksek mevkideki devlet adamlarını sık sık değiştirerek iktidarlarını muhafaza etme telaşında olmalarında aramak gerekir. Gerçektende bu dönemde Koca Mehmed Ragıp Paşa'nın altı yıl üç ay gibi uzun süren sadareti haricinde hiçbir sadrazamın üç yıl kadar bile sürmeyen sadaretleri sırasında elbette imparatorluğun hem içerde hem de dışarıda istenilen bir şekilde temsil edilmesi mümkün gözükmemekteydi. Yine bu dönemde bir dış saldırı tehdidi olmadığından dolayı, yapılmış olan askerî ıslahatlar başta olmak üzere pek çoğu giderek zayıflamaya ve hatta ortadan kalkmaya başlamışlardı. Bunun neticesinde matbaa ve Humbaracıbaşı Ahmed Paşa'nın topçu birlikleri ve okulu ortadan kalkmıştı. Osmanlı erkânı uyusukluğa ve rehavete düşüp, Osmanlı düzeninin düşmanı caydırıcı bir güç olduğunu zannetmeye başlamışlardı. Artık devlet nizamı ve otoritesi her yerde sarsılmaya başlayıp, memurluklar satılıyor, iltimas ve rüşvet isteniyordu. Enflasyon, salgın hastalıklar özellikle veba, kıtlık, kalabalıklaşan şehirler, işsizlik ve eşkıyalık ve emir dinlemeyen memurlar imparatorluk boyunca yayılmıştı. Özellikle de imparatorluğun uzak eyâletleri olan Mısır, Arabistan, Irak, Suriye ve Kuzey Afrika'da mahallî askerî birlikler denetimi ele geçirerek büyük bir ölçüde bağımsız hareket etmekteydiler. Ayrıca kendi çıkarlarını kaybetme korkusu nedeniyle her türlü değişime ve ıslahatlara karşı çıktıkları da görülmeye başlanmıştı.

18. Yüzyıl Ortalarının Büyük Sadrazamı: Koca Mehmed Ragıp Paşa

Bütün bu kötü gidişat Koca Mehmed Ragıp Paşa'nın sadaretiyle belli ölçüde dizginlenecek ve devlet otoritesi ve nizamı tekrar sağlanacaktı. Zira III. Mustafa ile sadrazamın birçok görüşte hem fikir olmaları bunda etkiliydi. Sadareti zamanında hükümetin iyi çalışması ve etkin idaresi sayesinde halkın refah seviyesini artırmak için büyük çabalar sarf etti. Düzenli ve adil vergi alınması sağlanıp halk üzerinde ayan ve eşkıya baskısı kaldırılmaya çalışıldı. Yine bu dönemde devlet erkânı kütüphaneler, camiler ve imarethaneler yaptırarak halkın temel ihtiyaçlarına yönelik hizmetlerde bulunmuşlardı. Taşrada eşkıyalık yapan leventler ile güçlenen ayan ve derebeylerini bastırmak için tedbirler de alındı. Ancak bütün bu iyi niyetli çalışmalara rağmen ülkenin içinde bulunduğu temel sosyal ve eko-

nomik sorunları kökünden değiştiremediğinden alınan bu iyi niyetli tedbirler kısa vadede faydalı olmakla beraber meseleleri çözemediği için çabalar boşa çıkmaktaydı. Özellikle Koca Ragıp Paşa'nın izlediği dengeli ve tutarlı politikalar meyvesini verecekti. Hazine gelirleri artmıştı, zira sulhperverlik siyaseti gereği askerî harcamalar azalmıştı. Vakıflara, timârlara ve iltizamlara sıkı denetimler getirildi. Ticareti geliştirmek için paranın değerini eski hâline getirmeye çalıştığı gibi saray masraflarında da tasarrufa gidilmesini sağladı. Sosyal, idarî ve iktisadî alanların dışında Mehmed Ragıp Paşa'nın askerî alanlarda da belli ölçüde ıslahat hareketlerinde bulunduğunu görmekteyiz. Donanmada gemilerin bir kısmı yelkenliye dönüştürüldüğü gibi cephanelik de yeni baştan düzenlenmişti. Koca Mehmed Ragıp Paşa'nın başarıları kendi üstün meziyetleri, sadakati ve uyumlu oluşundan kaynaklanmaktaydı. Bu yüzden III. Mustafa'nın dul kız kardeşi Saliha Sultan'la evlenerek 18. yüzyılda Nevşehirli Damat İbrahim Paşa'nın elde etmiş olduğu üstünlük ve kudrete sahip olması sayesinde büyük işler başardı. Sadrazamlığı sırasında siyasî işleri tam manasıyla elinde tutabilmek için III. Mustafa'yı askerî birliklerin teftişi, savaş gemilerinin denize indirilmesi ve top dökümü merasimleri, Sakarya-İzmit Körfezi kanal projesi gibi faaliyetlere yönlendirmişti.

Mehmed Ragıp Paşa da kendinden on sene önce başlamış olan barış siyasetini benimsemişti. Bu yüzden Avrupa devletlerine karşı başarılı bir şekilde barış siyasetini takip ederek sadareti zamanında devleti savaştan uzak tuttu. Sadarete getirilmeden birkaç ay önce Prusya-İngiltere ikilisine karşı Avusturya, Rusya, Fransa, İspanya ve İsveç'in dahil olduğu Yedi Yıl Savaşları çıkmıştı. Sadrazamın Yedi Yıl Savaşları'nda tarafsızlık siyasetini takip etmesinin en önemli nedeni olarak artık klasik anlamda ittifaklar sisteminin çökmesi neticesinde Avrupa devletlerinin sık sık müttefik değiştirmesiyle bunlara güven duymamasıydı. Avrupa'da güçler dengesinin değişmesinin ilk sinyali Orta Avrupa'da Prusya'nın yayılmacı siyaseti verdi. Savaş 1740 yılında Avusturya imparatoru VI. Charles'ın yerine oğlu olmadığı için geçen Maria Theresa'yı tanımadığını beyan eden Prusya kralı Büyük Friedrich'in Silezya'yı işgal etmesi üzerine çıktı. Neticede Prusya kralı Silezya'yı Maria Theresa'da tahtını garantiyeleyen 1748 Aix-la-Chapelle Antlaşması'yla Avusturya Veraset Savaşı sona erdi. Ancak Maria Theresa hem bunun intikamını almak hem de Prusya'dan ileride gelmesi muhtemel yeni saldırılarını önlemek için çevresindeki ülkelerle diplomatik alanda ataklar yapmaya baş-

ladı. Avusturya'nın Rusya'nın sayesinde ezeli hasmı olan Fransa'yı ikna edip kendi saflarına katmayı başarması üzerine Fransızlarla kolonilerde 1754'den beri savaşıyan İngiltere de krallarının memleketi olan Hannover Elektörlüğü'nü güven altına almak hem de kıta Avrupa'sında yalnız kalmamak için Prusya ile ittifak yapmaya yöneldi. Neticede 16 Ocak 1756'da İngiltere ile Prusya arasında Westminster Antlaşması ve 1 Mayıs 1756'da Fransa ile Avusturya arasında Versailles Antlaşması yapıldı ki, bu hadise Avrupa diplomasi tarihinde 'Diplomatik İhtilâl' olarak adlandırıldı. Babiâli bu gelişmeler karşısında şaşkın kalmış ve ürkemeye başlamıştı. Zira Osmanlı İmparatorluğu'nun kadim dostu Fransa'nın ortak düşman olan Avusturya ile ittifak yapması hayret ve endişe ile karşılandı. Gerçi 1740'lardan itibaren Fransa'da az da olsa bazı devlet adamları Osmanlıların Avrupa'dan bir Haçlı seferi hayaliyle atılmasına yönelik projeler hazırladıkları gibi bazıları da dağılma veya parçalanma eğilimini gösteren Osmanlı İmparatorluğu'ndan Mısır'ın alınmasını gündeme getirip Süveyş Kanalı işini ortaya çıkarmışlardı. Zaten 18. yüzyılda Fransa'nın doğuda ilişkilerinin çok iyi olduğu ülkeler olan İsveç, Polonya ve Osmanlı'nın gerileme ve parçalanma sürecine kani olan XV. Louis'in 1758-1770 yıllarında dışişleri ve killiğini yapan Duc de Choiseul, Mısır'ın Fransa tarafından ilhakını ciddiyetle düşünen ilk önde gelen devlet adamıydı. O, Fransa'nın İngiltere'ye kaybettiği Amerika ve Hindistan'daki ticarî imkanların Mısır'ın işgali ile telafi edileceğini düşünmüştü. Bu düşünceler Fransa'da giderek yayılmakta ve Türkiye'deki diplomatik temsilciliklerden bu mesele hakkında bilgiler istenmekteydi. Ancak Yedi Yıl Savaşları ve Avrupa'daki bazı gelişmeler Fransızların bu politikadan yüzyılın sonunda Napolyon'un 1798'de Mısır'ı işgaline kadar uzun bir süre Mısır Meselesi ve Osmanlıların parçalanmasından istifade etmek sevdası rafa kaldırılmıştı.

İşte Avrupa'da diplomasi alanında kaygan bir zemin üzerinde kendisini bulan Mehmed Ragıp Paşa, Avrupa ülkeleri arasında çıkan Yedi Yıl Savaşları'na karşı tarafsızlık politikası izlemiş, her sahadada özellikle de askerî bakımdan zayıf ve kendisini yenilemeyi başaramayan bir ordu ile savaşa girmeyi düşünmemişti. Hatta 1755'de Fransa'nın İstanbul'a gönderdiği elçisi Vergennes vasıtasıyla güneye ve batıya yayılma istidadında olan Rusya'ya ve daha sonra da Avusturya'ya karşı kurmak istedikleri ittifak teşebbüsleri akim kalıp, Fransa ani bir dönüşle önce Avusturya daha sonra da Rusya ile ittifak yaptı. Gerçi, Fransa Karadeniz ve Doğu Akdeniz'deki çıkar-

larını korumak ve hatta daha fazla istifade etmek için Avusturya ile yaptığı ittifakın Osmanlılara karşı olmadığına dair garanti vermesine rağmen bir kere Osmanlılar tedirgin olmuşlardı. Osmanlılar, Fransa'ya olan itimatları sarsıldığı için Avrupa'da kendisine yakın bir ülke arayıp güçler dengesindeki yerini almaya çalışacaktı. Değişen bu güçler dengesinde Osmanlılar Avrupa'nın ortasında yalnız olan ve İngiltere'den de umduğu güçlü desteği bulamayıp çıkış arayan Prusya'nın ilgi alanına girmeye başladı. Bu amaçla Prusya kralı II. Friedrich, Osmanlı İmparatorluğu'nu Avrupa meselelerinde kendi safına çekmek istemişti. Böylece daha Yedi Yıl Savaşı'ndan bir yıl önce 1755'de İstanbul'a Rexin'i elçi olarak gönderip ilk ittifak teşebbüs tecrübesinin akamete uğramasına karşın 1757'de Rexin'i ikinci kez İstanbul'a saldırı ve savunma amaçlı bir ittifak teşebbüsü için gönderdi. Bu yolla Rusya'ya açılacak bir cephe ile Rusya'nın nüfuzunu kıracaktı. Ancak Mehmed Ragıp Paşa Avrupalı devletlerin kendi çıkarları lehine Osmanlıları kullanmak istediklerini anladığından müzakereler neticesinde 22 Mart 1761'de askerî antlaşmadan ziyade iki devlet arasında dostluk ve ticaret antlaşması yapılmıştır. Zaten, askerî alanda yapılmak istenilen antlaşma ise 5 Ocak-9 Temmuz 1762'de kısa bir süre Rus çarı olan III. Petro ile II. Friedrich arasında barış için temaslara yapıldığı duyulduğunda Osmanlı-Prusya ittifak antlaşması görüşmelerine son verilmişti. Ancak bütün bunlara rağmen Mehmed Ragıp Paşa Osmanlıları Avrupa meseleleri ve savaşlarından uzak tutmakla Osmanlı İmparatorluğu'nun çıkarları için günü kurtarmak gayesinde olduğu anlaşılmaktadır. Hâlbuki uzun bir süredir Orta Avrupa'da Rusya'nın da dahil olduğu savaşlardan istifade ederek Osmanlılara karşı her ortamda saldırgan tavırlar sergileyen Rusya üzerine gidilmesinde Osmanlıların büyük ölçüde kârlı çıkacaklarını göremeyecek kadar çok temkinli bir sadrazam oluşunu Osmanlı İmparatorluğu daha sonra pahalya ödeyecektir. Onun bu çekinikliğinin arkasında Osmanlı İmparatorluğu'nu bu asırda tınakları sökülmüş bir aslana benzetmesinin etkisi de vardır.

Mehmed Ragıp Paşa'nın 7 Nisan 1763'de vefatıyla, Osmanlı İmparatorluğu'nun izlediği dış politikada değişiklikler olmaya başladı. Mehmed Ragıp Paşa gibi yetenekli bir sadrazamın vefatından sonra III. Mustafa devlet idaresinde ve dış politikada tek başına söz sahibi olmaya başladı. Zaten 15 Şubat 1763'de Yedi Yıl Savaşları'na son veren Hubertsburg Antlaşması II. Friedrich için büyük bir başarı sayılmakla birlikte dostu III. Petro'nun Alman kökenli karı-

sı II. Katerina tarafından devrilmesinden sonra Rusya'nın Polonya üzerindeki emellerinden endişelenmekteydi. Bu yüzden Osmanlı-Prusya karşılıklı olarak birbirleri ile diplomatik ilişkileri hâlâ aktif biçimde sürdürmeye muhtaçtı. Zira Osmanlı İmparatorluğu kendisi için Rusya'nın yayılmacı politikalarıyla ancak güçlü bir Avrupa devletinin desteği ile baş edeceğini düşünmekteydi. Öte yandan 1739'da yirmi yedi yıl müddetle imzalanmış olan Belgrad Barış Antlaşması'nın sona ermek üzere olması III. Mustafa'yı endişelendirmekteydi. Diğer taraftan Avrupa'dan gelen haberlere göre Prusya ve Rusya arasında Polonya'nın geleceği hakkında bazı görüşmelerin yapıldığına dair bilgilerin haber alınması üzerine III. Mustafa da karşı atağa kalktı. Bu yüzden III. Mustafa, İstanbul'daki Prusya elçisinin her iki devlet arasında siyasi ve diplomatik faaliyetlerine ilaveten, Ahmed Resmî Efendi'yi 1763 yılının yaz başlarında Berlin'e gönderdi. Böylece ittifak görüşmelerinin bu dönemdeki ikinci safhası başladı. Daha Ahmed Resmî Efendi yolda iken, 1763 Ağustos başında Rusya-Prusya ittifak antlaşması görüşmelerinin başlaması Babiâli'yi Lehistan meselesini dikkatle izlemeye itti. Devlet yabancı bir kimsenin Lehistan tahtına geçmesini ve Lehistan'ın bağımsızlığına dokunulmasını istememekteydi. Ancak taraflar Lehistan tahtına II. Katerina'nın namzedi Stanislas Ponyatovski'yi geçirmeye karar verip anlaşmışlardı. Öte taraftan İstanbul ve Berlin'de Osmanlı-Prusya ittifak görüşmeleri devam etmekteydi. Fakat Prusya kendisi için Rus tehlikesinin bittiğini ve Yedi Yıl Savaşları sırasında sıkıntıların sona erdiğini bildiğinden dolayı II. Friedrich'in sadece Avusturya'ya hedef alması işleri ve müzakereleri karıştırmaktaydı. Zira Osmanlılar tehlikenin Avusturya'dan çok Rusya'dan geleceği kanaatine sahiptiler. Neticede II. Friedrich yalnızca Avusturya'ya yönelik olacak bir ittifakta ısrar etmişti. Diğer yandan da Prusya, Rusya ile komşu olmadığından ve büyük bir donanmaya da sahip bulunmadığından, bu devlete saldırarak durumda olmadığı tarzındaki açıklamalardan sonra da bir sonuca ulaşamayacağı karşılıklı olarak anlaşıldığından takriben on yıl gibi bir süre devam eden müzakereler 1765 yılı baharında kapanmış oldu.

Osmanlı-Rus Savaşı

Yukarıda da işaret ettiğimiz gibi Osmanlıların takip ettiği barışı korumak adına izlediği politikaya rağmen Rusya ile daima bir ihtilaf vardı. Babiâli barışı sürdürmek amacıyla hadiselerin büyümesine imkan vermemekteydi. II. Katerina gibi çok hırslı ve saldırgan bir liderin altında Rusya, Osmanlı toprakları üzerinde beslediği emelleri

her ortamda giderek aleni bir biçimde ortaya atmaya başladı. Bundan dolayı Gürcistan'ın iç işlerine karışıp yerli halkı isyana kıskırttığı gibi, Balkan Ortodoks Hristiyanları arasında da taraftar kazanmaya çalışmaktaydı. Diğer taraftan da antlaşmalara aykırı olarak hudut boylarında yeni kaleler ve istihkamlar inşa edilip askerî yığınaklar yapılmaktaydı. II. Katerina'nın komşu devletlere karşı izlediği saldırgan ve yayılmacı siyaseti sonucunda Orta ve Güneydoğu Avrupa cadı kazanı gibi kaynamaya başladı. Lehistan kralı III. August'ün ölümünden sonra Katerina askerlerini Lehistan'a gönderip aşığı ve dostu Stanislaw Poniatowsky'nin kral seçilmesini sağlamıştı. Poniatowsky yetenekli bir hükümdardı, ancak Katolik olmayanlar için dinî eşitlik sağlama çabaları neticesinde çıkan huzursuzluk Lehistan'ı nüfuzu altına alan Ruslar tarafından acımasız bir biçimde cezalandırılıyordu. Bunun üzerine harekete geçerek Mart 1768'de Podolya'da Bar'da toplanan Leh milliyetçileri (vatanseverleri) bir direniş heyeti (konfederasyonu) adı altında teşkilatlanıp Osmanlı İmparatorluğu'ndan himaye ve yardım istediler. Bu gelişmeye paralel olarak Kırım hanı ve Fransızlar da Rusların yayılmacı politikaları karşısında Babiâli'nin Rusya'ya karşı harekete geçmesini arzulamaktaydılar. Aynı zamanda bazı devlet erkânı Osmanlı İmparatorluğu'nun izlediği pasif ve çekingen dış politikadan kurtulup tekrar 1739'da Avrupa'da elde edilen başarıların tekrarlanması için fırsat kollamaktaydılar. Hatta Osmanlılarla Rus ilişkilerinin iyice gerginleşmeye başladığı sıralarda Mart 1765'de sadarete serhat boylarında muhafızlıklarda tecrübeli olan Muhsinzâde Mehmed Paşa getirilmişti. Ancak sadrazam Rus sınır boylarındaki savunma mevkiilerinin harap ve düzensiz olduğunu bildiğinden savaş açılmasına taraftar değildi. Savaşın hiç olmazsa tehir edilmesi gerektiğini savunduğundan azledildi. Bütün bu gelişmeler karşısında Osmanlıların Rusya'nın Lehistan'dan çıkması isteği Katerina tarafından reddedilmesi üzerine artık Rusya'ya savaş açılması kaçınılmaz görünüp 4 Ekim 1768'de Lehistan'ı himaye maksadıyla Rusya'ya sefer başlatıldı. Bu sıralarda Rusların takibine uğrayan Bar Milliyetçi Heyeti güçleri Osmanlı topraklarına sığındı. Ruslar da onları takip ile Osmanlı sınırlarını geçerek Balta Kasabası'na saldırıp burayı yakıp yıktılar. Katliam haberleri İstanbul'a da ulaştı.

Böylece Osmanlı-Rus savaşı Kırım hanı Kırım Giray'ın 31 Ocak 1769'da Rusya'ya akını ile başladı. Ancak hanın ölmesi üzerine yerine geçen yeteneksiz Devlet Giray Han değil padişaha yardım etmek, Kırım Tatarlarının savunmalarını bile imkansız hâle getirmiş-

ti. Muhsinzâde Mehmed Paşa'nın yerine siyasi hile ve entrikalarla sadrazam olan askerî ve taktik bakımdan yeteneksiz ve iradesiz Mehmed Emin Paşa orduyu toparlayamadığı gibi Rus saldırılarına karşı herhangi ciddi bir plân da hazırlayamamıştır. Rusların Hotin'e hücumu daha sadrazam yoldayken Moldavancı Ali Paşa ve Kırımlılar tarafından püskürtülmüştü. Sadrazamın ordu sevk ve idaresini anlamadığından yerine Moldavancı Ali Paşa atandı. Ancak Osmanlı ordusunun sefere iyi hazırlık yapmadan çıkması yiyecek ve erzak sorunları ile aylıkların zamanında ödenememesi yüzünden asker üzerinde otorite sağlanamaması gibi birçok sorunla karşılaşan Osmanlıları artık karanlık günler beklemekteydi. Ruslar Osmanlılara nispeten daha hazırlıklı ve orduları disiplinli idi. 1736'dan beri aralıklarla Avrupa'da çıkan savaşlarda başrol oynamaya ve kendisini göstermeye çalışan Rus ordusu ve komuta kademesi çok dayanıklı ve tecrübeli olmuştu. Buna mukabil 1739'dan beri Avrupa cephesinde savaş yüzü görmeyen Osmanlı ordusu ve komuta kademesi uzun bir barış sürecinden sonra artık gazâ ruhundan uzak bir görünüm arz etmekteydiler. Rus orduları Ukrayna, Azak ve Kafkasya'nın kuzeyinden olmak üzere üç cihetten saldırmak için beklemekteydiler. II. Katerina tekrar Balkan Ortodokslarını kışkırtmaya başladı. Sırbistan, Karadağ ve Eflak ile Boğdan Voyvodalıkları'nda ayaklanmaları teşkilatlandırdı. Voyvodalıklarda büyük toprak sahibi olan Boyarlar Rusların işgaliyle başlarındaki Rum voyvodalardan kurtulup yerli bir boyarın liderliğinde daha serbest bir idare arzulamaktaydılar. 1769-1770 kışında Rus orduları Ukrayna'dan Tuna'ya kadar ilerleyip Boğdan ve Eflak'ın başkenti Bükreş dahi işgal edildi. Ruslarla birleşen ve ayaklanan yerli Ortodokslar binlerce Müslüman ahaliyi acımasızca katletmişlerdi. Artık başarısız görünen sadrazamın her bir yenilgisinden sonra yerine yenisinin atanması da fayda yerine daha fazla zarar vermekteydi. Ancak savaşın en önemli dönüm noktalarından birisi olarak yeni sadrazam beceriksiz, mütereddit ve cesaretsiz olan İvaz Paşazâde Halil Paşa'nın Rusların üstüne gidemeyerek savunmaya çekilmesi üzerine talimli ve ateş üstünlüğüne sahip olan Rus ordularına karşı 1 Ağustos 1770'de Kartal sahrasında büyük bir bozguna uğraması zikredilebilir. 100.000 üzerindeki Osmanlı askerinin üçte biri savaş alanında şehit düşmüş, üçte biri de kaçarken Tuna'da boğulmuşlardı. Mühimmat, top ve erzak da Rusların eline geçmişti. Böylece Eflak ve Boğdan'ın tümü Ruslar tarafından işgal edilmiş oldu. Artık Tuna kalelerinin de düşmesi ile Bulgaristan üzerinden İstanbul'a yürüme ihtimali olan Rusları durduracak önlerinde hiçbir güç de kalmamıştı.

Çeşme Faciası

II. Katerina, Osmanlıların kuzeyinde büyük gedikler açan savaşı Akdeniz'e çekmeyi de başararak Osmanlıları güneyden de vurmaya başarmıştı. Rusya'nın Karadeniz ve Azak'ta donanması olmadığından Osmanlılarla karada çarpışmak zorunda kalıp Karadeniz'in güneyine saldırma imkanına sahip değildi. Ayrıca Karadeniz'in bir Türk gölü niteliğinde olması sebebiyle Osmanlıların dostu olan devletler burada ticaret yapma üstünlüğüne sahipti. Üstelik İngiltere'nin 1766'da Rusya ile yaptığı ticaret antlaşmasıyla artık İngilizlerin Baltık üzerinden Rusya ile geniş ticarî imtiyazlara sahip olması üzerine İngiltere'nin hasmı olan Fransa için Karadeniz'in önemi bir kat daha artmıştı. Bundan dolayı Fransa 18. yüzyılın ikinci yarısında Babıâli'de Karadeniz'in Fransız ticaret gemilerine açılması için büyük bir mesai harcamıştı. Zira İngiltere'nin Yedi Yıl Savaşları sonucunda kolonilerde ve uzak denizlerde diğer bütün Avrupalı rakip ve dostlarına karşı büyük bir üstünlük kurması, özellikle de çok hatırı sayılır yerleri İngilizlere kaptırması ile Fransa Doğu Akdeniz ve Karadeniz'in dost bir ülkenin elinde olmasını yeğlemekteydi. Bu yüzden 1756 yılında Fransa-Avusturya arasındaki ittifakla Osmanlıların Fransa'ya olan güveni sarsılmasına rağmen Fransızlar, 1763 Paris Antlaşması'yla kolonilerinin çoğunu kaybetmeleriyle, Polonya meselesi ve 1766 İngiliz-Rus ticaret antlaşmasından sonra Osmanlı İmparatorluğu'nun hasımları arasında paylaşılmasından ziyade bütünlüğünün korunmasının kendi menfaatleri açısından gerekli olduğunu anladığından ilişkilerini düzeltmek için çaba sarf etmekteydi. Bundan dolayıdır ki 1764'den itibaren Fransızlar Osmanlıları Rusların yayılmacı politikasına tedbir alması için uyarmakta ve kışkırtmaktaydı. Gerçi Osmanlılar üzerinde artık eskisi gibi Fransa'nın tesiri olmadığı görülecektir. Bütün bunlara karşılık Fransa Osmanlıların savunması için askerî alanda teknik uzman ve danışmanlar grubunu, Rusya'nın güneye inmesinden korktuğu için, ısrarla göndermek istediğini Babıâli'ye bildirmişti. Ancak Babıâli'nin hiçbir Avrupalı devlete güvenemeyeceği bilindiğinden bu gibi teklifler nereden gelirse gelsin tereddütle karşılanmıştı.

II. Katerina daha savaş başlamadan birkaç yıl önce Balkanlar'daki yerli Ortodoks halkı kışkırtmaya başlamıştı. Bu yerlerden birisi de Balkanlar'ın en güneyinde olan Mora'dır. Mora'da propaganda faaliyetlerinin meyvelerinin görülmeye başlanması ve bütün Ortodokslar için Rusların büyük kurtarıcı olacağı gününün yaklaştığı inancını yaymak isteyen II. Katerina Baltık donanmasındaki bir filoyu 1769'da

harekete geçirtti. Rusya'nın amacı Atlantik üzerinden Akdeniz'e sokacağı bu filo ile Osmanlıları umulmadık bir anda yumuşak karnından vurmaktı. 1763 Paris Antlaşması ile sömürgelerde ve denizlerde üstün olan İngilizlere karşı bütün Avrupa devletlerinin hasmane tutumları sebebiyle Ruslarla İngilizler arasında her yönden sıkı bir dostluk gelişmeye başladı. Zira İngiltere Avrupa'nın batısında Rusya ise doğusunda saldırgan politikaları yüzünden yalnız kalmışlardı. Avrupa'daki meselelerde Rusların desteğine ihtiyacı olan İngiltere, Doğu Akdeniz'de Fransızların üstünlüğünü sona erdirmek için Ruslara yardım etti. Bundan dolayı İngiltere ile yaptıkları 1766 ticaret antlaşması çerçevesinde Portsmouth Limanı'nda eksikliklerini tamamlayan Rus filosu Amiral Alexsey Orlov komutasında ve İngiliz Amiral Elphinstone'nun sevk ve idaresinde Akdeniz'e açıldı. Mora'ya geldiklerinde Rus casusları tarafından kışkırtılmış olan halk isyana başlamıştı (Mart 1770). Ruslar silah yardımı yapmak üzere karaya çıkıp Mayna ve civarında binlerce Müslümanı katletti. Zanta ve Kafelonya Adaları'ndaki Rumlar da Osmanlı kalelerine ve Müslüman halka karşı saldırıya geçmiş ve böylece isyan Mora'nın dışına sıçramıştı. Ruslar ve Rumların ortak hareketi başlangıçta pek parlak görülüp ve büyük ümitler vermekteydi. Ancak Rusların yeteri kadar asker gücü, silah ve mühimmat yardımı sağlayamadıklarından, kısa bir süre sonra toparlanan ve karşı atağa geçen Osmanlı kuvvetleri karşısında isyancılar bastırılıp Ruslar da kaçmak zorunda kaldılar. Böylece, I. Petro'nun yüzyıl başından itibaren başlattığı Balkan Ortodokslarını kullanma geleneğini, Rumlar da daha önce Sırlar, Karadağlılar ve Boğdanlıların deneyimlerini yaşamış olarak Rusların sözlerine itimat edilemeyeceğini öğrenmiş oldular.

Osmanlı donanmasının Akdeniz'deki Rus saldırıları karşısındaki sergilediği kararsız ve ağır hareketi hayrete şayan olup devlet bunu çok pahalıya ödeyecektir. Birkaç kere iki donanma karşı karşıya gelmesine rağmen kesin bir sonuca ulaşamadı. Ancak iki donanma Sakız Adası açıklarında karşılaştıklarında Osmanlı donanması, Cezayirli Hasan Bey'in muhalefetine rağmen Kaptan-ı Derya Hüsameddin Paşa ve Rodos beyi Cafer Bey tarafından manevra imkanı olmayan bir yere, Çeşme Limanı'nın içine sokuldu ve sahile yerleştirilen topların himayesinde Ruslara karşı bir müdafaa savaşına hazırlandı. Kaptan-ı Derya Hüsameddin Paşa ile kurmayları düşmanın taktiklerine karşı koymadaki yeteneksizliği neticesinde Osmanlı donanmasının tümünü Çeşme Limanı'na sığdırılması üzerine takibe koyulan düşman donanması 1770'de 6-7 Temmuz'u birbirine

bağlayan gece bu fırsattan istifade hemen Çeşme Limanı'nın ağzını kapatıp, liman içine ateş kayıkları saldırdılar ve birbirine çok yakın vaziyette demirlemiş bulunan Osmanlı donanmasına ait otuz kadar gemiyi ateşe verdiler. 7 Temmuz sabahı Osmanlı donanmasından yalnızca Hüsameddin Paşa'nın baştardası Sakız Adası'na kaçarak kurtulabildi. Ayrıca Osmanlılar 5.000 civarında da asker kaybettiler. Meşhur Türk kaptanlarından Cafer Bey ile Cezayirli Gazi Hasan Bey yaralı olarak Çeşme-İzmir kara yolu ile İstanbul'a geri döndüler. Kaptan-ı Derya Hüsameddin Paşa azledildi. Rus kraliçesi II. Katerina bu savaşta başarı gösteren generallerinden Alexis Orlof'a Çeşme-İzmir (Çeşmeli) unvanını vermiş ve bu savaşın hatırasına Rusya'da bir de zafer abidesi dikirmiştir.

Osmanlı donanmasının imhası üzerine Rus filosu Akdeniz ve Ege'de daha rahat bir şekilde faaliyetlerini sürdürme imkanı elde etmiştir. Ruslar başta Limni olmak üzere Midilli, Rodos ve Ağrıboz Adaları'na da saldırmışlarsa da Hasan Paşa'nın ani bir saldırıyla Limni'de Ruslara baskın vermesi üzerine ada kurtarıldığı gibi düşman Çanakkale Boğazı'ndan da uzaklaştırılmış oldu. Bundan sonra Ruslar diğer Ege adalarını da terk etmeye başladılar. Öte yandan Rusların Mısır ve Suriye'deki isyancılara yapmaya kalkıştıkları yardım da akamete uğradı. Bundan sonra birkaç yıl daha Ege Denizi'nde bazı çıkarmalar yaptılarsa da tutunamadılar, ancak savaşın sonuna kadar Sporradı Adaları'nda kalabildiler. Rusların ilan ettikleri abluka Osmanlı ticaretini kısmen zarara uğratmaktan başka önemli bir netice vermemekle birlikte Rus filosunun Osmanlı donanmasının tahribinden sonra 1774'e kadar Akdeniz'de ve Ege'de gösterdiği faaliyetler Kaynarca Antlaşması'nın imzalanmasında önemli bir etken olmuştur.

Rusların Böl, Parçala, Yut Taktiğine Tarihi Bir Örnek: Kırım

Kırım Giray Han'ın 1769'da güneyden Rusya'ya saldırması II. Katerina'yı bu cephe üzerine çok yönlü eğilmek zorunda bırakmıştı. Zaten Kırım düşmediği takdirde diğer yerlerde alınan başarıların pek de önemi yoktu. Böylece Kırımlıları bölmek için iki yol izledi. Birincisi, Kırım asilzâdeleri olan Mirzaları birbirine düşürmek; ikincisi, Kırım Tatarları ile Tuna ile Dinyester arasında yaşayan Nogay Tatarlarının arasını açmak oldu. Osmanlıların Kırım hanlarını istedikleri gibi tayin ve azledebilmesi, Rusların olumsuz faaliyetlerini bu alana kaydırarak kendilerine bağlanmaları suretiyle onlara idarelerinde muhtariyetlik verecekleri teklifi üzerine Han sü-

lalesi arasında ikilik de oluştu. Diğer taraftan, Karlofça ve İstanbul Antlaşmaları'ndan beri akınlarının büyük bir kısmı engellenen Tatarlar eski cengâverliklerini kaybettikleri gibi zaman zaman kendi topraklarını dahi korumakta zorluk çekmeye başlamışlardı. Rusların müdahalesiyle 1769 ve 1770 yıllarında hanlar birbiri ardına değişti ve Kaplan Giray'ın da voyvodalıklara açılan seferlere katılması sırasında Kırım'ı savaş süresince korumasız bıraktı. Bunu fırsat bilen Katerina Nogaylarla Tatarlar arasında ihtilaf çıkartıp Nogaylar üzerinde etkili olunca 1771'de Kırım'ı işgal etmek için harekete geçti. Zaten Kırım ordusunun büyük bir bölümü de voyvodalıklarda olduğundan ve bir kısım Kırım asilzâdeleri de bunu fırsat bilerek Rusların kazanacaklarını düşündüklerinden büyük bir direniş ile karşılaşmadan Kırım'ın kilidi mevkiinde olan Or-Kapı üzerinden Ruslar Kırım'ı işgal etmeye başladılar. Rusların Sahip Giray'ı başa getirerek han ilan etmeleriyle artık Osmanlı varlığı Kırım'da fiilen bitmiş olup Ruslar kendilerinin hâkimiyeti altında muhtar bir Tatar Devleti kurdular. Diğer taraftan da Kırım Tatarları, Karadeniz'in kuzeyindeki Türk kavimleri ve Nogaylar üzerinde hâkimiyet kurmak istemeye başladıkları gibi Rusların Kırım'da asker bulundurma hakkı istemelerine de karşı çıkmaya başladılar. Bunun üzerine Rus işgaline karşı din adamlarının başını çektiği bir dizi ayaklanmalar çıkmasına karşın Ruslar tarafından ezildiler.

II. Katerina'nın Kırım ve Eflak-Boğdan'ı işgal etmesiyle hedeflerini büyük ölçüde gerçekleştirmesi ve de III. Mustafa'nın Osmanlı-Rus savaşına karşı olan sabık sadrazam Muhsinzâde Mehmed Paşa'yı sadarete getirmesiyle iki tarafın da barışı arzulamaları neticesinde Yergöğü'nde 30 Mayıs 1772'de altı aylık bir mütareke imzalandı. Zira Rusya'nın Güneydoğu Avrupa'da umulanın üzerinde başarılar kazanması üzerine Prusya ve Avusturya II. Katerina'nın ilerlemesine karşı harekete geçmişlerdi. Bu devletlerin bölgede Rus nüfusunun artmasından korkmaları üzerine taraflar 25 Haziran 1772'de Lehistan'ın birinci taksimini gerçekleştirip Rusya; Beyaz Rusya ve civarını, Prusya; Polonya Prusya'sını, Avusturya'da Galiciya ve civarını aldılar. Böylece Polonya, nüfusunun yarısını ve topraklarının üçte birini kaybetmiş oldu. Osmanlıların Ruslardan Lehistan'ı kurtarmak amacıyla başlattığı savaş sonunda Ruslar Osmanlılara karşı her yerde zafer kazanmışlardı. Öte yandan değişen güçler dengesinin muhafaza ve sürdürülmesi amacıyla Rusya ile birlikte Prusya ve Avusturya, Osmanlı toprakları yerine Lehistan topraklarını paylaşmışlardı. Doğu Avrupa'da bütün dengeleri sarsacak olan bu ha-

diseden sonra artık Prusya ve Avusturya II. Katerina'nın Osmanlılardan da toprak kopartmak istemelerine ve Rusların daha fazla yayılmasına direnç göstermeye başladılar. Bundan böyle Osmanlı İmparatorluğu'nun varlığı ve kaderi giderek artan bir oranda Avrupa büyük devletlerinin aralarındaki kuvvet ve menfaat dengelerine bağlı olarak yıkılışına kadar sürmüştür.

Doğu Efsanesinin Sonu

1772'de Osmanlı-Rus mütarekesi sonunda Prusya ve Avusturya'nın Lehistan'ın paylaşımından aldıkları topraklar sebebiyle II. Katerina büyük ölçüde bu iki devleti yanında tutmayı başarmıştı. Polonya'nın bu taksimiyle amacına ulaşan Prusya artık Rusya'nın Osmanlı üzerine yayılmasından pek de endişe etmemekteydi. Zira II. Friedrich'e göre gelecekte Rusya'nın güneye yayılması Rus-Avusturya çatışmasına dönüşecekti. Ayrıca II. Fredereich bu savaş "körlerle tek gözlülerin savaşı" olarak tanımlamasıyla da savaşın sürmesi Prusya'nın lehine gelişen bir hadiseydi. Böylece, Lehistan topraklarını daha çabuk asimile ederek gelecekteki paylaşımlardan da daha büyük pay almayı düşündüğü gibi Ruslar da güneyde Osmanlılarla yaptıkları savaşlarla yorgun ve bitkin düşecekti. 1772 mütarekesinden sonra yapılan müzakerelerde Osmanlılar, Rusların Eflak ve Boğdan'dan çekilmek suretiyle Karadeniz kıyılarında toprak taleplerini ve Osmanlı topraklarında Rus konsolos ve tüccarlarına yeni haklar verilmesini kabul etmekteydi. Ancak Osmanlıların Kırım'ın hâkimiyetinde ısrarı meselesinde bir anlaşmaya varılamaması üzerine 1773 baharında II. Katerina Osmanlıları şartlarını kabule zorlamak için saldırıya tekrar başladı. Rus birlikleri Kafkasya cephesinden, Tuna boyundan ve Akdeniz'de arta kalan donanmasıyla saldırmaya başladılar. 1773 yılındaki saldırılarda Ruslar Tuna havzasında pek başarılı olamadılar ve savaş genellikle denk bir biçimde sürdü. Ancak savaşın ileriki safhalarında II. Katerina'nın bu cepheye Rusların askerî dehası olan General Aleksendar Suvorov'u ataması üzerine her şey altüst olmaya başladı. Tam bu sıralarda savaşın bütün acılarını yaşayan sıhhati büsbütün bozulan ve cephelerden gelen son acı haberler ile hastalığının artması üzerine 21 Ocak 1774'de III. Mustafa vefat edip yerine I. Abdülhamid tahta çıkmıştı. Savaşta bir değişiklik olmamış, Ruslar Tuna'yı aşip Hacıoğlu Pazarı'na girerek Osmanlı ordusunu Kozluca mevkiinde bozguna uğratmışlardı. Bunun üzerine Sadrazam Muhsinzâde Mehmed Paşa barış istemek zorunda kaldı ve müzake-

reler Bulgaristan'da Tuna'nın güneyinde Küçük Kaynarca'da başladı. Öte yandan Ruslar da Osmanlılar kadar barışı arzu etmekteydiler. Zira Rus donanmasının işlevini kaybetmesi, ordularının bir kısmını İsveç ve Polonya sınırına kaydırması, Ural ve Volga vadilerinde yaşayan köylülerle Don Kazaklarının katıldıkları Pugaçev Ayaklanmaları, veba salgının sürmesi ve savaş ekonomisi yüzünden çıkan malî buhran da Rusları içerde zor durumda bırakmıştı.

Gerçi III. Mustafa yıllardır süren bu savaşın Osmanlı İmparatorluğu için kötü bir dönüm noktası olduğunu idrak etmiş ve son birkaç başarı ile az zararlı bu savaştan çıkmak niyetini benimsemişti. III. Mustafa Koca Mehmed Ragıp Paşa'nın vefatından sonra dirayetli ve kabiliyetli iyi bir devlet adamı ve cephede ise iyi bir kumandan bulma açısından pek de iç açıcı bir durumda değildi. III. Mustafa'nın Koca Ragıp Mehmed Paşa gibi değerli bir sadrazamı kaybedip, yerine aradığı nitelikte devlet erkânı bulamaması yani kaht-ı ricâl üzerine yazdığı dörtlük durumun vahametini belirtmektedir:

Yıkılıptur bu cihan sanma ki bizde düzele
Devlet-i Çarh-ı denî verdi kamu mübtezele
Şimdi erbab-ı saâdetle gezen hep hazele
İşimiz haldı heman merhamet-i lemyezele

416

Ancak aradığı meziyetlerin bir kısmını Muhsinzâde Mehmed Paşa'da bulmuş olup son bir hamle için ona güvenmekteydi. Bütün halkın maddî, manevî desteği ve fedakârlığına rağmen bir türlü istenilen başarı sağlanılamıyordu. Halkın asker ve malzeme hususunda hiçbir tereddüt göstermeden yardımlarına rağmen askerlerin uzun zaman gerektiren eğitimleri tamamlanmadan hemen cephelere sürülmesinden dolayı bunlar kuru bir kalabalıktan öteye gidemiyorlardı.

AVRUPALILARIN DENGİ SİYASETİ ÇERÇEVESİNDE OSMANLI ISLAHATLARINA BAKIŞLARI

Çağdaşlaşma Yolunda Osmanlı Yenileşme Anlayışındaki Değişimler

III. Mustafa'nın kendinden önce başlatılmış olan ıslahatları devam ettirmiş olduğu görülmektedir. Kendisi yenilik taraftarı olup özellikle de askerî alanda Avrupa tarzı ıslahatlar yaptırmıştır. III. Mustafa kendinden önceki padişahlar gibi Yeniçeri Ocağı'nın ıslaha ihtiyacı olduğuna inanmakla birlikte bunun güçlüğü ve hatta imkansızlığını bildiğinden dolayı Topçu Ocağı ile işe başlamıştı. Zaten Top-

çu Ocağı'nın tanzim edilip geliştirilmesi için içerdeki ve dışarıdaki şartlar müsaitti. Osmanlı İmparatorluğu'nun parçalanma sürecine girmesiyle Rusya'nın Osmanlılar aleyhine büyümeye yönelik politikalarını bilen Fransa, Osmanlı topraklarındaki menfaatlerini korumak ve daha fazla imtiyaz kopartmak istemekteydi. Bundan dolayı Fransa'nın menfaatleri bakımından Osmanlı İmparatorluğu'nu hasımlarına karşı askerî bakımdan kuvvetlendirmek gereğini bildiğinden dolayı bir heyetle ıslahat yapmak istemişti. Ancak, Fransa'nın böyle bir hareketi Babiâli'yi şüpheye düşürmüştü, zira Yedi Yıl Savaşları arifesinde Fransa ile Avusturya arasında bir yakınlaşma olduğundan yapılan teklif kabul edilmemişti.

III. Mustafa döneminde askerî alanda yapılan ıslahatlarda göze çarpan en önemli şahıs Baron de Tott'dür. Baron de Tott, II. Ferenc Rakocı ile birlikte Türkiye'ye gelip daha sonra Fransa'ya yerleşen bir Macar soylusunun oğlu olarak 1733'de Fransa'da doğdu. Babası gibi askerliği tercih edip 1754'de teğmen oldu. Eniştesi olan Vergennes'in 1755'de Osmanlı İmparatorluğu'na elçi atanmasıyla birlikte elçilik sekreteri sıfatıyla İstanbul'a geldi. Bu tarihten sonra birkaç kez farklı görevlerle Türkiye'de bulunan Baron de Tott hem III. Mustafa hem de I. Abdülhamid dönemlerinde Osmanlı hizmetinde bilfiil çalıştı. Baron de Tott Tophane'yi ıslah ile ağır toplar yerine beygirlerle çekilebilen hafif toplar döktürdü. Özellikle de Osmanlı-Rus savaşının şiddetlendiği sırada artan top ihtiyacını gidermek amacıyla Hasköy'de modern bir top dökümhanesinin kurulmasına öncülük etti. İstanbul ve Çanakkale Boğazları'nın savunması ve Boğaziçi kalelerinin plânlarını tanzim ve inşalarına nezaret etti. Orduda kullanılan kayık, köprü sistemlerinin tadili ile top arabalarının şekillerinin değiştirilmesi işlerinde çalıştı. Bunlara ilaveten, III. Mustafa, Baron de Tott'a tersanede yeni gemi inşa ettirmişti. Baron de Tott Çeşme faciasından sonra Çanakkale Boğazı'nın savunma tahkimatı ve topçunun savunma tertibatı işlerinde de faal bir rol oynadı. Bunlardan başka Haliç'te tersane yanında 1773'de bir Hendesehane açıp burada dersler de verdi. Baron de Tott'un icraatlarındaki gelişmelerden memnun olan Babiâli eski tedirgin ve şüpheli yaklaşımları bir kenara bırakarak 1773'de ıslahat işini daha geniş bir alana çıkarmak amacıyla Fransa'dan yeni uzman ve teknisyenler getirilmesini talep etti. III. Mustafa Tophane'ye giderek top dökümlerine nezaret ettiği gibi bazen de top talimlerini takip ederek askerî alanda yapılan ıslahatları yerinde görmekteydi. Nitekim III. Mustafa döneminde Baron de Tott'un teşebbüsleri ile başlatılan ıslahatlar semeresi-

417

ni I. Abdülhamid zamanında verecektir. Artık 1770'li yılların başlarından itibaren Fransızlarla başlatılan geçici süreler için yabancı uyruklu uzman ve teknisyenlerin Osmanlı hizmetinde istihdam edilmelerinin yolu açılmış oldu.

GELENEKÇİ OSMANLI ISLAHAT ANLAYIŞININ SON ÇIRPINIŞLARI:

I. ABDÜLHAMİD

Küçük Kaynarca Antlaşması ve Şark Meselesi

Osmanlılar Belgrad Antlaşması'ndan sonra kendine güvenip tecrit politikası izleyerek diplomasi yoluyla Avrupa'daki hasımlara karşı sulhperverlik siyasetiyle de barışı idame ettireceğini zannetmişlerdi. Hele bu tarihten itibaren uzun süre hareketsiz kalmış veya rehavete dalmış olan Osmanlı erkânı, ordusu ve donanması bu süre zarfında gelişen, güçlenen ve yayılan Rusya karşısında hem kara hem de denizde kolay yenilgilerle karşılaştılar. Rusların kazandığı bu savaş, silahlarının mutlak üstünlüğünden değil Osmanlıların daha perişan bir durumda olmasından kaynaklanmaktaydı. Sadrazam Kethüdası Resmî Ahmed Efendi nişancı rütbesi ile birinci, Reisülküttab İbrahim Münib Efendi de ikinci murahhas tayin olunarak 12 Temmuz 1774'te Şumnu'dan hareketle Balya Boğazı'na yakın Küçük Kaynarca Kasabası'na geldiler. Ruslar tarafının murahhası, General Reprnin idi. Mareşal Romanzoff, mütareke kabul etmeyerek birinci sulh müzakeresinde esasları iki tarafça kabul edilmiş olan esaslara göre derhal sulh akdini istediğinden mecburen teklif kabul olunup iki günde ve iki celsede antlaşma imzalandı. III. Mustafa'nın son günlerinde başlayan barış görüşmeleri, I. Abdülhamid tahta çıktıktan tam altı ay sonra 21 Temmuz 1774'de imzalanan Küçük Kaynarca Antlaşması ile neticelendi. Bu antlaşma devletin 1699 Karlofça'dan sonra imzalamak zorunda kaldığı en ağır antlaşmadır. Bu antlaşma, Karlofça Antlaşması'na göre toprağa ilişkin maddeleri pek kısıtlı olmasına nazaran hukuk, ticaret ve diplomasi alanında Osmanlı tarihinin en ağır belgesidir. Bu antlaşmaya göre, Aksu (Bug) Nehri iki devlet arasındaki yeni sınırı teşkil edip Kırım, Bucak ve Koban yalnızca dinî konularda Rusların padişahı "halife" unvanıyla tanıyarak buralardaki Müslüman halkın dinî lideri olması kabul edilip siyasi bakımdan imparatorluk bünyesinden ayrılıp müstakil bir hâle getirilmişti. Ancak Ruslar, işgal ettikleri Aksu ile Koban Nehirleri arasındaki bölgeleri alıp Azak, Yenikale ve Kılbu-

run gibi önemli limanlara sahip olarak artık Karadeniz'de sağlam bir şekilde yerleşmişlerdi. Ruslar Eflak, Boğdan, Kafkasya ve Ege'de işgal ettiği adalardan çekilecekti. Fakat Osmanlı İmparatorluğu Eflak ve Boğdan'da bir genel af ilan edecek, voyvodaların Babîâli nezdinde maslahatgüzâr bulundurmaları ve Rus elçilerinin bu memleketleri korumak için görüşme yapabilmeleri imkanını verecekti. Antlaşmanın bir başka önemli yanı da Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Ortodoks tebaanın haklarının koruyuculuğunun Ruslara verilmiş olması şeklinde yorum bulan maddeleriydi. Buna göre Ruslara İstanbul'da bir Ortodoks kilisesi kurma ve koruma hakkı tanınmaktaydı ki daha sonraları Rusya bu maddelere dayanarak Osmanlı İmparatorluğu'nun iç işlerine müdahale etme hakkını kendinde görmüştü. Ayrıca Ruslar İstanbul'da daimî bir elçilik açıp diledikleri şehir ve kasabalarda konsolosluk tesis edebilecekti ve Boğazlar'dan Rus ticaret gemilerinin serbestçe geçişine de müsaade edilecekti. Evvelce İngiltere ve Fransa'ya verilmiş kapitülasyon haklarından Rusya da yararlanacaktı. Diğer bir maddede ise Rus hükümdarlarına gönderilecek namerde 'Rusyalıların padişahı' diye hitap edileceği kabul olunup İstanbul'daki daimî Rus elçisi en büyük devletlerin elçileri gibi muamele görecekti. Son olarak da Osmanlılar Rusya'ya üç yılda on beş bin kese (4 milyon) ruble savaş tazminatı ödeyecekti.

Görüldüğü üzere Lehistan'ı kurtarmak amacıyla girdiği savaşta, Osmanlı İmparatorluğu, Rusya, Prusya ve Avusturya tarafından taksime uğramıştı. Küçük Kaynarca Antlaşması'nın en ağır maddesi Kırım'ın kaybedilmesi olup artık Osmanlıların Kuzey Avrupa politikasının beyni olan ve çok uzun süreden beri devam eden Kırım askerî yardımına sona ermişti. Böylece Karadeniz'in kuzeyinden güneylere doğru sarkacak olan Rusların etkinliğine karşı mani olacak hiç güçlü bir direniş de kalmamış oldu. Yapılan bu ağır antlaşmadan sonra, Avusturya'nın Boğdan Voyvodalığı'nın bir parçası olan Bukovina ve civarını 1775'de ilhak etmesi ve Osmanlı İmparatorluğu'nun da bu duruma seyirci kalıp itiraz edemeyerek Avusturya ile bir antlaşma yapması, imparatorluğun içinde bulunduğu içler acısı ezikliği ve bitkinliği göstermesi bakımından önemliydi. Bütün olup bitenlerden sonra artık Osmanlılar disiplinsiz, derme çatma ordularla hasımları karşısına çıkamayacağı gerçeğinin farkına varmıştı. Zira diğer Avrupa orduları kadar düzenli ve disiplinli olamayan Rus ordusu karşısında uğranılan yenilgiler devletin ve ordunun zafiyetini bütün çıplaklığıyla gözler önüne sermişti. Artık Osmanlı İmparatorluğu Avrupa siyasetinde hasta adam olarak anılacak, Doğu Sorunu ve Boğazlar Meselesi ile sık sık gündeme gelecekti.

I. Abdülhamid Osmanlı İmparatorluğu'nun kurtulması için ıslahatlara ihtiyaç olduğunu idrak edip kendinden önce başlatılan yenilemelere hız kazandıran ve yeni yeniliklere öncülük eden on sekizinci yüzyıl padişahlarının en güçlü ıslahatçılarından birisidir. İktidarı kendi kontrolü altında tutabilmek için farklı görüşlerdeki grupları birbirine düşürdüğü gibi geleneksel Osmanlı siyaseti icabı gereği sık sık sadrazam değiştirme yöntemlerini de uygulamasına rağmen kendisi gelenekçi Osmanlı İslahat hareketlerini canlandırıp yeni bir ivme de kazandırmıştı. Artık ıslahatlar daha geniş çaplı ve daha geniş bir kadro ile yapılmaya başlanmıştı. I. Abdülhamid cephelerde Avrupa ordularıyla mücadele edebilmek için yeni askerî teknik, eğitim ve silah ihtiyaçlarının giderilmesinde kendinden öncekilere göre daha ileri gitmiştir. Bu yüzden bu dönemde çok sayıda yabancı askerî danışman ve uzman getirilip bunların ihtida etme veya Osmanlı üniforması giyinmeleri gerekliliği de kalkmıştı. I. Abdülhamid artık kendinden sonraki köklü ıslahat hareketlerine girecek olan III. Selim, II. Mahmud ve Tanzimat dönemleri için yapılan yeni yeniliklerin keskin dönüşünü başlatan ilk padişah veya Osmanlı ıslahatlarının ve ıslahatçıların babasıdır. I. Abdülhamid ıslahatları kendi yönetiminde ve denetiminde yürütmesinin yanı sıra sadrazamları Kara Vezir Seyyid Mehmed Paşa, Halil Hamid Paşa, Koca Yusuf Paşa ve Kaptan-ı Derya Gazi Hasan Paşa ile de işbirliği yapmıştır.

Yine askerî ıslahatlarda bu dönemde en belirgin şahıs Baron de Tott'dur. Bu dönemde III. Mustafa devrinde kurulan sürat topçularının sayılarının artırılmasına gayret edildi. Küçük Kaynarca Antlaşması'ndan sonra ileride Rusya ile çıkması muhtemel bir savaşta hazırlıklı olabilmek için Rumeli ve Kafkas sahilleri ile Boğazlar'da tahkimat işlerinde bulundu. 1773'de açılan Hendese-hane 1776'da yenilikler yapılarak genişletilip daha sonra kurulacak olan Mühendishane'nin temeli atılmış oldu. Baron de Tott'un Türkiye'den ayrılmasından sonra onun yardımcıları olan İngiliz Resmî Mustafa Efendi ile Fransız Aubert bu alanda istihdam edilmişlerdi. Bir süre süratçi topçu birlikleri ile Hendesehane'nin yeniçeri baskısıyla dağıtılmasına karşın daha sonra Halil Hamid Paşa'nın sadaretinde tekrar çalışmalarını sürdürmeye başladılar. Bu hadiseler şunu göstermektedir ki yeniçerilerin muhalefetine karşı ne padişahlar ne de sadrazamlar direnebilmekteydiler. Osmanlı ıslahatçıların ve ıslahatların askerî alanda yapmak istedikleri yeniliklerin en büyük hasmı yeniçerilerdi. Ancak bu dönemde yapılan

en başarılı ıslahatlar donanma alanında. 1770 Çeşme faciasından sonra Osmanlı donanması teşkilat olarak büyük ölçüde darbe yediğinden dolayı, kara ordusunda yapılan ıslahat hareketlerinde karşılaşılan iç muhalefet ve tepki diye bir mesele olmadığından yenileşme hareketi burada çok daha başarılı ve hızlı olmuştur. Gazi Hasan Paşa'nın 1774'de kaptan-ı deryalığa getirilmesiyle modern savaş gemilerinin yanı sıra Avrupaî tarzda subay ve erlerin disiplinli bir biçimde yetiştirilmesine dikkat edilip deniz savaşlarının yeni tekniklerini öğrenmenin önemini de kavramışlardı. Yeni tersaneler inşa edilip Fransa'dan mühendis, teknisyen ve ustalar getirtilip Osmanlı işçilerini yeni tekniklere göre eğittiler. Öte yandan Gazi Hasan Paşa denizciliği bir meslek hâline getirmek için tedbirler alıp, bunlar tersane kışalarında ve deniz üsleri olan limanlarda sürekli bir eğitim ve disiplin altında bulunduruluyorlardı. Donanmaya subay yetiştirmek için de Baron de Tott'un Hendesehane'si geniş kapsamlı Mühendishane-i Bahr-i Hümayun biçimine dönüştürülmüş olup başta Tott, İngiliz Mustafa ve diğer Osmanlı ve yabancı uzmanlar burada geometri, haritacılık ve diğer dersleri veriyorlardı. Gazi Hasan Paşa on yıl içerisinde donanmayı modernleştirmekte başarılı olmakla birlikte subay ve denizci yetiştirmekte aynı oranda başarılı olamamıştır. Bazen atamaların yetenek gözetmeksizin rüşvet ve iltimasla yapılması sebebiyle az sayıda ve kalitesiz subaylar da yetişmekteydi. Gemilerde disiplin bozulup başıbozukluklar görülmekteydi. Bütün bunlara rağmen Gazi Hasan Paşa yılmadan çalışmalarını sürdürdü ve bu durum kendisinden sonra yapılacak daha önemli ve kapsamlı ıslahatların çekirdeğini oluşturmuş oldu.

Görüldüğü üzere Osmanlı ıslahatları belli aralıklarla ilerlemekte ve belli bir süre sonra yasaklanmakta ve tekrar yeni bir ruhla ve yeni bir ıslahatçı ile yürürlüğe girmektedir. Osmanlı ıslahatlarının önündeki en büyük mâniya ise çıkarları zedelenecek kesimlerdi ki bunların başında yeniçeri ve diğer askerî unsurlar geliyordu. Bu grupların maddî yönden kayba uğrayan halkın temsilcileri olan esnaf teşkilatları ve ulema ile de işbirliği yapmaları neticesinde ıslahatlar dönem dönem durmaktaydı. Hatta siyasetin en tepesinde bulunan kimseler ıslahatçı olmalarına rağmen kendi menfaatleri icabı rakip ıslahatçılara karşı muhalefet etmekteydiler. Muhalefet etmenin en büyük kozu her zaman ve her yerde İslâm ve Osmanlı ananelerini savundukları gerekçesiyle büyük halk kitlelerinin desteklerini kazanmalarıydı. Diğer yandan Osmanlı ıslahatçıların en büyük eksiklikleri ise yönetime hâkim oldukları sürece halktan kopuk olup, halkı ye-

nileşme süreci içine dahil edememeleri hatta ıslahatlara meyilli olan bir orta tabakayı bile teşkil etmeye istekli olmamalarıdır. ıslahatçıların en büyük desteği bunalımlar, buhranlar ve imparatorluğun içinde bulunduğu durumdu. Halkın her kesimi ister muhafazakâr ister yenilikçi olsun imparatorluğu kurtarmak arzusunda olup bazı değişikliklerin yapılması taraftarıydı. Ancak bunalımlar sona erince çıkarları zedelenenler yenicherilerin gücüne dayanarak halkın desteğini elde edip yenilikçileri iş başından uzaklaştırdılar. Yapılan ıslahatlar böylelikle belli bir süre rafa kaldırılmış oluyordu.

18. yüzyılda askerî ıslahatlarda isim yapan en önemli devlet ricalinden birisi de Sadrazam Halil Hamid Paşa'dır. Kalemîyeden yükselerek geldiği için devlet mekanizmasının işleyişi hakkında bilgi sahibi olduğu kadar dış politikaya da çok vâkıftı. Bu yüzden Kırım meselesi yüzünden Rusya ile çıkması kaçınılmaz olarak görülen savaşa hazırlıklı olmak gerektiğinden ilk etapta ordu, donanma ve sınır boylarına düzen verilip tedbirler alındı. Halil Hamid Paşa orduyu tümüyle modernleştirmedikçe ve desteklenmedikçe bu teşebbüslerin başarısızlıkla sonlanacağını bildiğinden dolayı eski ile yeni arasındaki ikilemi sona erdirmek için iki grubu birleştirmeyi ve eski birliklere yeni birlik ve okulların düzen, disiplin ve silahlarını vermeyi denedi. Ancak bu teşebbüs kendinden önceki ıslahat hareketlerinden pek de farklı değildi. Tott'un sürat topçuları birlikleri canlandırıldı ve Fransız teknisyenlerin ve uzmanların yardımıyla Hendesehane, Mühendishane'ye çevrildi. Fransız teknisyenleri Mühendishane'nin öğretim kadrolarını doldurdular. Fransız tahkimat uzmanları belli başlı sınır kalelerini yenilediler. Fransız ders kitaplarının Türkçe çevirilerini yayımladılar ve bir İstihkâm Okulu kuruldu. Hatta Gazi Hasan Paşa aralarındaki siyasî çatışmaya rağmen Halil Hamid Paşa'nın ıslahatlarının yanında yer aldı.

Halil Hamid Paşa'nın Osmanlı ordusunu çağdaştırma çabalarının yanında geleneksel kurumları canlandırma alanlarında da başarılı işler yapılmıştı. Timârlı sipahilerin durumlarının düzeltilmesine yönelik ciddi tedbirler alındı ve eğitim yapmaları ve çağrıldıklarında orduya katılmalarını sağlamak için taşraya denetçiler gönderildi. Yenicheriler de disiplin altına alınmaya çalışıldı düzenli ve belli ölçüde de disiplinli bir hâle getirildiler. Bu yeni düzenlemeler doğrultusunda hem yenicheriler hem de sipahilerin Avrupalı tarzda piyade ve topçu taktiklerini ve silahlarını öğrenmeleri sağlandı. Halil Hamid Paşa ekonomik, ticarî ve kültürel alanlarda karşılaştığı mesele-

leri belki askerî alanda yaptığı uygulamalardan farklı gibi gözükse de tümüyle geleneksel Osmanlı politikalarına göre tanzim etti. Bu alanlarda modernleşme hareketi seleflerinin uygulamalarından pek de farklı değildi. Örneğin uzun bir süredir kullanılmayan ve ilgisizlikten dolayı da fonksiyonunu kaybeden ve unutulmuş olan Müteferrika matbaası tekrar canlandırılmaya çalışıldı. Özellikle de daha sonra III. Selim devrindeki Nizam-ı Cedid'in beyin takımının liderlerinden birisi olan devrin beylikçisi Mehmed Raşid Efendi'ye 1782'de matbaanın canlandırılması görevi verildi. Bu ise geleceğin büyük yenilikçilerinin kademeli olarak kendilerinin nasıl bir ortamda yetiştiklerini göstermesi bakımından önemlidir. Osmanlılarda geleneksel ıslahatlar kişilere bağlı olduğundan Halil Hamid Paşa'nın kazandığı saygınlığı kıskanan rakiplerinin entrikaları ve komplolar sonuç vermişti. Zira Halil Hamid Paşa Sehzade Selim'i I. Abdülhamid'in yerine tahta çıkartacağı söylentileri üzerine azledildi ve I. Abdülhamid'in emriyle 27 Nisan 1785'de idam edildi. Böylece Halil Hamid Paşa zamanında başlatılan yenilikler onun şahsî gayretleri ve gücünden kaynaklandığından yenilikler de durmuştu. Avusturya ve Rusya ikilisinin Osmanlıları paylaşmak için yaptıkları ittifak neticesinde 1787'de Fransa'da XVI. Louise Avusturya prensesi olan karısı Marie Antonette'nin tesiriyle Fransız subay ve teknisyenlerini geri çekti. Bütün bunlara rağmen I. Abdülhamid devrindeki teknik teşkilat ve ıslahat III. Selim zamanındaki Nizam-ı Cedid'e esas olmuştur.

Merkezi İktidarın Çözülüşü ve Taşradaki Güçlerin Yükselişi

Askerî alanda birçok ıslahat ve yenilik yapılmak istenmesine karşın I. Abdülhamid döneminde devlet hâkimiyet ve kontrolü özellikle de eyâletlerde zayıflamaya başlamıştı. Balkanlar ve Anadolu'da ayanlar ve Mısır, Suriye ve Irak'ta memlûk grupları, Arabistan'da ise Vahhabilik mezhebinin hamisi Suud ailesi gelişmekte olup Osmanlı merkez idaresinin hâkimiyetini bir formalite olarak kabul eder duruma gelmişlerdi. Rus savaşı sırasında devletin taşradaki mahallî unsurların askerî yardımlarına eskisine oranla çok daha fazla ihtiyaç duymasından yararlanarak kendi ordularını, maliyelerini ve yönetimlerini istedikleri oranda güçlendirmişlerdi. Anadolu'da en güçlü ayan aileleri; Orta Anadolu'da Çapanoğulları, Ege havalisinde Karaosmanoğulları, Kuzeydoğuda Canikli Ali Paşaoğlu, Tuzcuoğulları ve Şatıroğulları; Balkanlarda ise: Tuna kıyısında Niğbolu ile Rusçuk arasında Tirsinklioğlu İsmail Ağa, Arnavutluk'ta Yanyalı (Tepedelen-

li) Ali Ağa, Kuzey Arnavutluk'ta Buşatlı ailesi ve Edirne havalisinde Dağdevirenöğlu. Balkanlar'da bunlara ilaveten muhtariyet elde edebilmek için hem Avusturya hem de Rusya'dan yardım alan Karadağlı ve Sırp soylularında faaliyetleri göze çarpmaktaydı.

Arap ülkelerine gelince burada da Osmanlıların bıraktığı politik boşluk, aynen Anadolu ve Balkanlar'daki ayanlarda olduğu gibi, halk desteğine sahip mahallî memlûk köleleri ve kimi zaman da bedevi aşiretlerinden yardım gören Osmanlı'nın taşradaki ikinci derecedeki idarecileri tarafından doldurulmaktaydı. Memlûkler Mısır başta olmak üzere Suriye, Irak ve Filistin havzasında etkin olmaya başlamışlardı. 1681'den itibaren Mısır'da memlûkler askerî ve idarî kadroların çoğunu ele geçirmişlerdi. Memlûk grupları arasında ciddi bir rekabet ortamı olmasından dolayı Mısır'daki Osmanlı valileri bu rakip grupları birbirine düşürerek Mısır yönetiminin tümüyle memlûk hâkimiyetine geçmesini önleyebilmekteydiler. Bu gösteriyor ki Mısır'da giderek Osmanlı otoritesi zayıflamaya başlamış olup buranın asıl hâkimi olarak idarede memlûkler vardı. Ancak memlûk gruplarının rakiplerini ortadan kaldırıp da tam olarak idareyi ele geçirmesi bölgenin tam manasıyla Osmanlı iktidarının otoritesini sıfırlaması anlamına gelmekteydi ki buna 1760'dan itibaren sıkça rastlanmaktaydı. İlk 1760-1773 arasında Ali Bey-ül Kebir ve daha sonra 1780'li yılların başında Murad ve İbrahim Bey'in Mısır'ı tam olarak denetimlerine geçirmeleri üzerine Babîâli doğrudan doğruya askerî bir güçle müdahale etmekteydi. Öte yandan Mısır üzerinde Rusya İskenderiye konsolosluğu vasıtasıyla memlûkleri Osmanlılara karşı kışkırtmaktaydı. Bu yüzden Babîâli Mısır'daki memlûkleri hâkimiyetine almak için 1786'da donanmayla Gazi Hasan Paşa bunların üzerine sefere yollanmıştı. Gerçekten de bu sefer tesirini göstermeye başlamıştı ki 1787 Rusya-Avusturya ile yeni bir savaşın çıkması yüzünden Osmanlılar, memlûkleri yerinden atamamış, fakat onları bölerek tekrar Osmanlı hâkimiyetini tanımlarını sağlamıştı. Suriye, Filistin ve Lübnan'da hâkimiyet kuran memlûk lideri Cezzar Ahmed Paşa olup 1804 yılına kadar hüküm sürmüştü. Irak havalisindeki memlûklerin lideri 1764-1780 arasında Ömer Paşa ve 1780-1802 arasında ise Büyük Süleyman Paşa idi. Arabistan Yarımadası'ndaki en büyük ayaklanma Necd bölgesinde ortaya çıkan Vahhabi mezhebinin başlattığı harekettir ki Suud ailesinin ordularıyla birleşmesinden sonra etkin olmaya başladılar. Bölgede Osmanlı hâkimiyetini ve saygınlığını tehdit etmeye başlamışlardı.

I. Abdülhamid döneminde taşrada merkezî iktidarın tam anlamıyla bir çözülüş yaşadığı görülmekteydi. Padişah ve hükümetleri merkezi iktidarın böyle genel bir çözülüşü karşısında ayanlar ve diğer mahallî idarecileri kontrol altına alabilmek için bazı köklü olmayan çarelere başvurmakta idi. Birincisi, onları resmî mevkilere tayin ederek devlete sadakatlerini artırmaya çalışmaları; ikincisi bağılıkları karşısında rüşvet vermeleri, üçüncüsü, birbirlerine düşürmeye çalışmaları; sonuncu olarak da üzerlerine asker sevk edilmesiydi. Devlet sonuncu şıkkı en son çare olarak görmekteydi, zira üzerlerine asker sevk edilen ayanlar veya diğer idareciler kendi hizmetlerinde bulunan askerlere daha çok para ve imkan sağladıklarından dolayı askerler onlara katılmaktaydılar. Taşradaki çözülme neticesinde devletin en verimli toprakları denetimleri ayan ve memlûk yönetimlerine geçtiğinden hazine gelirleri azalmakta ve İstanbul başta olmak üzere bütün büyük şehirlerde yiyecek sıkıntısı çekilmekteydi. Hayat şartları giderek zorlaştığından salgın hastalıklarda özellikle de veba salgınında büyük bir artış olması sebebiyle binlerce insan ölmekteydi. Tarım ve ticaret büyük ölçüde sekteye uğramaya başlamıştı. Bütün bu ağırlaşan şartlara karşı I. Abdülhamid ve devlet ricali durumu düzeltecek bir şey yapamamaktaydılar. İçerdeki çözülüşe paralel olarak başta Rusya olmak üzere Avusturya ve Fransa'nın Osmanlıları parçalamak için harekete geçmeleri karşısında Osmanlı İmparatorluğu çaresizlik içerisindeydi. Tarihinde böyle çok kötü bir duruma düşmemişti. Her halde hiçbir Osmanlı padişahı I. Abdülhamid kadar kötü ve şansız bir dönemde tahta çıkmamıştır. Zira içerde merkezi otoritenin zayıflamasına paralel olarak yükselen taşradaki mahallî idareciler gibi aynı zamanda doğuda İran'la olan sıkıntıların tekrar başlaması, kuzeyde Rusya, batıda Avusturya ve arkadan da kadim dost olan Fransa'nın Avusturya lehine hareket etmesi gibi hadiselerin hepsinin I. Abdülhamid dönemine tesadüf etmesi padişahın büyük ve kalıcı siyaset yapmasına engel olmaktadır. Ancak I. Abdülhamid bütün bunlara rağmen ümitsiz değildi ve imparatorluğu kurtarmak için ıslahatları sürdürdüğü gibi dış tehditlere karşı savunmak için de elinden geleni yapacaktı.

İran'la Yaşanan Güçlükler

İran'da 1747'de Nadir Şah'ın öldürülmesinden sonra başlayan anarşi ve karışıklıklardan istifade eden Zend Aşireti lideri Kerim Han 1751'de idareyi ele geçirdi. Kerim Han ülkeyi kendi askerleri idaresi altında birleştirdi ve 1794 tarihine kadar sürecek olan Zend

Hanedanı'nu kurmuş oldu. İran'ı tam olarak denetimine alan Kerim Han Osmanlılara karşı saldırgan bir siyaset takip etmeye başlayıp fırsat kollamaktaydı. Küçük Kaynarca'dan hemen sonra böyle bir fırsat kendiliğinden ortaya çıktı. Bağdat valisinin idaresi altında olan Baban ve Köysancak beyleri olan iki kardeş arasındaki ihtilafın çatışmaya dönüşmesinden istifade eden Kerim Han 1774'de bölgede hâkim olmak için Doğu Anadolu'ya saldırdı. Arkasından Basra'yı kuşatıp 1776'da burayı işgal etmesi üzerine İran'a savaş açılmıştı. Öte yandan Osmanlılarla Ruslar arasındaki gerginlikten istifade eden Kerim Han ile II. Katerina 1778'de Osmanlılar aleyhine taarruzî bir ittifak antlaşması imzalamışlardı. Ancak Kerim Han'ın 2 Mart 1779'da ölmesiyle bu ittifak hükümsüz kaldığı gibi başlangıçta Irak üzerinden İran'a akıncılar sevk edildiyse de İranlıları Basra'dan atamamıştı. Ancak Süleyman Paşa'nın Irak'ta yeniden memlûk iktidarını kurmasından sonra İranlılar ülkeden atıldılar. Böylece bölge tekrar göstermelik bile olsa Osmanlı hâkimiyetine geçti. Ancak bundan sonra Irak'a olan saldırılar İran'dan değil güneyden çölden çıkan Vahhabi unsurlarından olacaktı.

Rusların Kırım'ı İşgali

Küçük Kaynarca Antlaşması ile Kırım'ın müstakil bir hâle getirilmesini gerçekleştiren II. Katerina bu ülkenin kendi sınırları içine katılması yönünde faaliyetlerde bulunuyorken, Osmanlı İmparatorluğu burasını tekrar eskisi gibi imparatorluğun ayrılmaz bir parçası kabul ederek kendi hâkimiyeti altında tutulmasını hayati bir zaruret olarak görmekteydi. Böylece taraflar Küçük Kaynarca Barış'ını geçici bir mütareke olarak addetmişlerdi. Ruslar Kırım'daki nüfuzunu ve gizli işgal taktikleri neticesinde kendilerinin kuklası ve taraf-tarı olan Şahin Giray'ın hanlığını perçinleştirmek amacındaydılar. Ancak II. Katerina'nın Osmanlı topraklarına karşı izlediği saldırgan politika karşısında diğer Avrupalı güçlerin yeni Rus ilerlemeleri karşısında taviz istemeleri onlarla olan ilişkilerini gerginleştirmişti. Rusların Kırım'da takip ettikleri ince siyaset sonucunda değişik kesimlerden binlerce Kırımlı Anadolu'ya göç etmeye başlamıştı. İlk defa geniş çaplı Kırım'dan başlayan göç hadisesi daha sonraki yıllarda özellikle de 19. ve 20. yüzyıl boyunca kaybedilen eski Osmanlı topraklarındaki milyonlarca Müslüman halkın Anadolu'ya göçmelerine örnek olmuştu. Bu göçmenler böyle bir duruma alışık ve hazırlıklı olmayan imparatorluğa büyük toplumsal, siyasî, kültürel ve iktisadî meseleler getirecekti. Kırım misalinde olduğu gibi zen-

gin ve soylu göçmenler İstanbul'da savaş yanlısı bir grup oluşturarak Kırım'ı Osmanlı hâkimiyetine katmak için Rusya ile savaşa girilmesini savunmaya başladılar. Bunlar siyasî bakımdan bir ölçüde başarılı olmakla birlikte doğuda İran'la olan savaş sebebiyle tesirleri tam anlamıyla harekete geçirilmesini engelledi.

II. Katerina'nın Kırım'ı tam anlamıyla elde etmesine yönelik politikalarını gerçekleştirmek için askerî harekete geçmesini sağlayan hadiseler maddeler hâlinde bir göz atmakta fayda vardır. Birincisi 1773'de başlayan Pugaçev İsyanı'nın 1775'de sona ermesi; ikincisi, 1774'de Osmanlı-İran sürtüşmesinin 1776'da savaşa dönüşmesi; üçüncüsü, 1774'de Kuzey Amerika'daki on üç İngiliz kolonisinde bağımsızlık hareketinin çıkması ve 1776'da bu kolonilerin Amerika Birleşik Devletleri adı altında bir devlet kurarak İngilizlere karşı savaşın hızlanması neticesinde Osmanlı'nın dostları olan devletlerin Kuzey Amerika'daki sorunlarla uğraştıkları sırada Rusya'nın Güneydoğu Avrupa'da istediği gibi bir ortam yakalamasıdır. Bütün bu fırsatların lehine gelişmesi üzerine II. Katerina harekete geçerek Kırım'ı işgal etmeye başladı. Kırım hanı Devlet Giray İstanbul'a kaçtı ve Ruslar da kendi yandaşları olan Şahin Giray'ı 1777'de han olarak atadı. Osmanlı İmparatorluğu Kırım'ın Rusya'ya katılmasıyla doğacak tehlikelerin endişelerini hissetmekteydi. Her şeyden önce Kırım'ın Rusya tarafından işgali İstanbul'un doğrudan bir tehdit altında tutulması demekti. Bu ise Kırım hakkında gösterilen hassasiyetin dinî ve millî duygular yanında daha hayati bir endişe ile de kuvvet bulduğunu göstermekteydi. Şahin Giray Kırım'da kendi otoritesini sağlamak üzere Rus örneği bir merkezi hükümet kurup kendi yandaşlarını kilit noktalara tayin etti. Ulema ve ileri gelen Kırım ailelerinin etkinliklerini ortadan kaldırmak için birçok tedbir aldı. Bunlardan birisi de ailelerle aşiretler denetiminde olan ordu yerine düzenli bir ordu kurmak oldu. Bütün bu tedbirler Kırım'ı Ruslaştırma siyasetinin bir parçası olarak gören halkın tepkilerinin giderek artmasına neden oldu. Şahin Giray iktidarına karşı bir isyan çıkması üzerine Osmanlılar Selim Giray'la yandaşlarını 1778 Ocak başlarında Kırım'a gönderdi. Osmanlı harekâtına karşılık Ruslar da harekete geçti ve Şubat 1778'de bir Rus ordusu Kırım'a girdi. Selim Giray kaçmak zorunda kaldı. Rus ordusu isyancıları öldürüp Kırım'ı işgal etti. Yeniden tahta oturan Şahin Giray bu kez halk desteğine sahip olmadığından yalnızca Rus ordusuna güvenerek iktidarda kaldı. Zaten buna mukabil Osmanlıların giriştikleri iki deniz harekâtından da bir netice alınamaması üzerine Kırım'dan

Türkiye'ye kaçışlar hızlandı. Osmanlılar Rusları Kırım'dan tek başlarına çıkaramayacaklarını bildikleri gibi güçlü Avrupa devletlerinden de ciddi bir destek de bulamamıştı. Gerçi yeni İngiliz elçisi Sir Robert Ainslie'nin Osmanlıların lehine bazı hareketleri ve uyarıları olmasına karşın Çeşme faciasından dolayı İngilizlere olan güvensizlik de hâkimdi. İşte böyle bir ortamda Rusların Kırım'dan çekilmelerini isteyen Osmanlılar bir uzlaşma aradıklarından Fransız elçisinin aracılığıyla görüşmeler Ocak 1779'da İstanbul'da Aynalıkavak Sarayı'nda başladı ve 21 Mart 1779'da Aynalıkavak Tenkihnamesi adında bir antlaşma imzalandı. Aynalıkavak'ta Osmanlı tarafını Reisülküttab Abdürrezzak Bahir Efendi temsil etmişti. Bu antlaşma dokuz madde olup Küçük Kaynarca Antlaşması'nın bazı sorun yaratan maddelerinin gözden geçirilerek tadil edilmesi esasına dayanmaktaydı. Bu antlaşma gereğince Kırım'ın müstakil kalması, Rus askerlerinin geri çekilmesi ve Babiâli'nin de Şahin Giray'ı hayat boyunca han olarak tanıması ile padişahın halifelik sıfatının geçerlilik kazanması tanındı. Her iki taraf da Kırım'ın işlerine ve bağımsızlığına müdahalede bulunmayacaklardı. Böylece Ruslar bir anlamda Şahin Giray'ın atanmasını Osmanlılara onaylatmakla Kırım'ın ilhakı önündeki resmî formalitelerin yolunu açmış oldu. Zaten Şahin Giray da Rus ordusu ve parası ile iktidarda durabilmekteydi.

Amerika Birleşik Devletleri'nin bağımsızlık savaşında İngilizlerle savaşta olan Fransa, Aynalıkavak'ta oynadığı rolden dolayı Rusların hasmı olan İngiltere'ye karşı tarafsızlığını sağladığı gibi Osmanlıları da zor durumdan kurtarmış olarak görülmekteydi. Aslında ne İngiltere ne de Fransa Kırım meselesine kayıtsızlardı. İngiltere Amerika'daki kolonilerine sahip çıkma sevdasında Fransa da İngilizleri kendi kolonilerinde çıkan isyanlara destek vermekle büyük zarara sokma gayretindeydi. Zaten Polonya'nın 1772'de ilk taksimiyle Doğu Avrupa'daki dengeler Rusların lehine değişmeye başlamıştı. Öte yandan 1780 yılında Maria Theresa'nın ölmesiyle yerine geçen oğlu II. Joseph de II. Katerina'nın hayranı olup Avusturya da Rusya ile birlikte Osmanlı topraklarından arazi kopartmak niyetindeydi. Artık Avrupa'daki güçler dengesi büyük ölçüde II. Katerina'nın istediği istikamete doğru kaymaktaydı. Nihayet II. Katerina'nın Kırım'ı ilhak etmek için eline büyük bir fırsat doğmuştu: 1781'de Kırım'da Şahin Giray'a karşı çıkan bir isyanı bahane eden II. Katerina Rus kuvvetlerini Kırım'a gönderip Aralık 1783'de tamamen işgal edilip buranın bir Rus vilâyeti hâline getirildiğini ilan etti. Bu işgal sırasında II. Katerina'nın Polonya vali-

si Potemkin 30.000 Kırımlıyı öldürmüştü. Osmanlı İmparatorluğu içinde bulunduğu kötü şartlarda özellikle de Halil Hamid Paşa büyük ıslahat hareketlerine başlamak istediğinden dolayı yeni kayıplara yol açacak bir savaşa girmeyi tercih etmemekteydi. Zaten İngiltere ve Fransa'nın Amerika'nın bağımsızlık savaşı sebebiyle birbirlerine düşmelerinden dolayı da herhangi bir yardım göremeyecekleri gibi Avusturya imparatorunun kız kardeşi Maria Antonette ile evli olan XVI. Louis'nin Avusturya'nın güdümüne girmeye başlaması da Babiâli tarafından endişe ile karşılanmaktaydı. Artık Avrupa'daki bütün dengelerin Rusya lehine döndüğünü hesaba katan Babiâli Rusya'nın Kırım'ı ilhak ettiği emrivakisini kabullenmek zorunda kalıp 9 Ocak 1784'de verdiği bir senetle bu ilhakı resmen de tanımış oldu. Bu senetle Küçük Kaynarca Antlaşması'ndaki Kırım meselesi Rusların lehine hâll edilmiş bir biçimde tasdiki anlamına gelip yalnızca padişahın Kırım Müslümanlarının dinî lideri olarak hareket hakkı olduğu belirtilmekteydi. Artık Kırım Hanlığı'nın Rusların tamamen eline geçmesi üzerine binlerce Kırımlı Osmanlı topraklarına göç ettikleri gibi çok geçmeden Ruslar Kırım'ı Osmanlılara karşı daha geniş çaplı bir yayılma ve saldırı harekâtının ana askerî üssü hâline dönüştürmeyi başarmışlardı.

Osmanlı İmparatorluğu'nun Taksim Projesi: Rus-Avusturya İttifakı

1768-1774 savaşlarında Osmanlıları hezimete uğratan ve Küçük Kaynarca Antlaşması'yla Kırım'ın ilhakı önündeki engelleri aşan II. Katerina Osmanlı toprakları aleyhinde daha geniş emeller beslemeye başlamıştı. Avrupa'nın büyük güçlerine taviz verilmeden veya onlarla ortak hareket etmediği sürece isteklerine ulaşamayacağını bilen II. Katerina'nın genel olarak 'Yunan Projesi' adıyla bilinen emelleri Osmanlı İmparatorluğu'nun bölüşülmesi ve eski Bizans'ın canlandırılmasını hedef almaktaydı. Osmanlılarla iyi ilişkileri sürdürmek isteyen Avusturya imparatoriçesi Maria Theresa'nın 1780'de ölmesiyle yerine geçen oğlu II. Joseph de II. Katerina gibi Osmanlıların paylaşılması düşüncesindeydi ve hemen harekete geçerek 1780 Haziran'ının başlarında II. Katerina ile Avusturya'nın sınır şehri olan Mohilev Şehri'nde Osmanlı İmparatorluğu'nun paylaşılması konusunu ciddi bir biçimde ele aldılar. İki lider tarafından tespit edilen kararlar Petersburg'da gizli olarak imza edildi. Aynı zamanda II. Joseph Petersburg'dan sonra Moskova'yı da ziyaret ederek Viyana'ya döndü. II. Katerina ile II. Joseph arasındaki

yakınlaşma ve görüşmeler Prusya tarafından endişe ile takip edilmekteydi ve gelişmeler hakkında Osmanlıları da bilgilendirmekteydi. Zira II. Katerina Osmanlı İmparatorluğu'nu paylaşmak için Avusturya'nın muvaffakati olmadan Osmanlılar üzerinde arzulan plânları tatbik edemeyeceğini anladığından Prusya ittifakını terk etmek zorunda kalarak Avusturya ile anlaşmayı tercih etmişti. Bu gelişmeler karşısında Avusturya'nın Almanya'daki güçlü hasmı Prusya, Rusya-Avusturya birleşmesine büyük tepki gösterip İngiltere'ye yaklaştı. Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak bütünlüğünü Avrupa güçler dengesi bakımından önemi büyüktü, zira modernleşme sürecinde olan Osmanlılar yayılmacı Rusya'ya karşı engel olduğu kadar İngiliz malları için büyük bir pazardı. İngiliz elçisi Ainslie ve Prusya elçisi Gaffron ve daha sonra Diez, Babiâli'yi askerî yeniliklere devam ve Rus yayılmacılığına karşı da direnme hususunda teşvik edip uyarmaktaydılar.

Daha çok II. Katerina'nın emellerini gerçekleştirmesine yönelik olan Rusya-Avusturya ittifakı Avrupa'daki statükoyu kökünden sarsacak bir nitelik taşımaktaydı. Bu plânın genel amacı Osmanlıların Avrupa'dan atılması ve topraklarının kendi aralarındaki dengeler gözetilerek paylaşılması esasına dayanmaktaydı. Ancak Eflak ve Boğdan Voyvodalıkları'nda Datça adında bağımsız Ortodoks bir devlet kurulacak ve ilk prensi olarak da Potemkin'in atanması ile burada güçlü bir Rus tesiri garanti altına alınmış olunacaktı. Belki de II. Katerina için bu plânın en önemli noktası İstanbul, Trakya, Makedonya, Bulgaristan ve Kuzey Yunanistan'la birleşerek yeni bir Bizans İmparatorluğu kurulması idi. Kurulacak imparatorluğun başkenti İstanbul olacak ve imparatorluk da II. Katerina tarafından bu iş için yetiştirilen ve adlandırılan 1779 doğumlu torunu Konstantin'e verilecekti. Buna mukabil Avusturya'ya ise Batı Balkanları, Sırbistan, Bosna-Hersek ve Venedik'in elindeki Dalmaçya kıyıları düşecekti. Venedik'e ise Mora, Girit ve Kıbrıs verilecekti. Nihayet Osmanlı'nın Avrupalı kadim dostu Fransa'ya da yanlarına çekebilmek veya muhalefet etmemesi için Mısır ile Suriye'nin verilmesi kararlaştırılmıştı. Ne var ki Amerika bağımsızlık savaşı sebebiyle İngiltere ile savaşta olan Fransa'nın bu meseleye ehemmiyet vermeye ne vakti ne gücü vardı. Ancak Prusya bu mesele hakkında daha duyarlıydı ve Osmanlıların lehinde bir tutum içinde gelişmeleri yakından takip etmekte, hatta küçük Konstantin'e süt emzirmek için Ege adalarından Rum kadınlarının getirilmesi II. Katerina'nın emellerini gülünçlük sınırına yaklaştırması üzerine II. Friedrich

fantezi dolu böyle bir projenin gerçekleşme imkanı olmayacağını belirtmekle birlikte bu mesele için Rusya karşısında kesin bir tavır almak zorunda kalacağından da tedirgin olmuştu. Öte yandan Prusya kralı, Avusturya ve Rusya'nın Prusya ile meşgul olmalarından, Osmanlılarla uğraşmalarını tercih ettiğini dile getirmekteydi. Diğer yandan da 1784 başlarında Rusya bu savaştan istifade ederek Kırım'ın ilhakını oldu bitti ile kabul ettirmiş ve Avrupa'dan hiçbir ses çıkmamıştı. II. Katerina'nın dış politikası üzerinde çok etkili olan Potemkin'in Kırım'ı Rusların Karadeniz havzasında yayılmak için bir üs hâline getirmesi Rusların bu plânı gerçekleştirmek için tehlike sinyallerini vermesi bakımından önemliydi.

II. Katerina, Sivastopol ve Herson'u yeni oluşturduğu Karadeniz filosunun üsleri hâline getirdi. Küçük Kaynarca Antlaşması hükümlerince Balkanlar'da konsoloslukların himayesinde Rus ajanları ile Avrupa'dan kovulup Rusya tarafından Osmanlı topraklarına gönderilen Cizvit tarikatının mensupları bölgede huzursuzluk yaratacak kışkırtmalarda bulunmakta ve Ege'deki Rum korsanlarını Osmanlı ticaret gemilerine saldırmaları için teşvik etmekteydiler. Rusların bu kışkırtıcı faaliyetleri Osmanlılar tarafından büyük tepki görmektedir ve devlet intikam almak ve gerekirse kuvvet kullanarak Kırım'ı kurtarmak niyetindeydi. Ancak savaş taraftarlarına I. Abdülhamid üzerinde derin etkisi olan Gazi Hasan Paşa tek başına karşı çıkmakta olup İngiltere ve Prusya'nın somut maddî ve askerî destek yerine yalnız tavsiye vermekle yetindiklerini vurgulamaya çalışmakla savaşı frenlemekteydi. II. Katerina Kuzey Karadeniz taraflarına bir teftiş seyahatine çıkmıştı. Potemkin'in buralarda yaptığı yenilikler ve askerî hazırlıklarını memnuniyetle gördükten sonra 18 Mayıs 1787'de II. Katerina Herson'da II. Joseph ile buluştu. Görüşmede iki hükümdar Osmanlı İmparatorluğu'na karşı müşterek bir sefer için Avrupa'daki siyasî durumun müsait olduğu kanaatine sahiptiler. Gerçekten de İngiltere Amerika'daki kolonilerini kaybettiklerinden dolayı kendisini belli ölçüde Avrupa'dan tecrit etmişti; Fransa ise iktisadî ve malî sorunlarla karşılaştığı için toplumsal patlama noktasındaydı ve 1786'da Orta Avrupa'nın siyasî, askerî ve diplomasi dehası II. Friedrich'in ölmesiyle Prusya da pek de ciddiye alınmayarak Osmanlı Avrupası'nı aralarında parçalamak üzere savaşa karar vermişlerdi. İki hükümdarın buluşmaları Osmanlılar tarafından yakından takip edilmekteydi ve politik tansiyonu patlama noktasına getirmişti. Özellikle Sadrazam Koca Yusuf Paşa (24 Ocak 1786-7 Haziran 1789) ve savaş yanlılarının başını çeken grup

son gelişmeler karşısında üstünlük kurmaya başlamışlardı. Ancak Osmanlı İmparatorluğu iç sorunlar ve tamamlanamayan askerî islahatlar yüzünden savaşa hazır değildi. Üstelik barış taraftarı olan Gazi Hasan Paşa da 1786'da Mısır'daki memlûk beylerinin isyanlarını bastırmak için gönderilmişti. Artık Babiâli'de savaş taraftarlarının önünde engel de kalmamıştı. Sadrazam Koca Yusuf Paşa'nın enerjik faaliyetlerinden cesaret alan ve nihayet sabrı taştan Osmanlı İmparatorluğu, Rusya ile arasındaki ihtilafli hususların görüşmeler yoluyla hâlli konusunda yaptığı tekliflerin reddi üzerine 17 Ağustos 1787'de Rusya'ya savaş ilan etti.

Her iki ülke saldırmaya hazırlıklı olmadıklarından özellikle de Rusların ilk seferleri karada ve denizde kısa süreli ve sonuçsuz olmuştu. Her iki tarafın da savaşa hazırlıklı olmamaları ve sonbaharın yaklaşmakta olması sebebiyle saldırıya geçemediler. Osmanlı tarafında Gazi Hasan Paşa'nın Mısır'dan dönüp sadrazamla çok sert bir tartışmaya girmesi ile Rusya'nın müttefiki Avusturya'dan bir ses çıkmadığı gibi Fransız elçisinin de teminatı üzerine Avusturya'nın savaş ilan etmeyeceği varsayılması Osmanlıların harekete geçmelerini engellemişti. Buna mukabil Rus tarafında Potemkin'in yeni bir saldırı düzenlemekteki yeteneksizliği ve II. Katerina'nın hususî gayretleriyle Rus hizmetine geçen Amerika ihtilal kahramanı John Paul Jones ile Alman Nassau-Siegen prensi Charles arasında Karadeniz komutanlığı için anlaşmazlık vardı. Öte yandan II. Freiderich William da 1787'den beri siyasî istikrarsızlık içinde olan eniştesi Hollanda kralı V. William'ın iktidarını tekrar güçlendirmek için siyasî ve diplomatik yönden Fransızlarla mücadele etmekteydi. Bu yüzden 13 Haziran 1788'de Prusya, Hollanda ve İngiltere arasında yapılan Üçlü Birlik (Triple Alliance) Fransa kadar Avusturya ve Rusya'yı da tedirgin etmişti. Diğer taraftan Üçlü Birlik Rusya'nın Avrupa'daki yayılmacı siyasetini önlemek için İsveç'i Rusya'ya karşı kıskırttığı gibi Osmanlı-İsveç yakınlaşmasını da desteklemekteydi. Bütün bunlar gösteriyor ki Rusya daha dikkatli ve hazırlıklı olmak zorundaydı. Avusturya'ya gelince o da Belçika'da çıkan isyan sebebiyle hemen savaşa dahil olmayıp takriben 6 ay gibi bir gecikmeyle 9 Şubat 1788'de müttefikinin yanında savaşa iştirak etmesi Osmanlılar da beklenmedik ve hesaba katılmadık bir gelişme olarak büyük şaşkınlık yaratmıştı.

Savaşı çok arzulamasına rağmen Sadrazam Koca Yusuf Paşa'nın hazırlıklarını tamamlayamadan savaş ilanından uzun bir süre sonra

düşmana hazırlanma fırsatını vermiş olması Osmanlıların en büyük hatası olarak görülmektedir. Tek cephe yerine şimdi iki düşmana karşı üç cephede harekete geçmek zorunda kalınmıştı. Savaşın başlarında özellikle Avusturya'ya karşı 30 Ağustos 1788'de Muhadiye ve arkasından da 20 Eylül'de Şebeş Muharebeleri'ni kazanmışlardı. Fakat düşmanın takip edilmemesi ve ordunun avdet etmesi üzerine Avusturya karşı taarruzla kaybettikleri yerleri kurtarmıştı. Bunda sadrazam kadar ordunun eğitimsizliği, düzensizliği ve her türlü disiplinden uzaklaşması ve seçilen komutanların ehliyetsizliği rol oynamıştı. Bunlardan daha da önemlisi Osmanlıların aksine düşmanın faaliyetlerine kış aylarında da devam etmesi kara harplerinde genel bir yenilgiye sebebiyet verip, başta Hotin ve Yaş gibi önemli kalelerin elden çıkmasına sebep oldu. Savaşın üçüncü cephesinin merkezi Karadeniz'di ve burada Gazi Hasan Paşa'nın donanma harekâtı Rusların kuşatmak istedikleri Özi önlerinde Rus ince donanmasına karşı beklenen başarıyı sağlayamadığı gibi, Rusların çok stratejik noktada olan Özi'yi kuşatmalarına da engel olamamıştı. 17 Aralık 1788'de Özi'nin Potemkin tarafından işgal edilip 25.000 masum ve müdafaasız sivil halkın öldürülmesi ve 18. yüzyıl Avrupa tarihinin en büyük katliamlarından birisini yapması hem Avrupa'da derin tesirler yaratmış, hem de Osmanlıları büyük bir acı ve yasa boğmuştu.

Bu hadiseyle Rus barbarlığı ve vahşeti şaşkınlıkla ve esefle karşılandı ve özellikle de İsveç ile İngilizler bu hadiseden sonra Rusya'ya karşı ciddî anlamda ilk tepkilerini gösterdiler. I. Abdülhamid bu gelişmeden dolayı büyük bir üzüntüye gark olarak hastalanarak felç olup yatağa düştü. Diğer taraftan 1788 savaşın ilk yılı olmasına rağmen cephelerdeki yıpratıcı savaşlar ve kayıplar sebebiyle Avusturya ve Osmanlı İmparatorluğu bir sonraki yılın baharında başlayacak savaştaki gelişmelerden endişe etmekteydiler ve her iki taraf da birbirlerine karşı üstünlük de kuramamışlardı. Bu yüzden Rusya'nın dışında bu iki devlette barış taraftarları artmaya başladı. Zaten Osmanlı İmparatorluğu, iki büyük kuvvetle aynı anda üç cephede savaşmanın sıkıntıları içindeydi. Osmanlılar için Özi'nin kaybedilmesi ve katliam hadiseleri büsbütün ümitsizlik ve bezginlik yarattığı gibi savaşa gerektiği kadar hazırlıklı olunmadığından 1788 savaşları eldeki imkanların önemli bir kısmını da tüketmişti. Avusturya'da ise 1788'de Osmanlılara karşı cephede sürekli yenilmeleri sebebiyle şanslarının olmadığı kanaati hâkim olmuştu. Öte yandan Avusturya kendisine bağlı Belçika ve Macaristan'daki ihtilal hareketlerin-

den dolayı diğer Avrupa devletlerinin müdahale etmelerinden de çekinmekteydi. Bundan dolayı II. Joseph II. Katerina'ya Osmanlılarla birlikte bir barış yapılmasını teklif ettiyse de Rusya buna sıcak bakmadı. İşte böyle bir ortamda tekrar savaş hazırlıklarının sürdürüldüğü sırada Özi'nin kaybedilmesine üzülen hastalanıp bir tarafına felç inen I. Abdülhamid 6 Nisan 1789'da vefat etti. Yerine kardeşi III. Mustafa'nın oğlu III. Selim 7 Nisan 1789'da tahta çıktı.

NİZAM-I KADİMİN SONU VE NİZAM-I CEDİDİN BAŞLAMASI:

III. SELİM

Osmanlılar için genç ve dinamik Şehzade III. Selim'in tahta çıkması, imparatorluğun sıkıntı çektiği günlerden kurtulacağı yönünde büyük ümit ve taze heyecan meydana getirdi. Şehzadeliğindeki tutum ve davranışları onun büyük bir kurtarıcı gibi algılanmaya başlanmasıyla devlet ricali ve Osmanlı toplumunda sevinçle karşılandı. Ancak III. Selim büyük problem ve sıkıntılarla karşı karşıya kalmıştı. Özellikle de savaşın kötü gidişatı hâlâ devam etmekteydi. Ruslar Boğdan'ı işgal etmişlerdi. Sadrazam Koca Yusuf Paşa komutasındaki ordu 27 Nisan 1789'da Rusçuk'tan Tuna'yı aşmak için hazırlıklarını tamamladığı sırada Rusların Tuna'yı geçip Kalas'ı işgal etmesi Osmanlıların bütün plânlarını altüst ettiği gibi İstanbul'u telaşa düşürüp panik havası estirmişti. Bunun üzerine 7 Haziran 1789'da Sadrazam Yusuf Paşa azledilip yerine Cenaze Hasan Paşa getirildiyse de sonuçta pek değişiklik olmayacaktır. Bunda III. Selim'in aceleciliği kadar Sadrazam Yusuf Paşa ile Cezayirli Gazi Hasan Paşa arasındaki rekabet de etkili olmuştu. III. Selim bu iki yetenekli devlet adamının mücadelesi sonunda her ikisini de azledip pasifize etmeyi tercih etti. Ancak yeni atanan serdarlar pek bir varlık göstermediler. Fokşani'de 1 Ağustos 1789'da Rus ve Avusturya orduları karşısında alınan yenilgi savaşın bundan sonraki seyrinin Osmanlılar aleyhine gelişeceğini gösterdi. Bu yenilgiyle ordunun bütün ağırlığı kaybedildiği gibi Ruslar karşı atağa geçip Osmanlıları püskürterek bütün Eflak'ı ele geçirmek için ileri gittiler. Toparlanan Osmanlı ordusu tekrar karşılık vermek istediye de bu kez de 22 Eylül'de Boze Suyu kenarında Rus ve Avusturya kuvvetlerine yenildiler. Rusların Tuna deltasında İbrail, Akkirman, Bender, Bükreş ve Baserabya'yı işgal etmelerine karşın sadece İsmail Kalesi seraskerliğine tayin edilen Gazi Hasan Paşa 23 Eylül 1789'da Rusları geri püskürterek yenmeyi başarmıştı. Fokşani ve Boze Suyu yenilgileri haberleri Sırbistan ve

Bosna'da Osmanlı ordusunun maneviyatını çökerttiği gibi buradaki birliklerin dağılmasına da sebebiyet verdi. Bunun üzerine Avusturyalılar 8 Ekim 1789'da Belgrad'ı ve arkasından Semendire'yi işgal edip Niş'e kadar uzandılar.

Böylece Osmanlı tarihinin en kötü sonuçlu savaş yıllarından biri sona erip gelecek bahar başlayacak seferde Rusya ve Avusturya ikilisi için İstanbul güzergâhı açılmış sayılırdı. Kış mevsimi yaklaştığından her kesim bulundukları mevkide beklemeye başlamıştı ve III. Selim Kasım 1789'da Cezayirli Gazi Hasan Paşa'yı sadrazam olarak atadı. Bununla beraber 1789-1790 kışında Avusturya ve Rusya için barışı arzu ettirici bazı hadiseler gelişmeye başladığı gibi bütün Avrupa ülkeleri yavaş yavaş Fransa'daki gelişmeleri yakından takip etmeye başlamışlardı. İsveç'in üçlü ittifak tarafından destekleyip Finlandiya'yı işgal ederek Rusya ile savaş halinde olması ve 12 Temmuz 1789'da Osmanlı İmparatorluğu ile ittifak antlaşması yapılması, II Katerina'yı endişelendirerek Rusya'yı iki cephe arasında sıkıştırmıştı. Aynı şekilde Avusturya imparatoru II. Joseph, Belçika (Avusturya Hollandası) ve Macaristan'daki milliyetçi ayaklanmalarla uğraşmaktaydı ve uzun görüşmelerden sonra 31 Ocak 1790'da gerçekleşen Osmanlı-Prusya ittifakı ile iki ateş arasında sıkışmıştı. Öte yandan Fransız İhtilali, Üçlü Birliği doğudaki savaşın sona erdirilmesi yolunda tedbirler almaya itmişti. Buna göre Avusturya, Avrupa'daki ihtilale karşı birleşecek ve Lehistan'da Rusların batıya doğru ilerlemeleri karşısında set oluşturulacaktı. Zira Rusya, Avusturya İmparatorluğu'nun Fransa ile sınırdaş ve akraba evliliği gibi bağların olması sebebiyle derin bir huzursuzluk duymaktaydı. Bundan dolayı her şey Osmanlı İmparatorluğu lehine uygun şartlarda barış yapabilmenin yollarını açan önemli gelişmelerdi ve Avrupa'da herkes barış taraftarıydı.

Son gelişmeler ışığında, III. Selim ve Sadrazam Gazi Hasan Paşa, Rusların ve Avusturyalıların işgal ettikleri toprakları geri vermeye zorlanabileceğini düşündüklerinden önerilen barış girişimlerini reddetmişlerdi. Gazi Hasan Paşa'nın baharda sefere çıkmak üzere orduyu hazırlarken; ani bir hastalığa yakalanarak 29 Mart 1790'da ölmesi her şeyi tekrar altüst etmiş, ordu dağılmaya başlamıştı. Zira bu kez hazırlıklar ordunun daha iyi biçimde düzene konulup askerî gücün eski hâline getirilmesi yönündeydi ve III. Selim son bir hamle yaparak başaracağından emin olması sebebiyle uzlaşmaya da yanaşmamaktaydı. Buna rağmen Avrupa'daki güçler dengesindeki geliş-

meler Osmanlı İmparatorluğu lehineydi. 20 Şubat 1790'da II. Joseph ölüp yerine II Leopold geçmişti. Avusturya Bükreş'te bulunan ordusunu acele olarak Yergöğü'nde bulunan Osmanlı ordusu üzerine gönderdi. Fakat Avusturyalılar 18 Haziran 1790'da feci bir yenilgi alarak geri çekilmek zorunda kaldılar. Bu başarı Osmanlılarda büyük heyecan ve sevinç yaratırken Avusturya'yı barış yapmaya zorlamıştı. Diğer yandan da Avusturya'nın gelişmesi ve genişlemesini ve Osmanlı savaşıdan galip olarak çıkmasını istemeyen ve bu savaştan kendi topraklarını genişletmek amacıyla yararlanmayı isteyerek Hertzbart Plânı'nı hazırlayan Prusya, Osmanlılarla yapılan ittifaktan sonra Üçlü Birliğin desteğiyle harekete geçerek II. Leopold'u Prusya ile 27 Temmuz 1790'da Reichenbach Antlaşması'nı yapmaya zorladı. Avusturya bu antlaşma gereğince Osmanlı İmparatorluğu ile barış masasına oturmayı kabul etti ve böylece iki muharip devlet arasında 18 Eylül 1790 tarihinde Yergöğü'nde bir mütareke yapılarak çatışmalara son verildi. Prusya'nın tehditleri karşısında savaştan çekilen Avusturya ile yapılan barış müzakereleri uzun pazarlıklardan sonra 4 Ağustos'ta Zıştovi'de imzalandı. Buna göre Avusturya barış karşılığında işgal ettiği başta Belgrad dahil olmak üzere takriben tüm topraklardan çekilmekteydi. Buna karşılık Osmanlılar da Hristiyan tebaaya iyi davranma ve onların Avusturya tarafından himaye görmelerine razı gelmekteydi. Böylece Avusturya Rusya'yı ikinci kez hem bu sefer İstanbul yolu açılmışken terk etmiş oluyordu. Aynı zamanda bu antlaşmayla sona erdirilen savaş, son Osmanlı-Avusturya savaşı olması açısından da önem taşımaktaydı. Bu tarihten sonra Avusturya'nın, Osmanlı İmparatorluğu gibi aynı hastalıktan muzdarip ve aynı düşman tarafından tehdit edilmekte olduğu açık bir biçimde görülecektir. Zira Rusların Balkanlar'daki Slav ve Ortodoks tebaa üzerindeki nüfuzu, burada yaşayan milletlerin millî davalarını Rusya'nın yardımı ile başarıya ulaştırma gayretleri, Osmanlılar gibi sınırları içerisinde aynı şekilde Slav unsurlara sahip olan Avusturya'yı da tehdit etmekteydi. Rusya'nın Güneydoğu Avrupa'daki Slav unsurları kullanarak hâkimiyet ve nüfuz alanını genişletmesinin önlenmesi, Avusturya ile Osmanlılar arasında siyasî bir kader birliği meydana getirecek ve bu durum sonuna kadar geçerliliğini koruyacaktı.

Öte yandan Avusturya'nın savaştan çekilmeye zorlanması üzerine II. Katerina Osmanlı İmparatorluğu'nun müttefiki olan İsveç'i kendi tarafına çekerek 14 Ağustos 1790'da bir antlaşma yaptı. Böylece hem Rusya hem de Osmanlı İmparatorluğu savaşı tek başları-

na sürdürmek durumunda kaldılar. III. Selim, büyük bir azim ile savaşa devam edilmesini, savaşın çıkış sebebi ve nihai hedefi olan Kırım'ın geri alınmasını arzu etmekteydi. Bu amaçla eski başarılarını tekrarlayacağı ümidiyle Koca Yusuf Paşa'yı 27 Şubat 1791'de yeniden sadrazamlığa getirdi. Ancak Osmanlı ordularının içinde bulundukları ve gittikçe kötüleşen düzensiz durumu, savaşın başarıyla sürdürülmesine imkan tanımamaktaydı. Hatta Yusuf Paşa sadarete getirilmeden önce bu krizli anlarda iş başına getirilen sadrazamların "kurra çekilerek" veya "istihâreye yatılarak" belirlenmesi, içine düşülen çaresizliğin açık bir göstergesiydi. Koca Yusuf Paşa büyük bir ordu toplayabilirdi de askerin disiplini, morali ve eğitimi yoktu. Nihayet ordunun öncü birliklerinin İbrail'in güneyinde Maçin'de 4 Nisan 1791'de bozguna uğraması ve arkadan da Sadrazam Koca Yusuf Paşa'nın komutasında hareket eden ordunun ikinci defa 11 Temmuz 1791'de Maçin'deki son hezimetini ile artık Ruslar karşısında muzafer olmak şöyle dursun, dayanılmayacağı kesin olarak ortaya çıktığından 11 Ağustos 1791'de Kalas'ta bir mütareke akdedildi. Beş ay gibi uzun ve çekişmeli geçen müzakerelerden sonra 8 Ocak 1792'de Yaş Barış Antlaşması imzalandı. Bu yeni antlaşma ile 1774 Küçük Kaynarca, 1779 ve 1784'de imzalanan antlaşmaların yürürlükte oldukları teyit edilmekteydi ki, Osmanlılar, Rusların Kırım'ın ilhakını ve Gürcistan'daki hâkimiyet hakkını tanımamaktaydı. Antlaşmaya göre iki devlet arasındaki sınır Dinyester (Turla) Nehri'ne kadar geriye kaydırılarak Özi ve arazisi Rusya'ya bırakılmaktaydı. Kısa bir süre sonra burada Rusya, ileride Karadeniz'deki Rus deniz kuvvetinin merkezi olan Odessa Limanı'nı kuracaktı. Ancak Ruslar işgal ettikleri Eflak-Boğdan, Bender, İsmail, Kili, Akkırman ve Bucak'ı geri vermemekteydiler. Neticede Avrupa'daki kuvvetler dengesindeki politika sayesinde Osmanlılar çok daha ağır kayıplardan korunmuştu ve hâlâ imparatorluk idame etmekteydi.

III. Selim'in Islahatlarının Osmanlı Dış Politikasındaki Tesirleri

Son savaşlar ve düşmanlar karşısında uğranılan ağır yenilgiler, imparatorluğun köhneleşen yapısıyla Avrupa devletleri karşısında varlığını devam ettiremeyeceğini açığa çıkarmıştı. Bundan dolayı devleti ayakta tutan bütün kurumlarda genel bir düzenlemeye gidilmesi gerekmekteydi. III. Selim özellikle ve öncelikle askerî ıslahatlarla ordunun Avrupaî tarzda yeniden düzenlenmesi gerektiğine inanmaktaydı. Askerî alanların dışında siyasî, idarî, iktisadî, sosyal, ticarî, malî ve diplomasi alanlarında da yapılan yenilikler bu döne-

min kendine has özelliği idi. Devlet bünyesindeki bütün kuruluşların gözden geçirilerek zamanın ihtiyaç ve gereksinimlerine göre düzenlenip yenilenmesi "Nizam-ı Cedid" hareketinin geniş hedefini ve kapsamını teşkil etmekteydi. Ancak askerî alana öncelik verilmesinin en önemli nedeni ise uğranılan son hezimetlerin ve kaybedilen toprakların acilen emrettiği bir zaruretti. Yapılacak ıslahatlara hazırlanmanın ilk adımı, bazı devlet adamlarından ve yabancılar dahil bilgisine itibar edilenlerden ıslahat hakkındaki fikirlerini ve görüşlerini belirtecekleri "layiha"ların istenmesi ve arkadan bunların incelenmesinden sonra ıslahatlara girişilmesiydi. Bu layihalar genelde tüm ülkenin, özelde ise ordunun yeniden düzenlenmesi hakkında görüşlerin sergilenmesi bakımından önemliydi. III. Selim layihalarından köklü bir yenilik gösterenlere meyletmişti. Belki de bunlardan en önemlisi, Ebubekir Ratib Efendi'nin Viyana elçiliğinden sonra padişaha sunduğu takrirdir. Bütün bu köklü yenilik düşüncesi ne rağmen III. Selim gelenekçi ıslahat çizgisinden kendisini tamamen kurtaramamıştı. Bunun en iyi örneğini Yeniçeri Ocağı yanında, Avrupa tarzında eğitilecek ve düzenlenecek yeni bir Nizam-ı Cedid adı altında bir ordunun kurulmasına ve bunun diğer teknik sınıflarının çağdaşlaşmasına karar vermesi teşkil etmektedir. Bu eski ile yeniyi aynı anda muhafaza etmek anlamına gelmekteydi. Bütün bunlara rağmen yeniçerilerin yalnız yeni sisteme değil, eski tarz talimlere de karşı çıkmaları onların her türlü yeniliğe karşı koyacaklarını göstermesi bakımından önemliydi. Zira ordunun son hezimetleri hatıralarda hâlâ sıcak olduğundan önceleri tepkilerini göstermekten imtina etmekteydiler. Devletin onları disiplinli, düzenli ve talimli bir askerî ocak hâline getirmesine de direniş göstermekteydiler. Denizcilik, topçu, humbaracı ve lağımçı gibi alanlarda da ıslahatlarda epey yol alınmıştı. Buralarda istihdam edilmek üzere Fransa başta olmak üzere diğer Avrupa ülkelerinden çok sayıda uzman, mühendis, teknisyen, usta ve işçiler getirtilip çalıştırılıyordu. 1773'de temelleri atılan Deniz Mühendishanesi'ne ilaveten 1795'de Kara Mühendishanesi'nin açılması bu işin çok ciddi bir şekilde yürütüldüğünü göstermekteydi. Bu mühendishaneler ve diğer askerî mektepler için gerekli kitapların tercüme ve basımı için Kara Mühendishanesi bünyesinde bir matbaa ve bir de kütüphane oluşturuldu. Ordu ve donanmadaki ıslahatlar ve diğer Nizam-ı Cedid uygulamaları için büyük kaynaklara ihtiyaç duyulduğundan, bu gibi işlerin malî giderlerini karşılamak amacıyla "İrad-ı Cedid Hazinesi" adıyla yeni ve müstakil bir fon oluşturuldu. Bu fona bazı kalemler-

den alınan vergilerle diğer yeni ihdas edilmiş olan çeşitli kaynaklar gelir olarak aktarıldı. Nizam-ı Cedid askerî ve hazinesinin başına III. Selim, yakın dostu ve arkadaşı ve bu hareketin motoru olan Çelebi Mustafa Reşid Efendi'yi getirmişti. Denizcilik alanındaki ilerlemelerin başını Kaptan-ı Derya Küçük Hüseyin Paşa çekmekteydi. Öte yandan III. Selim idarî, iktisadî ve ticarî alanlarda da düzenlemeler yaptı ve imparatorluğun süratle çökmesini önlediği gibi aldığı tedbirler sayesinde belli alanlarda kısmî başarılar sağlandıysa da istenilen şeyleri tam anlamıyla gerçekleştiremedi.

III. Selim'in ıslahatlarının en orjinallerinden birisi kuşkusuz diplomasi alanında yaptığı yeniliklerdir. III. Selim dönemine kadar Avrupa devletleri ile ilişkiler, bu devletlerin İstanbul'daki daimî statüdeki diplomatik temsilcilikleri vasıtasıyla sürdürülmekteydi. Osmanlıların Avrupa merkezlerinde daimî ikamet elçilikleri bulunmaktaydı. Devletin dış dünya ile olan bağlantılarını bu yabancı elçiler ve genellikle de onların yerli Hristiyan tebaadan oluşan tercümanları ile Eflak-Boğdan Voyvodalıkları sağlamaktaydı. Görüldüğü gibi İstanbul'da Avrupa devletlerinin birer daimî diplomatik temsilcisi olduğu halde Osmanlı İmparatorluğu bu konuda çok geç kalmıştır. Zaten Yaş Antlaşması'nı müteakiben Osmanlı İmparatorluğu Avrupa devletleri karşısındaki zaafalarını iyice görmüş ve artık onlarla tek başına mücadele edemeyeceğini anlamıştı. Bundan dolayı devletin takip ettiği siyaset köklü olarak revizyona tâbi tutulmaya başlandı. Osmanlı İmparatorluğu'nun 1793 tarihine kadar dış merkezlerde daimî statüde diplomatik temsilciliği yoktu. 1792 tarihinde uygulamaya konulan Nizam-ı Cedid ıslahatları ile birlikte Avrupa'nın önemli merkezlerinde diplomatik temsilci bulundurulması kararı alındı. Nitekim bu tarihten başlayarak Osmanlı dış politikasında köklü değişiklikler yaşanmış ve dış işlerinin yeniden yapılanmasına girişilmişti. Bu dönemde Osmanlı İmparatorluğu Avrupa'da cereyan eden hadiseleri daha yakından izlemek imkanı bulduğu gibi, İstanbul'da rakip olan ülke elçilerinin yanlış ve kasti yönlendirmelerinden de kurtulmuş oldu. Babiâli'nin başlattığı reform hamlelerinde Fransa ve Avurturya'nın yanı sıra İngiltere'nin de model bir ülke olarak seçildiğinin belirtileri bu zamanda net bir biçimde gözlenebilmektedir.

Modern Türk diplomasisinin kurulmasında en büyük rol Reisülküttab Mehmed Raşid Efendi'nindir. Osmanlı İmparatorluğu'nun en zor dönemlerinden biri olan 1788-1791 yılları arasında Osman-

lı dış politikasında yaptığı faaliyetler sebebiyle III. Selim'in takdini kazandı. Bundan dolayı padişah, yenilikçi görüşe sahip olan Mehmed Raşid Efendi'yi 6 Eylül 1792 tarihinde ikinci kez olarak reisülküttablığa getirdi. Bu ona artık Türk dış politikasında köklü bir ıslahat yapma fırsatını vermişti. Burada kuşkusuz onun diplomasi ve bürokrasi alanında kendini ispatlaması en önemli hususttu. Artık bu tarihten itibaren Mehmed Raşid Efendi, çok aktif bir hâlde Türk diplomasisinin şekillenmesinde birinci derecede sultan ile birlikte Babiâli'nin politikalarına tesir etmeye başladı. Diplomasi alanında alınan ilk yenilik kararı, aynen Avrupa devletleri arasında geçerli olan diplomasideki kural, usul ve ilkelerin masaya yatırılması idi. Babiâli, o zaman diplomasi alanında geçerli olan devletlerarası hukuku, doğrudan benimseyerek aldı. III. Selim, Osmanlı İmparatorluğu'nun sadece askerî ve ekonomik alanda değil diğer birçok hususta da Avrupa'nın gerisinde kaldığını idrak ederek devleti kurtarabilmenin tek yolu olarak ne pahasına olursa olsun Avrupaî tarzda yenilik yapmanın gerekliliğinin bilincinde idi. Zira kendi toplumundan gelecek tepkilere rağmen bundan başka da çıkar yol kalmamıştı. İş işten geçmeden bu reform hareketleri gerçekleştirilmeliydi. Diplomasi alanında ilk alınan karara göre "*Devlet-i Aliyye'nin dahi düvel-i fehime-i Aorupa nezdinde birer ikâmet ilçisi bulundurması derece-i vucubede görülmekle düvel-i merkûme nezdinde birer ilçi gönderilüb ve üç sene müddet tekmilinde anlar celb ve iade ve yerlerine başkaları irsâl ile minvâl-i meşrûh üzere hem umûr-ı sefâret idare ittirilmek ve hemde bu tarikle ahval-i düvele vâkıf bazı zatlar yetiştirilmek üzere nizâmât-ı saire sırasında sefâret usulüne hüsn-i rabita virilmek*" gerektiği vurgulanmaktaydı. Diğer taraftan devrin vakanüvislerinden Halil Nuri, "*her bir sefir mukim olduğu devletin tanzîm-i umûr-ı mülkiye ve ihtira'-ı sanayi-i harbiyesine dair vesair ahoâl ve keyfiyetlerine*" dair önemli görülen bilgilerin aralıklarla Babiâli'ye bildirilmesi gerektiğini özellikle belirtmektedir.

III. Selim'in izlediği bu strateji sayesinde Nizam-ı Cedid'in ilk reisülküttabı olan Mehmed Raşid Efendi, mevkii bakımından ikinci dereceden erkân arasında bulunmasına rağmen, 4 Mayıs 1792 tarihinde Koca Yusuf Paşa'nın sadarettten azledilerek yerine son derece yaşlı olan Melek Mehmed Paşa'nın getirilmesiyle birlikte, Babiâli'nin gerçek idarecisi olarak artık bütün ipleri eline geçirmiştir. Bundan dolayı Mehmed Raşid Efendi sadece dış politika alanında değil aynı zamanda iç politika ile ıslahat hareketlerinin de bir numaralı adamı oldu. Bu dönemde Mehmed Raşid Efendi'nin Babiâli

idaresini tam olarak elde tutmasının diğer bir nedeni de Kaptan-ı Derya Küçük Hüseyin Paşa'nın başını çektiği grupla kethüda Yusuf Ağa'nın grupları arasındaki çekişmeden kaynaklanmaktaydı. Zira, III. Selim'in en yakın arkadaşı ve I. Abdülhamid'in kızı Esma Sultan ile evli olan Küçük Hüseyin Paşa, 11 Mart 1792'de kaptan-ı derya olarak atanarak İstanbul'dan uzaklaştırılıp padişah üzerindeki tesiri azaltılmak istendi. Kaptan-ı deryanın geleneksel olarak her baharda Akdeniz'e donanmayla gitmesiyle başkentteki nüfuzunu kaybetmesi beklenmekteydi. Ancak Ege Denizi'nde korsanları tedip etmesi üzerine İstanbul'daki prestiji giderek artmaya başladı. İşte böyle bir politik mücadelede Hüseyin Paşa'nın denizde olması ve diğerleriyle arasındaki çekişmeden yararlanmasını bilen Reisülküttab Mehmed Raşid Efendi 6 Eylül 1792'den 20 Ağustos 1794 tarihine kadar Babiâli idaresine hâkim oldu. Bu idareciliği sırasında Küçük Hüseyin Paşa ve Tatarcık Abdullah Efendi'ye karşı çoğunlukla Şeyhülislâm Dürrizâde Arif Efendi ve Yusuf Ağa ile birlikte işbirliği yaptığını görmekteyiz. Fakat bu farklı gruplar arasındaki çekişmeye rağmen bunlar bazen bir araya geldiklerinde devletin çıkarları ve yenileşme hareketlerinden taviz vermemekteydiler. Zaten bu iktidar grupları güçlendikleri anda III. Selim'in bunları aktif görevden alıp diğer rakip grupları iş başına getirterek hiç birini tam olarak güçlendirmek istemediğini anlamaktayız.

Şu halde Nizam-ı Cedid döneminde Reisülküttab Mehmed Raşid zamanında diplomasi alanında yapılan yenilikler orjinal olup, sonraki dönemleri de tesiri altına alarak günümüze kadar gelebilmişlerdir. Mehmed Raşid Efendi'nin başını çektiği diplomasi alanındaki yenilikleri üç grupta toplayabiliriz:

- Avrupa devletleri ile olan ilişkilerde devletlerarası hukukun benimsenmesi ve Avrupa'nın önemli merkezlerinde daimî ikamet elçiliklerinin açılması
- Avrupalı devletlerle olan ilişkilerde mütekabiliyet esasına uyulması ve tayinat usulünün kaldırılması
- Dış ilişkilerde güçler dengesinin göz önüne alınması ve Protestan Kuzey-Batı Avrupa devletleriyle ilişkilerin en üst seviyede geliştirilmesi.

Bu maddelere bakıldığında genellikle Babiâli tam anlamıyla Avrupa'da geçerli olan diplomasi kurallarını, devletlerarası hukuk ilkelerini ve güçler dengesi kavramını kabullenmekteydi.

Avrupa'daki dost devletler nezdinde açılacak olan ikamet elçiliklerinin başlıca vazifesi; mutat elçilik işlerini görmek ve devletlerin ahvaline vâkıf adamlar yetiştirmek olacaktır. Mutat elçilik işleri arasında Osmanlı tüccarlarının haklarını korumak özel bir yer almaktaydı. İkamet elçilerinin vazife süreleri ve maiyyetleri hakkında da önemli düzenlemeler getirildi. Buna göre ikamet elçileri üçer yıllığına yurt dışında görev yapacaklar ve bu sürenin sonunda yerlerine başkaları tayin edilip görev devir teslimi yapıldıktan sonra yurda döneceklerdi. Beraberlerinde sır-kâtibi (chief secretary), iki tane Rum tercüman, hazinedar, ateşe ve diğer maiyyet memurları ve hizmetlilerle birlikte çoğunluğu Müslüman olan kişizâdeler olarak adlandırılan gençler de götürülecekti. Bu gençler gittikleri memlekette dil, bilim, sanat bilgilerini öğrenmeye çalışacaklardı.

İlk daimî ikamet elçiliklerinin kuruluş aşaması hakkında izlenen politikaya göz atmakta fayda vardır. Devrin reisülküttabı Mehmed Raşid Efendi süratle 1793 Temmuz'unda Londra'ya büyükelçi atamak için İngiliz elçisi Sir Robert Ainslie ile temasa geçerek bilgi alış verişinde bulundu. Görüşmelerin neticesinde ilk daimî Türk büyükelçisi olarak Yusuf Agah Efendi atanıp 21 Aralık 1793 tarihinde Londra'ya ulaşarak göreve başladı. Böylece, Osmanlı İmparatorluğu da Avrupa'da geçerli olan devletlerarası hukuk, diplomatik kural ve ilkeleri benimseyerek, bu yönde esas unsur olan mütekabiliyet usulüne göre hariciye politikalarını yeniden tanzim etmeye başladı. Ayrıca daha sonra Avrupa'nın önemli başkentlerinde kurulacak olan daimî büyükelçilikler için Yusuf Agah Efendi'nin elçiliği model olarak alınmıştır. Artık bu yeni dönemle birlikte, Babiâli Avrupa'daki güçler dengesine göre kendi menfaatleri doğrultusunda dış politikasını belirlemeye ve uygulamaya koymaya başlamıştır. Babiâli yeni dış politikasının gereği olarak eskiden uyguladığı bazı usulleri bu dönemde terk etmeye başladı. Bu usullerden biri de yabancı ülke temsilcilerine tayinat verilmesi meselesi idi. Nitekim Yusuf Agah Efendi'nin İngiltere'ye gönderilmesi sırasında, milletlerarasında geçerli olan mütekabiliyet usulü yürürlüğe konularak, yabancı devlet elçilerine verilen tayinat kaldırılmış oldu. Zaten ilk daimî elçiliğin kurulması bu kararın uygulanması için bulunmaz bir fırsattı. Bunun için Babiâli, Yusuf Agah Efendi'ye İstanbul'dan Londra'ya hareket etmeden önce, İngilizler tarafından tayin teklif edilirse bunu her ne surette olursa olsun kabul etmemesini telkin ve tembih etmişti. İşte Yusuf Agah Efendi ile başlatılan bu usul, yabancı elçilik heyetleri arasında ilk defa Ainslie'nin halefi Robert

Liston'a tesadüf etmişti. Liston Türk sınırlarına girmesinden itibaren Babiâli'nin tayinat vermeme usulünü çok sıkı bir şekilde uyguladığını kendi dışişlerine gönderdiği ilk raporunda bildirmişti. Bu yüzden geçtiği yerlerden at, erzak ve diğer malzemelerin temini için büyük miktarda harcamalar yapmak zorunda kalmıştı. Aynı rapor, Osmanlı İmparatorluğu'nun uygulamaya koyduğu tayinat rejimi nedeniyle onun ve maiyyetinin malî sıkıntı içine düştüğüne de işaret etmektedir.

Londra büyükelçisi Yusuf Agah Efendi'den sonra 1797'de Paris, Viyana ve Berlin'e birer ikamet elçisi gönderildi. Bu elçilikler pek çok Osmanlı aydınının yetişmesine, yabancı dil öğrenmelerine, çağdaş Avrupa ülkelerinde hüküm süren fikirleri tanımalarına hizmet ettiği gibi, dönüşlerinde memleketleri için birer ışık olmalarında da önemli rol oynadılar. Bunlardan en göze çarpan şahıs Mahmud Raif Efendi olup Türk dış politikasında ve Nizam-ı Cedid uygulamalarının çağdaşlaştırılmasında Avrupaî tarzda yetişen ilk Türk idi. Böylece batıya yönelik küçük bir zümre oluşmaya başladı. Bu durum o zamana kadar dış politikanın icrasında birinci derecede aracı olan yerli Hristiyanlar yanında Türklerin de yer almalarına yol açacaktır.

Nizam-ı Cedid döneminin en önemli stratejilerinden birisi de Avrupa devletleri arasında çıkan ihtilaflarda tarafsızlık (Neutrality) politikası izlenmesidir. Bu yüzden bütün Avrupa ülkeleri Fransız İhtilali sonrasında Fransa'ya karşı ortak olarak hareket etmelerine mukabil Osmanlı İmparatorluğu kendisinin bu hadisede İngiltere, Avusturya ve Prusya'nın baskılarına rağmen tarafsız olduğunu ilan etmişti. Hatta 1792 Eylül'ünde kurulan Fransa'daki cumhuriyeti resmî olarak tanımamakla birlikte İstanbul başta olmak üzere bütün Osmanlı topraklarında ihtilal yanlıları ile cumhuriyetçilerin faaliyetlerine müsaade etmişti ki, buna hiçbir Avrupa ülkesi cüret dahi edememişti. Zira III. Selim'in başlattığı Nizam-ı Cedid ıslahatlarının aksatılmadan ve sağlıklı bir şekilde yürütülmesi ve uygulanması için Osmanlı İmparatorluğu her şeyden çok barışa muhtaçtı. Bundan dolayı kendisine yönelik bir saldırı ve tehlikeli gelişme olmadıkça herhangi bir savaşa katılmayı düşünmeyi bile aklına getirmemekteydi. III. Selim ve Reisülküttab Mehmed Raşid Efendi bu hususta kesin kararlıydılar ve devleti ne olursa olsun bir maceraya sürüklemek istemiyorlardı. Mehmed Raşid Efendi'nin azlinden sonra yerine geçen reisülkütbların da onun ortaya koyduğu politikalar çerçevesinde faaliyetlerde bulunması, bu devlet politikasının

ne kadar haklı ve doğru olduğunu gösterecektir. Babiâli sık sık Avrupalı devletlere kendi kara suları dahilinde birbirlerine saldırmaları hususunda da gerekli uyarıları yapmaktaydı. Bu ise artık Osmanlıların Avrupa siyasî dengesinde meydana gelen değişiklikleri yakından takip ederek tarihinde ilk defa güçler dengesini gözettiğini göstermekteydi.

Osmanlı- Fransız Savaşı

III. Selim Nizam-ı Cedid ile ıslahat ve yenilik hareketlerine uygun bir ortam yarattığı ve bunları geliştirmeye çalıştığı sıralarda Osmanlı İmparatorluğu çok ciddi iç ve dış sorunlarla da karşılaşmaya başladı. Bundan dolayı III. Selim'in yenilikleri uygun bir olgunlaşma ortamı ve fırsatı bulamadan aksamıştı. Devleti sarsan iç ayaklanmalar ve savaşlar, yapılmakta olan yeniliklerin başarısız kalmasında, bu yenilikleri yürüten kadroların yetersizliği kadar önemli bir etken olmuştu. İmparatorluğu bir örümcek ağı gibi sarmaya başlayan ayanlar kendi başlarına büyük problemler çıkaracak kadar güçlenmişlerdi. Bunlardan Balkanlar'dakiler Anadolu ayanlarına göre devlet ve toplum için daha zararlı olmaktaydılar. Hele 1787-1792 savaşları sırasında devletin bunlara askerî ve maddî bakımdan bağımlı kalması yüzünden karşılığında devletten resmî mevkiler de elde ettiklerinden güçleri daha da artmıştı. Bundan dolayı savaş sona erdikten sonra denetlenmeleri zorlaşmıştı. Hatta bazı ayanlar devlete bile kafa tutacak güce erişmişlerdi. Balkanlar'da İşkodra'da Mahmud Paşa, Silistre'de Yıllıkoğlu Süleyman Ağa, Vidin ve çevresinde Pasvandoğlu Osman Paşa, Yanya'da Ali Paşa gibi ayanlar devletle ilişkilerinde kendi başlarına buyruktular ve merkezi otoriteyi zayıflatmaktaydılar. Bunların tutum ve tavırları sebebiyle zayıflayan otoriteden istifade eden Sırp ve Karadağlılar da istiklal mücadelesi vererek silaha sarılma cesaretini bulmuşlardı. Bu hareketlerin daha fazla yayılmasını Hakkı Paşa'nın Rumeli valiliği (1796-1798) sırasında Pasvandoğlu ve yandaşlarını yenilgiye uğratması büyük ölçüde engelledi. Böylece Rumeli kontrol altına alınıp belli ölçüde düzen ve dirlik sağlanıp İstanbul'un da tehlikeye düşmesi önlenmişti. Bu dönemde Anadolu'daki ayanların devlete daha sadık ve yardımcı oldukları gözlenmekteydi. Ancak buradaki ayanların da bazen halk üzerinde yarattıkları karışıklıklar devletin halk nezdinde itibar kaybetmesine neden olmaktaydı. Bununla birlikte Arap dünyasına baktığımızda artık Arabistan'da Vahhabilerin önü alınamayacak kadar gelişme fırsatı bulduğunu görmekte-

yiz. Mısır'da ise valiler ve memlûkler arasındaki çarpışmalardan ve sürtüşmelerden yararlanan Mehmed Ali Paşa'nın bunları bertaraf ederek burada idareyi tam manasıyla kendi denetimine geçirdiğini görmekteyiz. Genellikle taşradaki mahallî unsurlar ne suretle olursa olsun III. Selim'in ıslahatlarının başarısını arzu etmemektedirler ve bunu her fırsatta İstanbul'daki bağlı olukları bazı odaklarla birlikte muhalif hareket ve tavırlarla göstermektedirler. Nitekim bunların istedikleri ortam 1798'de Fransızların General Napolyon Bonaparte komutasında Mısır'ı işgali üzerine başlayan savaşlar sebebiyle oluştu. III. Selim ayanlarla barış yapmak zorunda kalmıştı. Zira imparatorluğun düşmanlarına karşı onların askerî ve maddî desteğini elde etmek için kendilerine daha geniş yetkiler bahşetmişti.

Osmanlı İmparatorluğu'na bu dönemde dıştan gelen en önemli saldırı 1798'de Fransızların Napolyon Bonaparte idaresindeki bir orduyla Mısır'ı işgali hadisesidir ki bu olay Nizam-ı Cedid yeniliklerinin sekteye uğramasına sebep olmuştur. 1789 Fransız İhtilali ile milletleri hürriyet ve istiklale teşvik eden Fransa, buna rağmen yayılma ve sömürgecilik siyasetinden vazgeçmiş değildi. Fransız İhtilali sonrası 1792 yılı Avrupa'da buhranlı yılların başlangıcı oldu. 1792 Nisan'ında Fransa, önce Avusturya'ya ve kısa bir süre sonra da Haziran'da Prusya'ya savaş ilan etti. Bu hadiseler karşısında Türkiye başta İngiltere olmak üzere bir çok Avrupa ülkeleri gibi tarafsızlığını bildirdi. İhtilal hükümetinin savaşla ve propaganda yoluyla kısa sürede başarılar elde etmesi, kadim ve güçlü rakibi olan İngiltere tarafından dikkatle takip edilmekteydi. Fransız ordularının kısa sürede tüm Avrupa ülkelerine yönelik taarruzları karşısında 1793 yılının ilk aylarında İngiltere ile birlikte Napoli ve Sardunya Krallıkları, Venedik, Toskana, Papalık, İspanya, Rusya ve Portekiz arasında oluşturulan ittifak Fransa'ya karşı savaşa katılma kararı aldı. İttifak orduları 1793 başlarında kısmî başarılar elde ettiyse de daha sonraları Fransız orduları 1794 yılında tekrar rakiplerine üstünlük kurmaya başladılar. Bunun neticesinde Fransa Prusya, Hollanda ve İspanya ile 1795 ortalarında barış antlaşmaları yaparak I. koalisyonu sona erdirmiş oldu.

Ancak, Fransa'ya karşı İngiltere, Avusturya ve Sardunya savaşa devam etmeye karar verdiler. İngiltere'nin 1796'da taktik bir hatası olarak işgal etmiş olduğu Korsika'dan donanmasını çekmesi, Sardunya ve Avusturya'nın Fransız general Napolyon Bonaparte tarafından yenilmelerini hızlandırmıştır. Bunun sonucu olarak

17 Ekim 1797 tarihinde Napolyon, Campo Formio Antlaşması'nı Avusturya'ya kabul ettirince Venedik Cumhuriyeti, Fransa ile Avusturya arasında taksim edilerek ortadan kaldırıldı. Venedik'e bağlı Yediada ve Dalmaçya üzerindeki bazı limanlar Fransa'ya geçince Türkiye ile Fransa arasında ilk kez doğal sınır tesis edilmiş oluyordu. Fransızların Yediada'yı işgali Yunanlılar tarafından sevinçle karşılandı ve Morali Rumlar da Napolyon'dan yardım ve isteklerde bulundular. Napolyon'un Moralıları ve daha sonra da Arnavutları isyana teşviki, Babiâli tarafından Fransızların gelecekteki politikaları açısından endişeyle karşılandı. Bundan sonra devlet erkânı Fransa'ya karşı izlenilecek politikaların tespiti için çalışmalar yapmaya başladı. Bu sırada İngiltere Fransa'ya karşı mücadelesinde tek başına kalmıştı. Napolyon'un İngiltere'yi işgal etmesi beklenemedi. Zira Fransız donanmasını teftiş ettiğinde çok yetersiz olduğunu gördü. Bundan dolayı Napolyon 1798 yılında İngiliz güçlerini Hindistan'da yok etmek gayesi ile Mısır'ı işgal için Doğu plânını yürürlüğe koydu. Napolyon'un ideallerinin Dışişleri Bakanı Talleyrand tarafından da desteklenmesi sonucu sefer hazırlıklarına başlandı. Mısır'ın alınmasıyla kısa yoldan Süveyş üzerinden Hindistan ticareti yapılacak ve Fransa aynı zamanda Yedi Yıl Savaşları'yla kaybettiği sömürge kayıplarını Mısır sayesinde telafi edecekti. Napolyon ve Talleyrand'a göre Osmanlı İmparatorluğu'nun sonu gelmekteydi. Öte yandan Mısır ve Süveyş Kanalı Fransa için önem taşımaktaydı. Ayrıca ihtilalden sonra Fransa'nın Osmanlı ile olan ticaret hacmi büyük ölçüde düştüğünden bunları da telafi etmek gerekiyordu. Bu ise yıkılmakta olan imparatorluğun önemli bir merkezinin Fransa tarafından kontrolü anlamına geliyordu. Fransa bu hedefler doğrultusunda 5 Mart 1798 tarihinde İngiltere yerine Mısır'a sefer açılmasına karar vererek ordunun başına da Napolyon'u tayin etti. Savaş hazırlıklarından sonra 19 Mayıs 1798'de Tulon'dan 38.000 kişilik ordu, 50 savaş gemisi ve 500 nakliye gemisi yola çıktı. Bu ordunun içinde coğrafyacı, matematikçi, mühendis, mimar, ressam, müzisyen, heykeltıraş, arkeolog ve filolog gibi çok sayıda araştırmacı da bulunmaktaydı. 9-12 Haziran 1798'de Malta işgal edildi. 1 Temmuz'da İskenderiye'ye çıkıldı ve 22 Temmuz'da Kahire'nin düşmesi üzerine Mısır'ın işgali gerçekleşmiş oldu. Mısır'ın Fransızlar tarafından işgaliyle Doğu Meselesi (Eastern Question) başlamış oldu ve unutulmaya yüz tutmuş olan Doğu Akdeniz havzası tekrar dünya gündemine gelerek İngiltere başta olmak üzere büyük güçler tarafından yakın takibe alınmaya başlandı.

Napolyon'un Mısır'ı işgal etmesi Osmanlı İmparatorluğu ile Avrupalı ülkelerden büyük tepki aldı. Osmanlı'nın Paris'e gönderdiği ilk daimî büyükelçisi Morali Esseyid Ali Efendi 24 Mart 1797 tarihinde yola çıkıp 13 Temmuz'da Paris'e ulaştığı sıralarda Türk-Fransız ilişkileri maalesef Napolyon ve Talleyrand'ın Osmanlı İmparatorluğu üzerinde oynamak istedikleri oyunlarla karanlık bir akıbete doğru sürükleniyordu. Mısır'ın işgal edilmesi başlangıçta şaşkınlık yaratmıştı. Fakat Babiâli bu meseleyi yalnız çözemeyeceğini anladığından İngiltere gibi güçlü bir devletle temasa geçip savaş hazırlıklarını yapmaya başladı. Babiâli Fransızların Mısır'a çıkışını 23 veya 24 Temmuz 1798'de haber aldığı zaman, Fransa'yla siyasî ilişkilerini kesmişti. Mısır'ı işgale giden Fransızları Akdeniz'de vurmak için İngilizler Amiral Nelson'u görevlendirmişlerdi. Nelson 1 Ağustos'ta Abukir'de işgalci Fransız donanmasını yakmıştı. Böylece Napolyon'un Fransa ile deniz bağlantısı kesildi. Bu gelişmelerin İstanbul'a ulaşması III. Selim tarafından ümit verici bir gelişme olarak değerlendirildi. Zira Fransızlarla tek başına mücadele edilemeyeceğinden Nelson'un bu başarısı Türklerin bu olayla kiminle ittifak yapacağını da kendiliğinden ortaya çıkartmış oluyordu. Önce İngilizlerin ve daha sonra Rusların Osmanlı'yı destekleyeceğini açıklamaları üzerine Babiâli, Fransa'ya karşı 2 Eylül 1798'de savaş açmayı kararlaştırdı ve bunu 12 Eylül'de İstanbul'daki yabancı diplomatik temsilcilere bir beyannameyle duyurdu. Fransa'nın Doğu Akdeniz'de yayılma faaliyetleri İngiltere ve Rusya tarafından endişe ile takip ediliyordu. İngilizler Akdeniz, Kızıldeniz ve Basra ticaretine büyük önem vermeye başlarken, Rusya da Balkanlar'a ve Adriyatik'deki adalara gözünü dikmişti. Mısır'ın işgali Babiâli'yi Rusya ile müzakerelerde bulunmaya mecbur etti. Bu görüşmelerin sonucunda Osmanlı'nın en büyük ve korkulu düşmanı Rusya ile 23 Aralık 1798'de ittifak antlaşması yapıldı. 5 Ocak 1799'da ise benzer şartlarda İngiltere ile ittifak antlaşması yapıldı. Türk-Rus ve Türk-İngiliz ittifak antlaşmalarını müteakiben, Babiâli, benzer şartlarda İstanbul'da 21 Ocak 1799'da İki Sicilya (Napoli) Krallığı ile savunma ittifakı antlaşmasını imzaladı. Böylece Fransızların Mısır'a saldırımları üzerine Babiâli de Fransa'ya karşı oluşturulan ikinci koalisyona savaşlarına katılmış oldu.

Tarihinde ilk defa Osmanlı İmparatorluğu kendi topraklarını işgal eden bir ülkeye karşı diğer Avrupalı devletlerle işbirliğine girerek ittifak yapıyordu. Gerçi Avrupalı bir güç olan Prusya ile 1790 yılında ittifak antlaşması yapılmıştı, fakat bu esnada Osmanlı İmpara-

torluğu, Rusya ve Avusturya ile zaten savaş hâlinde bulunuyordu. Osmanlı-Prusya ittifakının Avrupalı bir yabancı güç ile yapılan ilk antlaşma olması Osmanlı siyasî ahlakında bazı tabuların yıkılması bakımından çok önemli bir gelişme olarak değerlendirilmektedir. 1799 baharında Avrupa'da savaşın tekrar şiddetlenmesi üzerine; Napolyon 19 Mart 1799'da Akka'yı kuşattı. Bu esnada (1799 baharında) Türk-Rus donanmalarının ortak hareketiyle Yediada'nın zaptı Fransızların ikmal yollarına önemli bir darbe vurmuştu. Öte yandan İngiltere ile yapılan ittifak antlaşması hükümlerine göre, Akdeniz'de bulunan İngiliz donanmalarından ve filolarından büyük ölçüde istifade edilerek Fransızlara ağır darbeler vurulmaktaydı. Aynı zamanda, Bonaparte'ın Fransa ile olan ikmal ve haberleşme yolları geniş ölçüde kesilmişti. Nitekim 20 Mart-20 Mayıs 1799 tarihleri arasında Akka'da uğradığı hezimette, Cezzar Ahmed Paşa ile yeni kurulan Nizam-ı Cedid ordusu kadar, İngiliz donanmasının denizden Fransızları topa tutmasının da payı vardı. Bu hadiseler devam ederken Sadrazam Yusuf Ziya Paşa komutasında bir ordu da hazırlanıyordu. Bu ordunun İstanbul'dan hareket etmesiyle Napolyon Bonaparte'ın yenilgisi aynı zamana tesadüf etmektedir. Bonaparte'ın Kahire'ye geri çekilmesi üzerine Temmuz 1799'un ortalarına doğru Ebuhor'a İngiliz ve Türk donanmalarıyla Köse Mustafa Paşa komutasındaki 13.000 kişilik bir Osmanlı ordusu çıkartıldı. Fakat 25 Temmuz'da Rahminiye'de Bonaparte ile karşılaşan Türk ordusu feci bir şekilde yenilerek Köse Mustafa Paşa da esir düşmüştü. Ebuhor'da elde ettiği başarı ile Napolyon kaybolmaya başlayan itibarını tekrar kazanır gibi gözükse de Fransız ordusunun buradaki durumu pek de ümit verici değildi. Zaten Fransız ordularının Avrupa'da ikinci koalisyon karşısında aldığı üst üste yenilgiler, Directoire yönetiminin Bonaparte'ı tekrar Cumhuriyet ordularının başına geçmek üzere Fransa'ya çağırmasına neden olmuştu. Ümidini kesen Bonaparte, bunu da fırsat bilerek, yerine General Kléber'i bırakarak 22 Ağustos'ta Mısır'dan ayrılarak 8 Ekim 1799'da Fransa'ya ulaştı. Napolyon'un Fransa'ya ulaştığı sıralarda kazanılan başarıların Fransızları Avrupa'da yeniden güçlü pozisyona getirmesi İkinci Koalisyonu İngiltere ve Avusturya hariç dağılmayla karşı karşıya bırakmıştı.

Kléber, Fransız ordusunun içinde bulunduğu tehlikeli ve ümitsiz durumu bir an önce düzeltebilmek için Osmanlı İmparatorluğu ile görüşmelere girişmek istedi. Bu amaçla 12 Eylül 1799'da Köse Mustafa Paşa, muhasibi ile o sıralarda Suriye'de yeni bir ordunun hazır-

lıklarını tamamlamak üzere olan Sadrazam Yusuf Ziya Paşa'ya bir mektup gönderdi. Aynı zamanda 26 Eylül'de Directoire'a yönetimine ordusunun içinde bulunduğu ümitsiz durumunu anlatan mektubunu gönderdi. Sadrazam, İstanbul ve Sidney Smith ile yaptığı yazışmalardan sonra, Kléber'e barış görüşmelerine başlanılacağını bildirdi. Nihayet Fransız kuvvetlerinin Mısır'ı tahliyesine dair görüşmeler 22 Aralık 1799'da Mısır'ın doğu kapısı sayılan El-Ariş'te başladı ve Sidney Smith'in belirlediği esaslara göre 24 Ocak 1800 tarihinde bir sözleşme imzalandı. Daha sonra 31 Ocak'ta tasdiknameler sadrazamın nezdinde taraflar arasında teati edilip sözleşme yürürlüğe girdi. Fransız ordusu silahları ve ağırlıklarıyla birlikte Mısır limanlarından kendi gemileri ve bu da yetmezse Türk gemilerini memleketlerine nakledilecekti.

Sir Sidney Smith'in tespit ettiği esaslar doğrultusunda yapılan El-Ariş Sözleşmesi, İngiliz hükümeti tarafından kabul görmemiş, İngiliz hükümeti El-Ariş Sözleşmesi'ni tanımadığını Sidney Smith'e bildirmiş olup, Fransızların esir olarak İngiltere'ye getirilmesini de emretmiştir. İngiltere'nin bu sözleşmeyi reddetmesindeki amaçlardan birisi, Shaw'ın ifade ettiği gibi, III. Selim'in kendi ülkesinin meselesi olan Mısır'ı çözüme ulaştırmasıyla birlikte Avrupa'daki genel barış görüşmelerinde kendi müttefikleriyle birlikte hareket etmek istemesiydi.

El-Ariş Sözleşmesi'nin üçüncü maddesine göre Şubat ortalarından itibaren Fransızlar Mısır'ın bazı şehirlerini tahliye ederek İskenderiye, Reşt ve Ebuhor'u Türklere vermişlerdi. 16 Mart 1800 tarihi itibarıyla Kahire'yi de teslim etmeyi vaat ettikleri halde, Köse Mustafa Paşa'nın Çarşamba gününü uğursuz bir gün olarak addetmesinden dolayı, teslim işi bir kaç gün sonraya ertelenmişti. Kléber son gelişmeler karşısında Kahire'yi teslimden vazgeçerek savaşa hazırlandığı sırada Bonaparte'ın iktidara geçtiği haberini de almıştı. Şimdi şansın kendi tarafına döndüğünü düşünerek 20 Mart'ta Kalyop'da bulunan Türk ordusuna baskın düzenleyerek kendinden sayı bakımından kuvvetli bir orduyu yendi. Arkasından Kahire kuşatmasını yaptıktan sonra Mısır'da tahliye ettikleri bütün şehirleri almaya başlamıştı. Sadrazam Yusuf Ziya Paşa perişan bir halde Gazze'ye oradan da Yafa'ya çekilerek yeni bir ordu hazırlamaya başladı. Mısır'daki Fransızların durumu kendi lehlerine kısa süre içerisinde çevirmesi gerçekten de Sidney Smith'in izlediği politikanın ve yaptığı sözleşmenin ne kadar doğru olduğunu göstermiştir.

Gerçekten de son hadiseler karşısında İngiliz hükümeti bu defa El-Ariş Sözleşmesi şartlarına uygun olarak Mısır'ın tahliyesini benimsemeye başlamıştı. Zira Kléber'in ordusunun 20.000 kişi civarına düşmesine rağmen maneviyatı yükselmmişti. Kléber, Bonaparte'in iktidarda bulunmasından aldığı güçle, Mısır'ı terk etmeyi düşünmediği gibi her türlü uzlaşma tekliflerini de kabullenmemektedir. Aynı zamanda 1800 Haziran'ı başlarında Kléber, Kaptan-ı Derya Küçük Hüseyin Paşa'nın komutasındaki Osmanlı donanmasının İskenderiye önlerine geldiğini duyduğunda Rahmineye'ye gelerek savaş hazırlıklarına başladı. Tam bu sırada Kléber İngiliz hükümetinin El-Ariş Sözleşmesi'ni tasvip ettiği haberini almıştı. Hüseyin Paşa'nın donanma ile İskenderiye'ye gelmesi ile İngilizlerin bu yeni tavrı karşısında, Kléber durumunu tekrar gözden geçirmeyi düşündüğü bir sırada, 14 Haziran 1800'de, bir Türk tarafından öldürüldü. Kléber'in yerine geçen General Ménou ile yapılan görüşmelerde de El-Ariş Sözleşmesi doğrultusunda Mısır'ın tahliyesi istenmiştir. Fakat Ménou bunu reddederek bir yıl daha savaşmış, sonuçta teslim olmayı kabul etmiştir. Nihayet 27 Haziran Kahire ve 30 Ağustos 1801'de İskenderiye'de El-Ariş Sözleşmesi şartları esas alınarak yeni bir teslim sözleşmesi yapılmış ve Fransızlar Mısır'dan tahliye edilmeye başlanmıştır.

Mısır seferinin en önemli sonucu Osmanlı Fransız ilişkilerinin kopması ve III. Selim'in 1798 sonunda Rusya ve 1799 başında İngiltere yani Fransa'nın düşmanları ile ittifak antlaşması yapmasıdır. İmparatorluk içerisinde Fransızlara karşı siyasî ve ticarî alanlarda sıkı tedbirler alındı. Fransızların mal varlıkları dondurularak 16. yüzyıldan beri Levant bölgesinde en imtiyazlı devlet olan Fransa sonraki zamanlarda bundan yoksun kaldı. Boğazlar'dan geçmesine izin verilen Rus donanmasının Osmanlı donanması ile birleşerek Adriyatik'te Fransızlara karşı ortak harekâta katılmasının hemen akabinde Kasım 1798'de Fransızlar Yunan Adaları'ndan atıldılar. Ancak, Osmanlı İmparatorluğu şimdi de müttefikleri ile uğraşmak zorunda kalacaktı. Osmanlılar, Rusların Fransızlardan alınan Yunan Adaları ile eski Venedik'e ait Adriyatik'deki adalara yerleşmek istemeleri ile Mora'daki Rumları kışkırtmalarına şiddetle karşı gelmekteydi. Diğer yandan İngiltere de Mısır'dan çıkmak niyetinde değildi ve Fransa'nın yerine kendileri bu bölgeyi ellerinde tutmak istemekteydi. Bunun üzerine III. Selim tekrar Fransa ile olan ilişkileri geliştirdi ve Mısır'ın işgaliyle dondurulmuş olan siyasî ve ticarî tedbirler kaldırıldığı gibi Fransızların mal varlıkları da serbest

bırakıldı. Osmanlıların Napolyon idaresindeki Fransa'ya yaklaşması üzerine 27 Mart 1802'de yapılan Amiens Antlaşması'yla İngiltere, Fransa ve Osmanlılar arasındaki Mısır meselesi çözülmüş olup Mısır eskisi gibi Osmanlılara bırakılmıştı. Daha sonra 25 Haziran 1802'de yapılan Paris Antlaşması'yla da Fransa ile Osmanlı arasında Mısır'ın işgali ile başlayan düşmanlık resmen sona ermiş oldu. İngilizler de Mart 1803'de Mısır'ı tamamen boşaltmışlardır. Mısır'ın tahliyesinden sonra imparatorluğun bu uzak fakat önemli eyâletinde bazı idarî tedbirler alınarak merkezî otoritenin gücünü artırma yoluna gidilmiş, eskiden beri devlete karşı yer yer isyan hareketlerinin başını çeken memlûkler denetim altına alınmaya çalışılmıştır. Hatta Fransızlarla savaşmak üzere Mısır'a gönderilen asker arasında yer alan Kavalalı Mehmed Ali Paşa Mısır'ın yapısından faydalanarak kısa zamanda kendi otoritesini kurmayı başarmış Mısır'a tam manasıyla hâkim olarak Osmanlıları rahatlatmış gibi Temmuz 1805'de kendisini vali olarak tayin ettirmişti. Ancak ileriki tarihlerde Mehmed Ali Paşa kapanan Mısır Meselesi'nin daha tehlikeli ve geniş boyutlarda patlak vermesine yol açacaktı.

Osmanlı-Rus ve İngiliz Savaşı

1802'de yapılan Amiens Antlaşması aslında bir antlaşmadan ziyade daha çok İngiltere ile Fransa arasında bir mütareke niteliği taşımaktaydı. Bundan dolayı bu antlaşmanın geçerliliği kısa sürdü. 1803 yılından sonra İngilizlerin Mısır'ı tahliye ettikleri halde Malta'yı boşaltmaması ve Napolyon'un Avrupa hâkimiyeti için yaptığı bazı hareketler karşısında başta İngiltere, Rusya ve Avusturya olmak üzere Fransa'ya karşı Üçüncü Koalisyon kurulup ardından da Üçüncü Koalisyon savaşlarının başlamasına neden oldu. Bundan başka, Napolyon'un 2 Aralık 1804'de kendisini Fransız imparatoru ilan ederek konsüllük yerine imparatorluk rejimini kurması bütün Avrupalılar için daha kötü zamanların geleceğinin işaretiydi. Ancak Avrupa devletleri Fransa'nın yeni rejimini tanımadılar ve Avrupa'nın bu yeni bunalımı Osmanlı İmparatorluğu'nu da etkiledi. III. Selim 1802 Paris Antlaşması'yla Fransa ile dostane ilişkileri tekrar başlatmıştı. Hatta İngiltere ve Rusya'nın ısrar ve baskılarına rağmen, Napolyon'a karşı kurulan ittifaka katılmayarak tarafsızlığını da ilan etmişti. Ancak III. Selim Napolyon'u imparator olarak tanımak eğilimindeyken Rusya ve İngiltere Osmanlı İmparatorluğu ile aralarındaki mevcut ittifak antlaşmalarını ileri sürerek Napolyon'un imparator olarak tanınmasına karşı çıkmışlardı. Öte yandan Rusya'nın

Balkanlar'daki Ortodoks halk üzerindeki müdahalesi özellikle de 1803 yılında Eflak ve Boğdan'a Rus yanlısı voyvodaların atanması Rusya ile Osmanlıların arasındaki ilişkileri germiştir. Giderek İngilizlerle birlikte hareket eden Rusların baskısı artmaktaydı. Neticede Napolyon'un imparatorluğu tanınmadığından ilişkiler kesildi. Daha sonra Osmanlılarla Ruslar 1798 tarihli antlaşma çerçevesinde yeni bir antlaşmayı 24 Eylül 1805'de imzaladılar. Böylelikle Rus çarı I. Aleksandr'ın etkisi biraz daha artmıştır. Bu antlaşma çerçevesinde Osmanlılar ister istemez savaşta Rusya'ya yardımcı olmayı kabul etmişti. Rus gemilerinin Boğazlar'dan geçişine izin verildiği gibi Rusların Arnavutluk'taki Osmanlı hâkimiyetine karşı gelenlerle işbirliği yapmalarına da ses çıkarılmadı.

Ancak bu süreç pek uzun sürmeyecekti. Napolyon'un Avusturya ve Rusya ordularını 17 Ekim 1805'de Ulm'da ve 2 Aralık 1805'de Austerlitz'de yenmesi üzerine III. Selim Üçüncü Koalisyon devletlerinin baskısından kurtularak rahat bir nefes aldı. Fransa aleyhine kurulan ittifakların uğradıkları hezimetler, imparatorluğun dış politikasındaki meylini Fransa'ya doğru kaydırmakta gecikmedi ve Babiâli 6 Şubat 1806'da Napolyon'un imparatorluğunu tanıdı. Özellikle daha önce de albay olarak Napolyon'un özel temsilcisi sıfatıyla İstanbul'da bulunan Fransız elçisi General Sebastiani'nin Ağustos 1806'da tekrar İstanbul'a gelişiyle ilişkiler daha sıkı bir hâle geldi. Osmanlı İmparatorluğu, geleceği için büyük bir tehlike olarak gördüğü Rusya'ya ancak Fransa tarafından ağır bir darbe vurabileceğini düşünüyordu. Böylece III. Selim ve hükümeti Fransa yanlısı bir politikanın uygulanmasının zorunlu olduğunu görmekteydiler. İstanbul'da Sebastiani'nin tesiriyle Rusya yanlısı olan Eflak ve Boğdan voyvodalarının değiştirilmesi ve Eylül 1805'de yenilenen ittifakın yürürlükten kaldırılarak Boğazlar'ın Rus savaş gemilerine kapatılması, Osmanlı-Rus ilişkilerini gerginlik ve hatta kopma noktasına getirdi. Böylece Rusya'yı destekleyen İngiltere de Osmanlılara karşı tavır almaya başladı. Diğer yandan da Osmanlı İmparatorluğu Dalmaçya taraflarında bulunan Sırp'ların sıkı denetimini sağlamak için üzerlerine gitmeye karar vermişti. Ruslar bu harekete karşılık Dalmaçya'nın Adriyatik kıyılarını ablukaya alarak Sırp'lara yardım etmeye başladılar. Aynı zamanda Fransızların karadan Venedik üzerinden yardım göndermelerine rağmen III. Selim Fransa ile açıkça bir birliğe girmekten de bazı nedenlerden dolayı çekinmekteydi. III. Selim hem Fransızların Balkanlar'daki emellerinden çekiniyor hem de Rusya ile bir savaşta Napolyon'un yeterli asker ve malze-

mesi olmadığını düşünüyordu. Sırp'lar Ruslar himayesinde hemen hemen bağımsız bir durumdaydılar ve Fransızlar da Dalmaçya'ya inmişlerdi. İmparatorluğun tam bu müşkül anında Balkanlar, Anadolu ve Arap dünyasında merkezî otoriteye karşı direniş gösteren ve giderek güç gösterisinde bulunan mahallî ayanlar, derebeyiler ve memlûkler ile Arabistan'daki Vahhabiler bulundukları bölgeleri ele geçirmişlerdi. Bunların hepsi olmasa bile çoğunluğu devlete karşı gelmeye çalışmakta, hatta dış güçlerle de işbirliği yapmaktaydılar. İçerdeki durumun da bu kadar kötü olması III. Selim'in elini kolunu bağlar nitelikteydi. Dış politikada da Fransızlar, İngilizler ve Ruslar bir yandan dostluk gösterirken bir yandan da saldırma tehdidinde bulunuyorlardı. Bu sıralarda Osmanlı-Rus barışını sağlamaya hâlâ çaba gösteren İngiltere elçisi 22 Eylül 1806'da III. Selim'den imparatorlukta Fransız etkinliğini sona erdirmesini ve Boğazlar'dan Rus savaş gemilerinin Fransızları kovmak için geçmelerine izin vermesini istemiştir. III. Selim ilk başta bu taleplere sıcak baktıysa da, Napolyon'un 14 Ekim 1806'da Jena'da Prusyalıları yenmesi Osmanlı İmparatorluğu'nun politikasını tamamen değiştirdi ve Rusya ile olan ittifak askıya alındı.

Buna mukabele eden Rusya Boğdan ve arkasından da Eflak'ın bir kısmını işgal etmişti. Babiâli ise 22 Aralık 1806'da Rusya'ya resmen savaş ilan etti. İngiltere'nin de Rusya'yı desteklemesi üzerine Osmanlılar bu iki devlet ile savaşı göze almak zorunda kalmıştı. Ruslara karşı Balkanlar'da Osmanlıların direnişinde en tesirli rolü Alem-dar Mustafa Paşa yaptı. Diğer yandan Rus ilerlemesiyle etkinliğini kaybetme tehlikesini anlayan Pazvandoğlu'nun yardımıyla Güney Boğdan ve Dobruca Rusların eline geçmekten kurtarıldı. Rusların ilerlemelerine karşı ayanlar önemliydi ama açık bir savaşta bunların kuvvetleri Ruslara karşı koyamazdı, nitekim Rus ordusu altı hafta içerisinde Boğdan ve Baserabya'yı ele geçirdi. Savaşın patlamasından bir süre sonra İngiltere'nin Akdeniz filosu Çanakkale istihkâmlarının zayıflığından yararlanıp boğazdan içeri ve İstanbul kıyılarına gelerek adalar önünde demirleyip padişahın Rus isteklerine boyun eğmesini istemiştir. Şehirdeki panik ve telaş havası altında devlet Fransız elçisi Sebastiani'nin tavsiyesi ile askerî tedbirler aldı ve savunma için gerekli hazırlıklara girişildi. III. Selim, müttefiklerin tekliflerini reddetti ve en kısa sürede Fransa ile resmen birliğe gireceğini bildirdi. Sahillere toplar yerleştirilerek bir savunma hattı oluşturulduğunda, İngiliz filosu çok tehlikeli duruma düşmüştü. Osmanlıların Çanakkale Boğazı'nı kapatmalarından

önce İngiliz filosu boş bir tehditten başka bir şey yapamadan 1 Mart 1807'de geriye dönmek mecburiyetinde kaldı. İstanbul önlerinden ayrılan İngilizler Akdeniz'e açılıp Mısır tarafına yöneldi ve 16 Mart 1807'de İskenderiye'yi işgal ettiler. Fakat Mısır valisi Mehmed Ali Paşa, şehri geri alıp İngilizleri yenilgiye uğrattı. Mısır'ı işgal edecek yeterli sayıda asker ve malzemesi olmadığından uzlaşma yolunu tercih etmeyi yeğleyip 22 Ağustos 1807'de yapılan bir antlaşmayla İngilizler 14-17 Eylül 1807'de Mısır'dan çekildiler. Rusların ilerlemeleri belli ölçüde durulmasına rağmen kışın Rusya'ya karşı taarruza geçilmişti ve hazırlanan ordu Sadrazam İbrahim Hilmi Paşa komutasında 31 Mart 1807'de İstanbul'dan cepheye hareket ederek uzun bir yolculuktan sonra 24 Mayıs'ta Silistre'ye ulaşabildi. Bu sıralarda Napolyon'un Polonya harekâtında olmasından dolayı Rusların Tuna boylarında çok sayıda askeri de yoktu. Ancak yeniçerilerin muhalefeti sebebiyle Nizam-ı Cedid ve talimli Anadolu askeri gönderilmemiş olduğundan bu derme çatma ordu hiçbir şey yapamayarak Silistre'de bekledi. Aynı zamanda Rusların Kafkasya'da askerî üssü olan Tiflis üzerinden de taarruza geçeceğinden Erzurum valisi eski sadrazam Yusuf Ziya Paşa'ya gerekli tedbirler alınması için emir ve yetki verilmişti. Görüldüğü üzere, III. Selim elinden geldiği kadar baharda çıkacak savaşa hazırlanmaktaydı.

Nizam-ı Cedid'in Sonu: Kabakçı Mustafa İsyanı

1805-1807 seneleri III. Selim devrinin bir dönüm noktası olmuş, padişah karşılaştığı güçlüklerle her geçen gün yenisinin eklenmesi nedeniyle bunların hepsiyle birden yeterli bir şekilde başa çıkma imkanı ve yeteneğini kaybetmeye başlamıştı. Artık III. Selim kendisinin ve kendi kurduğu düzenin sonunun iyi olmayacağını görmeye de başlamıştı. Gerçekte ise kötü başlangıcın ilk sinyalleri Napolyon'un Mısır'ı işgali hadisesiyle başlayarak hem içerdeki ıslahatlara hem de imparatorluğun izlediği politikalara zarar vermeye başlayan gelişmeler olmaktaydı. Mısır'ın işgali neticesinde ıslahatların hızı kesildiği gibi ülke malî ve iktisadî yönden de zor duruma düşmüştü. Ayrıca 1798 sonlarında Ruslarla yapılan antlaşma halk nezdinde pek muteber sayılmadığı gibi yenilik düşmanları bu hadisenin sebebi olarak Nizam-ı Cedid'i göstermeye başlamışlardı. Nizam-ı Cedid askerlerinin Akka'da büyük yararlılıklar göstermesi yeniçeriler ve yandaşları tarafından kıskanılarak onların gizli faaliyetlerinin artmasına neden de olmuştu. Ancak III. Selim eskisi gibi arzulamasa da yine yeniliklerin devamında kararlıydı. Bunlardan birisi de İs-

tanbul ve Anadolu'dan sonra 1805 yılında yayımladığı bir fermanla Edirne başta olmak üzere Balkanlar'da da yeni bir Nizam-ı Cedid ordusunun kurulmasını istemesidir. Fakat ayanlar padişahın aldığı bu kararla hâkimiyetlerine zarar geleceği endişesiyle başlarında Tirsinikli İsmail Paşa olduğu hâlde baş kaldırdılar. Tirsinikli, başını İstanbul'da Sadrazam Hafız İsmail Paşa'nın çektiği muhalif kesimlerle işbirliği yaptı. Sadrazam İsmail Paşa, Tirsinikli'yi İstanbul'a yürüterek hem padişahı devirip Şehzade Mustafa'yı tahta çıkarmak hem de Nizam-ı Cedid'i ortadan kaldırması için kışkırtıyordu. Silahaltına asker almak ve eğitmek üzere Edirne'ye bir Nizam-ı Cedid birliği gönderilince 20 Haziran 1806'da ayanlar başkaldırıp Edirne'ye geldiler. Yardım etmeyi reddettikleri gibi Kadı Abdurrahman Paşa komutasındaki ordunun geri çekilmediği takdirde İstanbul'a yürüyecekleri tehdidini savurdular. Aynı zamanda bu isyancı grupların hutbelerde III. Selim'in adını anmamaları, yani devleti tanımadıklarını böylece belirtmeleri de İstanbul taraflarında büyük heyecan yarattı. Genişleyen bu isyan hareketini Kadı Abdurrahman Paşa bastırmak için harekete geçmişti ve Osmanlılar Balkanlar'da bir iç savaşın eşiğindeydiler. Osmanlı-Rus savaşının başladığı, İstanbul üzerinde İngiliz tehdit ve baskısının yoğunlaştığı bir sırada III. Selim, böyle bir iç savaşın başlamasını tehlikeli gördü. Zira iktidarının son yıllarında sık sık tekrarlayacağı üzere III. Selim baskı karşısında boyun eğme geleneğini benimsemişti. Kadı Abdurrahman Paşa ve Nizam-ı Cedid askerinin İstanbul'a dönmesi emredildi. Tarihte bu hadiseye "II. Edirne Vakası" denildi. Bu arada âsi ayanlar başka kuvvet ve yöntemlerle yola getirildi ve Sadrazam Hafız İsmail Paşa azledildi. Ancak bu olayda III. Selim'in, elindeki 30.000 mevcutlu Nizam-ı Cedid askerine rağmen duygularına kapılıp zaaf göstermesi, Nizam-ı Cedid düşmanlarının şımarmasına neden oldu. Sultan bunun yanı sıra ayanların tehditleri karşısında Nizam-ı Cedid'i de düşmanlarının komutasına bırakarak muhalifleri tatmin etmek istemişti. Bu davranış ise kendisini ve kurduğu düzenin savunma mekanizmalarını ortadan kaldırmıştı. Bu gelişmeleri çok yakından takip eden ve iyice cesaretlenen rakipleri III. Selim'in tahtan indirilmesi için plânlarını tatbika hazırlanmaya başladılar.

Edirne Vakası'ndan ders almış görünen III. Selim hükümette değişiklik yaparak Yeniçeri Ağası İbrahim Hilmi Paşa'yı sadrazamlığa, Rumeli kadiaskeri Topal Ataullah Efendi'yi şeyhülislâmlığa tayin etti. Fakat III. Selim için kötü günler daha da şiddetlenerek gelmekteydi ve özellikle de 1807 Şubat'ında krizleri ve birçok kötü anları

bir anda yaşadı. Bunların en önemlilerinden ilki, İngiliz filosunun 20 Şubat 1807'de İstanbul önlerinde demirleyerek İstanbul'u tehdit etmesidir. İkincisi; Suudilerin hac mevsiminde Mekke ve Medine'yi işgal ederek Vahhabi doktrinini uygulamaya başlaması dolayısıyla Osmanlıların İslâm dünyası üzerindeki prestijine darbe vurmasıydı. Daha sonra Osmanlı-Rus savaşı dolayısıyla sadrazam 31 Mart'ta orduyla cepheye gidince, Köse Musa Paşa sadaret kaymakamı oldu. Köse Musa Paşa ve Ataullah Efendi kendilerini padişaha Nizam-ı Cedid taraftarı olarak tanıtmışlardı. Aslında her ikisi de yeniliğe karşıydılar ve kendileri gibi düşünen Şehzade Mustafa ile gizlice temas kurmuşlardı. Ordunun da cepheye gitmesi bunların işlerini kolaylaştırmış, yeniçeri ve ulema ile anlaşarak Nizam-ı Cedid'i ortadan kaldırmaya karar vermişlerdir. III. Selim yalnızdı ve iç politikada yaptığı hatanın bedelini canıyla ödeyecek gelişmeleri kendisi hazırlamıştı. Gerçi ıslahatlara her zaman her toplumda bir muhalif kesim olması doğaldı, ancak III. Selim iktidarı tam elinde tutabilmek için ıslahatçıları karşıt/rakip gruplara bölmektedir ve hatta yenilikçileri ve muhalifleri birbirine düşürme siyaseti, yenilikçi kanadı bir bunalım/kriz anında kendisini destekleyecek siyasî güc-ten yoksun bırakmıştı. Öte yandan, ıslahatlar da mantıklı bir malî siyasete dayandırılmadan yapılmış paranın değeri düşürüldüğünden hükümetin artan masrafları yeni bir enflasyonla sonuçlanmıştı. Halk ise bütün suçu ıslahatlarda buluyor ve bundan dolayı da padişaha kırgınlık duyuyordu.

Bütün bu gelişmeler neticesinde isyan harekâtının hazırlanma zeminleri oluşmuştu. Nihayet padişahın ve ülkenin bu durumundan yararlanmak isteyen bir grup yeniçeri yamaları sadrazamdan gizlice aldıkları bilgiler ışığında başlarında Kabakçı Mustafa olduğu hâlde baş kaldırıp, kendilerine yeni Nizam-ı Cedid üniforması giydirmeye çalışan ilk ikamet elçisi Yusuf Agah Efendi'nin Londra elçiliğinde sırkatipliğini ve daha sonra da reisülküttablık yapmış olan Boğaz nazırı Mahmud Raif Efendi'yi şehit ettiler. III. Selim isyanın başlarında bu ayaklanma hareketini bastırabilecek güce sahipken, başta sadaret kaymakamı ve Ataullah Efendi gibi gizli muhalif grubunun yanıltmasıyla kendisinin askerlerle uzlaşabileceğine ikna olmuştu. Bunun üzerine III. Selim, Nizam-ı Cedid askerinin kışlalarına çekilmelerini emrederek isyancılara arabulucular göndermişti. Böylece İstanbul'daki muhalifler ve yenilik düşmanları bu olaydan bir kargaşa çıkartma fırsatı ve zamanı bulmuşlardı. Böylece hem padişahı hem de Nizam-ı Cedid'i pasifize etmişlerdi. Boğaziçi'nde

başlayan bu isyan hareketi 27 Mayıs 1807'de İstanbul'a yayıldı. İs- yancılara, savaşa gitmeyen yeniçeriler, ulema, öğrenciler ve padişaha karşı olan diğer gruplar da katıldı. III. Selim 28 Mayıs'ta saray kapısına dayanan âsileri teskin etmek için Nizam-ı Cedid'i dağıttığını bildirdi, istedikleri yenilikçi devlet adamlarını kendilerine teslim etti ve muhaliflerin bir kısmını önemli mevkilere atadı. III. Selim'in daha önce de tekrarlanan teslimiyetçi özelliği, kendisini isyancıların daha çok talepleriyle karşı karşıya bıraktı. Gerçi her türlü istekleri yerine getirilen isyancılar yatıştır gibi olduysa da, Köse Musa Paşa ve Şeyhülislâm Ataullah Efendi ile işbirliği yapan veliaht Şehzade Mustafa'nın adamları o gece isyancılarla gizlice görüşerek III. Selim'i tahtan indirip yerine Şehzade Mustafa'yı geçirmeyi kararlaştırdılar. Sonunda Ataullah Efendi'nin bir fetvasıyla III. Selim'in dini ihlal ettiği gerekçesi ile tahttan inmesini istediler. Bu suretle III. Selim 29 Mayıs 1807'de yazgısına boyun eğerek tahttan feragat etti ve yerine muhaliflerin adayı ve yenileşme yanlısı olmayan IV. Mustafa tahta çıktı. Böylece Osmanlı tarihinde ilk defa imparatorlukta batılılaşma/çağdaşlaşma/modernleşmenin resmî bir politika hâline getirilmesi girişimi tabiri mümkünse fiyasko ile sonuçlandı. Ayrıca Nizam-ı Cedid hareketinin hızı kesilmesine rağmen bundan sonra artık eski ile yeni arasında yapılmaya çalışılan sentez de iflas etmişti. Bundan sonraki yenileşmeler daha radikal ve gerektiğinde daha kanlı olmaya başlayacaktı.

IV. MUSTAFA

IV. Mustafa kendisini tahta çıkaranların elinde kukladan başka bir şey değildi ve devletin bütün idaresi âsilerin eline geçmişti. Kısa bir süre zarfında Nizam-ı Cedid ve onunla bağlantılı gördükleri bütün kurum, kuruluş ve okulların kapatılması hakkında fermanlar yayınlandı. III. Selim'in yandaşları her tarafta izlenerek idam edildiler veya görevden alındılar. Zaten bu isyan neticesinde devlet otoritesi büyük bir zafiyete ve sarsıntıya girmişti. III. Selim'in yetiştirmeye çalıştığı çağdaş ve modern devlet erkânının yok edilmeye başlanması ise çok büyük bir kayıptı ve gelecekte Osmanlılara pahalıya mal olacaktı. Bundan sonra geleneksel yasa, kanun ve kurumlar tekrar üstünlük elde edeceklerdi. Hatta III. Selim döneminde konulan vergiler kaldırılarak eskileri getirildi ve askerlikten atılanlar yeniden askere alındılar. Özellikle de yeniçeri yamaları İstanbul'da terör estiriyorlardı. Lakin bu yönetim uzun sürmeyecekti ve isyanda işbirliği yapanlar, durumlarını gelecekte her türlü tehlikeden ko-

rumak istiyorlardı. Bu amaçla öncelikle başlıca isyancı gruplar zafirin nimetlerini paylaşmak için birleştiler. Yeniçeri ağaları isyandan sorumlu gösterilmeyecekleri, ıslahatların kaldırılması ve aylıklarının artırılması karşısında devlet işlerine karışmayacaklarına dair söz verdiler. Yamakları başkentten çıkarmak için Kabakçı Mustafa "Turnabaşı" rütbesiyle Boğazın Rumeli kaleleri nazırlığına getirildi. İsyanda rol alan diğer kesim de kendilerine uygun bir görev verilerek başkentten uzaklaştırıldı veya Köse Musa Paşa gibi bir kısmı kendiliğinden ayrıldı. Onlar ortalıktan çekilince iktidar, isyanı plânlayan saray ileri gelenleriyle ulema arasında kalmıştı. Ancak bunlar da kısa bir süre sonra birbirlerine düştüler. Şeyhülislâm Ataullah Efendi ile sadrazam arasında başlayan çatışmalar hükümeti herhangi bir politikayı izleyemez duruma sokmuştu. Bununla birlikte, hâlâ Balkanlar'da huzursuzluk had safhadaydı ve Rus savaşı devam etmekteydi. Islahatı sürükleyen yenilikçi kadroların tasfiyesiyle ilgili haberler orduya vardığında, orada da aynı yönde bir ayaklanma başlamış ve yenilik taraftarı olarak bilinenlerden ancak kaçabilenler canlarını kurtarabilmişlerdi. Bu gelişmeler karşısında Nizam-ı Cedid taraftarı Rusçuk ayanı Alemdar Mustafa Paşa 8 Haziran 1807'de isyancıları kovmak ve ordunun disiplinini sağlamak için harekete geçti, karşılığında sadrazamlığa getirilmeyi bekliyordu. Ancak isyancılar sadrazamlığa kendilerinden birini getirince Alemdar Mustafa Paşa orduyu başıboş bıraktı ve adamlarını alıp Rusçuk'a döndü. Rusçuk şimdi yeni yönetim aleyhtarlarının merkezi olmuştu ve İstanbul'dan kaçanlar orada toplanıyorlardı.

Bu sıralarda Ruslarla savaş devam ederken Avrupa'daki olaylar Osmanlı İmparatorluğu'nu bir kez daha kendi mevcut bunalımlarından koruyacaktı. Napolyon Bonaparte'ın 14 Haziran 1807'de Friedland'da Rusları yenmesi üzerine Fransızların artık Osmanlılarla birlik yapma ihtiyacı kalmamıştı ve Avrupa'nın doğusundaki bütün devletlere boyun eğdirilmişti. Böylece Ruslar aynen Avusturya ve Prusya gibi Napolyon karşısında hezimete uğramıştı. Bu yenilgiye rağmen Rusya bir santim toprak kaybetmemişti ancak İngiltere ile ticarî ilişkilerini tamamen kesme sözünü vermişti. 7 Temmuz 1807'de Napolyon ve Rus çarı I. Aleksandr Tilsit'te buluşup antlaşma yaptılar. Tilsit Antlaşması'na göre Fransa, Rusların Avrupa'da kendisine yapacağı yardımlara karşılık, sürmekte olan Osmanlı-Rus savaşında iki taraf arasında arabuluculuk ederek ateşkes ve barış yapılmasını sağlayacaktı. Şayet Osmanlılar bunu kabul etmezse, o zaman antlaşmanın gizli maddelerine göre, Fransa

ve Rusya birlikte Osmanlıların Avrupa'daki topraklarına saldırarak ve onu paylaşacaktı. Yalnız İstanbul ve Rumeli'ye dokunmayacaklardı. Böylece Napolyon Avrupa kıta siyasetinde başarılı olabilmek ve İngiltere'nin dostu olan Rusya'yı kazanmak için Osmanlıları feda etmişti. Osmanlılar Fransızlara güvenerek Ruslara savaş açmışlardı ve Avrupa'da meydana gelen bu siyasî değişiklik Osmanlı İmparatorluğu'nun aleyhinde yeni bir durum meydana getirmişti. Osmanlılar, Fransızların kendilerini antlaşmalar çerçevesinde terk etmelerine çok içerlediler, ancak yeni yönetim Paris'te Fransızların aracılığıyla 9 Ağustos 1807'de Ruslarla müzakereye başlayıp 24 Ağustos 1807'de Slobosia'da ateşkes imzaladı. Zira Rusya, Fransa ve Danimarka'nın yardımıyla İngiltere'nin Kıta Avrupası'nda tek kalan müttefiki İsveç'e saldırmaya hazırlanmıştı ve 1808'in başlarında İsveç'le giriştiği savaş bir yılı aşkın sürecek, neticede Finlandiya ve Aland Adaları'nı işgal edecekti. Ruslarla yapılan mütarekeye göre her iki devlet, bir ay içinde Eflak-Boğdan'ı boşaltacaklardı. Yani her iki kuvvet savaştan önceki sınırlarına çekilecekti. Ancak bu antlaşmaya sadece Osmanlılar uydu. Ruslar geçici bir süre için Sırplarla ilişkilerini kestilerse de Çar Aleksandr bu antlaşmayı tastik etmedi. Bu sebeple de bu tarihten itibaren Yaş'ta başlayan ve takriben bir buçuk yıl sürecek olan barış görüşmelerinden bir sonuç alınamadı.

Osmanlı İmparatorluğu'nun içte ve dışta çok kötü ve bunalımlı bir durumda bulunduğu sırada ıslahat ve yenilik taraftarları Rusçuk ayanı Alemdar Mustafa Paşa'nın şahsında, yeni, dirayetli ve güçlü bir önder ortaya çıkarmayı başardılar. Böylece III. Selim ve Nizam-ı Cedid yandaşları Alemdar Mustafa Paşa sayesinde III. Selim'i yeniden tahta çıkartmayı arzulamaktaydılar. Zaten bu anarşi ve başıboşluğun olduğu, sözün ayağa düştüğü ve yeniçerilerin giriştikleri yağma ve katillerle, bu dönemde her kesimde III. Selim'in gerçekleştirmek istediği yeniliklerde ne derece haklı olduğu kısa zamanda idrak edilmeye başlanmıştı. III. Selim'in yandaşlarının Rusçuk'ta Alemdar Mustafa Paşa'nın yanına sığınarak orada oluşturdukları komiteye "Rusçuk Yaranı" adı verildi. Alemdar bunların telkiniyle harekete geçti. Yeni padişaha yardım görüntüsüyle ordusuyla birlikte İstanbul'a geleceğini bildirdiği gibi daha önceden plânlandığı üzere Sadrazam Çelebi Mustafa Paşa, Şeyhülislâm Ataullah Efendi ve Kabakçı Mustafa'yı birbirlerine düşürmeyi başarmıştı. Zaten IV. Mustafa da kendisini tahta çıkaranların baskısından bıktığından her şey istenildiği gibi gelişmekteydi. 1 Temmuz 1808'de İstanbul'a gelme izni verilmesinden sonra Alemdar Mustafa Paşa, 19 Temmuz'da

İstanbul'a girerek şehirde kontrolü ele geçirme faaliyetlerine başladı. Bu esnada adamları Kabakçı Mustafa'yı öldürdüler, sadrazam da Şeyhülislâm Ataullah Efendi yerine kendi adamını geçirdi. III. Selim'in tahttan indirilmesinde ve Nizam-ı Cedid'in ortadan kaldırılmasında rol alanlar sürgüne gönderildiler. Alemdar'ın askerleri bir hafta içerisinde yeniçeri ve yamakları sindirerek muhalefeti ortadan kaldırdılar. Bu işleri başarmasının ardından kendisinden Rusçuk'a dönmesi emredilmesine rağmen İstanbul'da kalabilmek için bahaneler uydurması üzerine IV. Mustafa harekete geçerek 27 Temmuz'da hem Alemdar Mustafa Paşa'yı hem de III. Selim'i öldürtmeye kalkıştı. Buna karşılık Alemdar da III. Selim'i tahta çıkartmak için harekete geçti ve bunu gören IV. Mustafa tahtını sağlamlaştırmak için eskiden beri gelenekleşmiş bir yöntemle başvurarak III. Selim ile kardeşi Şehzade Mahmud'un öldürülmesine müsaade etmişti. Ancak III. Selim'in kaldığı dairede yakalanıp öldürülmesine karşın, Şehzade Mahmud sarayın damından Alemdar'ın yanına kaçtı. III. Selim'in öldüğünü duyan Alemdar, 28 Temmuz 1808'de II. Mahmud'u tahta çıkarttı. Böylece Osmanlı İmparatorluğu tarihinin hem dışarıda ve hem de içeride yaşamış olduğu 1798 ile 1808 arasındaki en bunalımlı yılları sona ererek yeni bir döneme adım atılmış oldu.

B E Ş İ N C İ B Ö L Ü M

YENİDEN YAPILANMA

Mehmet Alaaddin Yalçinkaya
İbrahim Yılmazçelik

II. MAHMUD

II. Mahmud'un bir darbe ile tahta çıkmasıyla Alemdar Mustafa Paşa da sadrazamlığa getirildi. Böylece yenilik ve ıslahat taraftarları yeniden iktidarı ele geçirmiş oldular. Çok kısa sadarete kalacak olan Alemdar Mustafa Paşa 19. yüzyılın ilk en büyük sadrazamlarından birisi olması bakımından da çok önemli bir yer işgal etmektedir. Zira Alemdar Mustafa Paşa, Osmanlı İmparatorluğu'nda iktidarın zirvesine yükselen ilk taşra ayanıydı. Sert kişiliği ile çevresine korku salan Alemdar bazı önemli ve Osmanlı tarihinde görülmemiş işlere el attı. İlk III. Selim'e karşı girişilen isyanda hâkim rolü oynayan Boğaz Yamakları Ocağı ilga edilip elebaşları cezalandırıldı. Yeniçeriler sindirilerek, Köse Musa Paşa ve Ataullah Efendi önce azil sonra da birer bahane ile yok edildiler. Muhalifler ve gelenekçi gruplar devlet yönetiminden atılıp yerlerine ıslahatları benimseyen kişiler atanmıştı. İstanbul'da büyük ölçüde hâkimiyeti tesis eden Alemdar bilahare Balkanlar ve Anadolu'daki isyanlar ve cephelelerdeki savaşlardan istifade ederek müstakil birer mahallî otorite haline gelmiş olan ayanları, devlete yardımcı olmak ve merkezi otoriteye baş eğmelerini sağlamak için İstanbul'a davet etti. Davete icabet eden ayanlarla devlet ricali ve ulema arasında 29 Eylül 1808'de İstanbul'da Alemdar'ın ileriye sürdüğü ıslahatları görüşmek üzere toplandılar ve bu görüşmelerin sonunda varılan mutabakat olan "Sened-i İttifak" 7 Ekim 1808'de imzalandı. Bu toplantıda, Yeniçeri Ocağı'nın disiplinsizliği ve düzensizliğinin giderilmesi için tedbirlerin alınması

hususları tespit edildi. Ayrıca, her biri mahallî otorite olan ayanların hak ve imtiyazları, devlete karşı sorumlulukları ve devletin kendilerine karşı takınacağı tavır, bir resmî belgede yerini bulmuş oldu. Bazı araştırmacılar bu belgeden "Osmanlıların Magna Carta'sı, hükümdar ile ayan arasında yazılı bir anayasa denilebilecek bir anlaşma", diye söz ederler. Kısacası vergi konusunda padişahın yetkisini sınırlamak, hükümet ile padişah arasında bir ayırım yapmak, sorumluluk ve yükümlülüklerin karşılıklı hükmünü yerine getirmek gibi hususlar gerçekten de meşrutiyetçiliğe atılan ilk adım olarak görülmüştür. Genç hükümdarın da tasdik etmek zorunda kaldığı bu belge ile Balkanlar ve Anadolu'da türeyen ayanların varlıkları meşru bir hâle getirilmekte ve kendilerine tanınan birtakım haklar da padişahın hükümlerlik yetkisine gölge düşürmekteydi. Böyle bir senedin yapılmış olması, ileride büyük bir şahsiyet olarak ortaya çıkacak olan yeni padişahın, kendisi de ayan olan Alemdar'a karşı bir husumet duymasına ve yıkılışına seyirci kalmasına neden olacaktır. Bununla birlikte ayanları denetim altına alacak ve boyun eğdirtecek orduya sahip olmayan devletin o günün şartlarını göz önünde bulundurarak, böyle bir belge hazırlaması ve ayanlarla uzlaşarak bunları belirli bir tutum içine çekmeye çalışması, gerçekçi bir davranış olarak görülebilir. Zaten bu belge Magna Carta'nın aksine hiçbir surette daha sonraları Osmanlı İmparatorluğu'nda meşrutiyetçilik davasına hizmet edici unsur olarak da kullanılmamıştır. Neticede pek sınırlı bir etkisi ve önemi olmuştur.

Merkezde ve taşrada devlet otoritesini tekrar kuran Alemdar Mustafa Paşa, artık ıslahat hareketi olan Nizam-ı Cedid'i yeniden canlandırma faaliyetlerine girişti. Böylece Sekban-ı Cedid adıyla, eski Nizam-ı Cedid askerinin canlandırıldığı yeni bir ordu kurdu. Ne var ki bu ocak da kök salmadan Alemdarın devrilmesiyle ortadan kalkacaktı. Yeniçeri birliklerinin de kontrol ve disiplin altına alınması için çalışıldıysa da Alemdar'ın artan nüfuzundan çekinen ve yeniçerileri tarafında tutmayı faydalı gören II. Mahmud'un karşı gelmesi yüzünden uygulanamadı. Ancak 'esame' denilen yeniçeri ulufe cüzdanlarının asker olmayan kesimlerin elinden alınması, yeniçerilerin askerlikten başka işlerle uğraşmalarının yasaklanması gibi bazı tedbirler getirildi. Bu tedbirler elbette ki yeniçerilerin Alemdar'a karşı derin bir kin beslemelerine sebep olmaktaydı. Alemdar ve çevresindekiler ile Padişah ve saray arasında çıkan nüfuz mücadelesi ve tartışma, padişahın onaylamasına lüzum görmeden Alemdar'ın emirler yayınlaması, II. Mahmud'un itirazları kar-

şısında şantajda bulunması gibi hadiseler kendisini müşkül bir hale sokmaktaydı. Sert mizacına rağmen kısa bir süre içerisinde o ve arkadaşlarının kendilerini başkentin havasına kaptırması ve saraya karşı küstahlaşmaları, zaman içinde sadık adamlarıyla ters düşmesi, giderek yalnız kalmasına ve yabancılaştırılmasına yol açtı.

Alemdar Mustafa Paşa'nın tek başına idarenin dizginlerini ele alması ve Rusçuk Yaranı'nın Babiâli'yi ele geçirmesi, Enderun ve Saray mensuplarının husumetine sebep oldu. Paşanın Sened-i İttifak'ı padişaha tasdik ettirmesi de II. Mahmud'un kendisinden yüz çevirmesine ve muhalif çevrelerle işbirliğine yönelmesine yol açtı. Padişah ve saray ekibi, Alemdar'ın diktatör tavrından ve tahtın vesalet altında oluşundan son derece rahatsızdı. Sarayın ileri gelenleri, padişahın da onayı ile yeniçerileri ve ulemayı el altından Alemdar aleyhine kışkırtmaya başladılar. Alemdar Paşa ve ekibi, ocağın ve zorbaların tamamen sindirildiğini, bir daha asla isyana cesaret edemeyeceklerini sanıp rehavete dalmışlar, kendilerini İstanbul'un zevk ve safa âleminin büyümesine kaptırmışlardı. Eğlenceler ve ziyafetler birbirini kovalıyor, memuriyete tayinler ve birtakım suçluların affı için alınan rüşvetler, sunulan hediyeler, birbirinden güzel cariyeler ve bazı haksız müsadereler yeni idare mensuplarını servet sahibi yapıyordu. Halk ise bu haksız uygulamaların tamamının Alemdar'ın müsamahasıyla yapıldığını düşünüp bütün faturayı ona kesti. Yeniçerilerle beraber fiili hizmet şartının ulema için de zorunlu hale getirileceği, fiilen hizmet etmeyenlerin emekliye sevk edileceği söylentileri yayılınca ulema sınıfı da tamamen Alemdar'ın aleyhine döndü. Bazı adamları bu kötü gidişten dolayı Alemdar'ı ikaz ettiyse de sadrazam pek oralı olmadı, hatta kendine olan güvenini ispat etmek için ayanın ordularıyla birlikte memleketlerine dönmelerine izin verdi.

Bu sırada Fatih'te meydana gelen bir hadise isyan ateşinin ilk kıvılcımı oldu. Ramazan ayında camide vaaz veren yenilikçi ulema-dan Ubeydullah Efendi'nin "Sekban-ı Cedid ocağına kaydın her Müslüman'a farz olduğunu, buna karşı çıkanın kâfir sayılacağını" söylemesi üzerine camideki yeniçeriler ayaklanmışlar ve hocayı alaşağı etmek istemişler, hocayı koruyanlar yeniçerilere karşılık verince cami savaş alanına dönmüştü. Hadise şehirde duyulunca, yenilik taraftarları ile yeniçeriler arasında büyük gerginlik çıktı. İkinci bir hadise de 5 Kasım 1808'de, Kadir Gecesi akşamı meydana gelmişti. Alemdar Paşa, Şeyhülislâm Esad Efendi'nin Bayezid'deki konağına

iftara gitmiş, paşanın dönüşünde yapılacak olan gösterişli geçit resmini seyretmek isteyen halk da yol boyunca dizilmişti. Alemdar iftardan sonra konaktan çıkınca hayli insanın biriktiğini görmüş ve bunun bir komplo yahut suikast girişimine yol açabileceğini düşünerek askerlerine derhal kalabalığın dağıtılmasını emretmişti. Öte yandan saraydan, bayramdan sonra yeniçeri ocağının tamamen kaldırılacağı yolunda haberler de sızmıştı ve bütün bu olayların etkisiyle halkın da desteğini kazanan yeniçeriler, isyan plânları yapmaya başladılar. İstanbul'un her yerine, üzerinde "Rumeli'nden geldi bir çitak/ Bayram ertesi ya kılıç oynayacak ya bıçak" yazılı kağıtlar yapıştırıldı. Alemdar'ın tavrındaki bu tür değişiklikler fırsat kollayan yeniçerilerin ve muhaliflerin bekledikleri zamanın gelmekte olduğunu işaretliydi. Yeniçeriler 15-16 Kasım 1808 akşamı kışlarından çıkıp Babiâli'ye yöneldiler. Önce Yeniçeri Ağası Mustafa Ağa'dan isyana öncülük etmesini istediler ama ağadan red cevabı alınca adamcağızı parça parça ettiler. Ardından Babiâli'yi basıp ateşe verdiler ve civardaki Nizam-ı Cedid yanlılarını da katlettiler. Çaresiz kalan sadrazam, adamlarının ve Rusçuk Yaranı'nın gelip kendisini kurtaracağını umuyordu ancak ne askerleri ne de Kadı Abdurrahman Paşa ile Ramiz Paşa yardıma geldiler, zira İstanbul'da o sırada Alemdar'a taraftar olan ve destek veren kim varsa, ardarda baskınlarla öldürülüyordu. Herkes can derdine düşmüştü ve yardım gelmeyeceğini anlayan Alemdar ailesi, cariyele ve köleleriyle birlikte haremde mahzenine indi, elinde kalan son kurşununa kadar kuşatmayı daraltan âsilere saatlerce karşı koydu. Alemdar'ı bu şekilde ele geçiremeyeceklerini farkederek âsiler, haremde dehlizler açtılar ve binanın kubbesine çıkıp yukarıdan ateşe başladılar. Yanındakilerin ölmemesi için yeniçerilerle anlaşacakmış görüntüsü veren Alemdar, kendisinin de eski bir yeniçeri olduğunu söyledi ve maiyyetini ocağın namusuna teslim etti, yalnız kalınca da mahzendeki cephaneliği havaya uçurdu. Paşa ile beraber 500 kadar yeniçeri de can verdi.

Alemdar'ın ölmesiyle yeniçerilerin isyanı sona ermiş değildi. Bilakis isyanın diğer devlet adamlarına ve saraya yönelmesi üzerine II. Mahmud kardeşi IV. Mustafa'yı öldürtüp hanedanın hayatta kalan tek ferdi hâline gelerek tahtını sağlama alma yoluna başvurdu. Yeniçeriler ise istediklerini elde etmiş olarak isyanı kendilerine göre zaferle bitirmiş olup bağışlanmalarına karşılık bir Sened-i İtaat imzaladılar. Bu isyan neticesinde Sekban-ı Cedid askeri dağıtılmış, Kadı Abdurrahman Paşa dahil subaylarının bir kısmı katle-

dilmiş, nizamlı asker kışlaları olan Levent ve Selimiye Kışlaları yakılmıştı. Bunlara ilaveten de Nizam-ı Cedid'in etkili bir silâhı olan haremdeki Üsküdar Matbaası tahrip ve yağma edilerek kısmen yakılmıştı. Böylece gelenekçilerin ve çıkarıcıların bir kez daha ıslahatçı ve yenilikçilere karşı üstün geldiklerini görmekteyiz. İsyan böyle bir hadisenin tekrar olmaması için II. Mahmud'un yavaş fakat istikrarlı bir biçimde harekete geçmesine neden oldu. Bu hadise ve daha sonra çıkacak benzer durumlarda II. Mahmud ıslahatları sürdürmek inancını ve kararlılığını asla kaybetmeyecek ve III. Selim gibi de inişli çıkışlı hareketlerde bulunmayarak saltanatının sonuna kadar bu azimde kalmayı başarabilecekti. Son yıllardaki ayaklanmalardan çıkarılan en önemli ders ise çıkarları tehdit edilen yeniçeriler ve diğer askerî birliklerin ortadan kaldırılmadan yenisinin tesirli bir şekilde tesis edilemeyeceğinin ve ıslahatların sadece askerî değil bütün Osmanlı kurumlarını ve toplumunu kapsaması gerektiğinin anlaşılmasıydı.

Osmanlı-Rus ve İngiltere Savaşının İkinci Perdesi

Osmanlı İmparatorluğu son birkaç yıldan beri bunalımlar ve buharanlar ülkesi hâlindeyken Avrupa'da önemli hadiseler meydana gelmekteydi. Napolyon liderliğindeki Fransa Avrupa'da kendisine karşı oluşturulan koalisyonla başarılı bir şekilde mücadelesini sürdürmekteydi. Avusturya'yı feci bir şekilde bertaraf etmesi, Prusya'yı işgali ve Rusya'yı 12 Ekim 1808'de Erfurt'ta barışa mecbur etmesiyle belki de tarihte bütünüyle Avrupa'da hâkimiyet kuran tek hükümdar olma niteliğini kazanmıştı. Erfurt Antlaşması'na göre, Fransa Rusya'ya Osmanlılara karşı yürütülen savaşta Tilsit'te verdiği sözleri şimdi iki temel şarta bağlamıştı. Bunlardan ilki şayet Osmanlılar Avusturya veya başka bir Avrupa devletinden destek görürlerse yardım edecekti. Diğerisi ise, Rusya Eflak-Boğdan'ı ele geçirirse her iki devlet de İstanbul ve Boğazlar da içinde olmak üzere imparatorluğun kalan bölümlerinin bütünlüğünü garanti edeceklerdi. Ancak Fransa'nın İngiltere'nin Avrupa'da tek müttefiki Portekiz'i 1807 sonbaharında işgal etmesi ve arkadan da 1808 Temmuz'unda İspanya'yı doğrudan kendi kardeşi Joseph Bonaparte'ı kral atayarak Fransa'ya bağlaması üzerine İspanya halkının çok büyük ve kanlı direniş göstermesi Fransa'yı doğuda izlediği politikayı bir kenara itmek zorunda bırakmıştı. Zamanla Avrupa'nın her yerinde savaşan Napolyon'un gücünü kaybetmeye başlaması üzerine de Rusya ile Fransa arasındaki ilişkiler de bozulmaya başladı ve Na-

polyon 1812 sonlarında Rusya seferine çıktı. İngiltere'nin Tilsit Antlaşması karşısında Avrupa'da her geçen gün Fransa karşısında yalnız kalması, kendisini Osmanlılarla olan savaşı sona erdirip bir an önce barış yapmaya sevk edecekti. İstanbul'da benzer bir hava vardı, zira Alemdar Vakası'ndan sonra başkent halkının Nizam-ı Cedid ve ıslahatların kışkırtıcısı olarak gördüğü Fransa aleyhine dönmesi de Osmanlıları İngiltere ile barış yapmaya sevk eden önemli amillerden birisidir. Nitekim 1807'den beri fiilen devam eden savaş durumu 5 Ocak 1809'da Çanakkale'de Kale-i Sultaniye barış ve ittifak antlaşmalarıyla sona erdirildi.

Bu barış antlaşması gereğince İngiltere, Mısır başta olmak üzere işgal ettiği tüm Osmanlı topraklarından çekilecekti. Buna karşılık Osmanlılar da İngilizlere eski kapitülasyonlarla tanıdığı ayrıcalıkları yeniden verecekti. İttifak antlaşması gereğince, Osmanlıların Boğazlar'ın savaş zamanında tüm yabancı savaş gemilerine kapalılığı ilkesi İngilizlerce kabul edildi ki, bu durum ilk kez devletlerarası yasalara girmiş olmaktaydı. Fransa'nın Osmanlılara karşı bir saldırısı olduğu takdirde Akdeniz'deki İngiliz donanması Ege ve Adriyatik kıyılarıyla Avusturya ve Rusya sınırlarında Osmanlı savunmasına yardımcı olacağını taahhüt etmesi çok önemli bir madde idi. Diğer yandan bu antlaşma ile İngiltere Osmanlılardan önce Rusya ile barış yaparsa, padişahın toprak bütünlüğünü sağlayacak bir Osmanlı-Rus barışını sağlamaya çalışacağını da taahhüt etmekteydi. Bir kere daha Avrupa güçleri arasındaki rekabet Osmanlıları ve özellikle de Sultan II. Mahmud'un düşmanlarını tesirsiz bir hâle getirip kendisini avantajlı bir konuma sokmuştu. İngiltere'nin Ortadoğu'nun diplomatik sorunlarına direkt olarak müdahalesi Fransa ve Rusya tarafından hoş karşılanmamıştı. Diğer yandan da İngilizler Fransızlar tarafından önceden işgal edilen Yunan Adaları'nı işgal ettikleri gibi diğer taraftan da Ruslara karşı İngiliz-Avusturya-Osmanlı ittifakını kurma gayretindeydi.

Rusya ile 1806'dan beri süren savaş hâli devam etmekteydi. Ruslar Eflak-Boğdan'ı terk etme konusunda vermiş oldukları söze uymak istemiyorlar ve Avusturya'nın Fransa'ya karşı bir düşmanlığı olduğu takdirde de bu ülkeye saldırmak için yeni sözler veriyorlardı. 24 Ağustos 1807'de Slobosia'da ateşkes antlaşmasından sonra Yaş'ta yürütülen barış müzakerelerinde Rus temsilcilerinin Osmanlılardan Baserabya ile Kafkasya'daki önemli kaleleri istemeleri üzerine görüşmeler kesildi. Bu sıralarda Fransa ile Rusya arasındaki gergin-

likte artmıştı. Rusların saldırısı karşısında direnemeyen Osmanlılar, Tuna kaleleri olan İsmail'i 9 Aralık 1809'da, İbrail'i Ocak 1810'da bilahare de 1810 yazının ikinci yarısında Bulgaristan'a girip Rusçuk, Niğbolu ve Yergöğü'nü işgal ettiler. Bu gelişmeler karşısında Rus yardımlarıyla da cesaretlenen Sırp milliyetçileri Kara Yorgi'nin başkanlığında Osmanlıların muhtariyet tekliflerini reddettiler. Başlangıçta yeniçeri zorbalığına karşı Belgrad'da çıkan isyan hareketi Rus ve Fransızların Osmanlı İmparatorluğu'nun diğer bölümlerinde gelecekteki durumlarını tehlikeye atmamak için çok büyük yardım yapmamalarına rağmen tam bir bağımsızlık savaşına kaymıştı. Osmanlı-Rus müzakerelerinin ve mücadelesinin hâlâ devam ettiği bir sırada Ruslar bir Fransız saldırısı tehdidi karşısında dikkatliydi. Ancak I. Aleksandr'ın Dinyester'in güneyinde aldığı toprakları elde tutmak istemesi sebebiyle Babiâli barış görüşmelerini reddetti. 1811 yılındaki seferler Osmanlılar için çok daha kötü geçecekti. Zira 5 Nisan 1811'de yetenekli fakat yaşlı Sadrazam Yusuf Ziya Paşa'nın yerine Laz Ahmed Ağa'nın geçmesi, Rus kuvvetlerinin başına da Mareşal Kutuzoff'un getirilmesiyle her şey Osmanlıların aleyhine döndü. Kutuzoff ile Osmanlılar arasında Rusçuk yakınlarındaki muharebede Osmanlı kuvvetleri perişan bir hâlde dağıldı ve sadrazamı ateşkese zorlayarak Ocak 1812'de Bükreş'te müzakerelere başlandı. Ancak bu sıralarda Napolyon da ünlü Rus istila seferine çıkmaya hazırlanıyordu. Osmanlıların askerî zayıflığı ve güçsüzlüğüne rağmen I. Aleksandr Osmanlıların şartlarını kabul ederek barışa mecbur kalmıştı. 28 Mayıs 1812'de Bükreş Antlaşması'yla altı yıldan beri süre gelen savaş sona erdirilmişti Buna göre Ruslar, Eflak-Boğdan'ı verip Baserabya'yı alıyorlardı. Ruslar Karadeniz'in kuzeyinde ve Kafkasya'da işgal emiş olduğu bütün toprakları da iade etmekteydi. Ancak Sırlara daha fazla salahiyet ve imtiyaz verilmekteydi. Ruslar ticarî durumlarını yeniden elde edip Osmanlı topraklarındaki Hristiyanları koruyacaklar, konsolosluklar açabileceklerdi. Böylece Ruslar Osmanlı topraklarındaki Hristiyan tebaayı daha rahat bir biçimde organize etme imkanı elde ederek ileride onları isyana çıkartabilecek ve devleti içten kemirecek duruma getirebileceklerdi.

Taşradaki Ayanların Denetim Altına Alınması ve Sırp İsyanı

1812'deki Bükreş Antlaşması ile Napolyon'un Rusya seferi II. Mahmud'a rahat bir soluk alma imkanı vermişti. II. Mahmud bunu değerlendirerek taşradaki hükümet otoritesini yeniden güçlendirme ve ayanlara boyun eğdirme yoluna gitti. Mümkün mertebe

ayanların sayısını barışçı yollarla azalttığı gibi bunları devlet hizmetinde başka bir memuriyete atama yolunu da açık tuttu. Bunları kabul etmeyen ayanların üzerine asker sevk edilmekteydi. Bu yöntemlerle Trakya, Makedonya, Tuna kıyıları ve Eflak'ın büyük bir bölümü ayanlardan temizlenip 1814-1820 arasında buralar yeniden doğrudan doğruya Osmanlı denetimine geçmişti. Ancak Sırbistan ve Yunanistan'daki ayanların bastırılması, buralarda çıkan millî karakter taşıyan ayaklanma hadiseleriyle daha zordu. Balkanlar'daki ilk millî nitelikteki isyan hareketi Sırbistan'da ortaya çıkmıştı. Sırp isyanı mahallî yeniçerilere ve ayanlara karşı bir direniş olarak başlamıştı ve bilahare 1804'de liderleri Kara Yorgi'nin şahsında düzenli ve millî bir ayaklanma hareketi hâline dönüşmüştü. Sırlar genellikle çete savaşları hâlinde Osmanlılarla mücadele içerisine girmişlerdi. 1806-1812 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında Rusların askerî yardımlarıyla daha da güçlenmişlerdi. Avusturya'nın kendi güney sınırlarında Rusya'ya meyilli bir Sırbistan kurulmasına karşı gelmesi ve Rusya'nın Fransa ile büyük bir mücadeleye girmesi ve de Bükreş Antlaşması'nın Sırlarla ilgili maddesinin uygulanamaması üzerine Osmanlılar Sırbistan'a girip isyancı birliklerini 7 Ekim 1813'de dağıtarak isyanı kontrol altına almış, Kara Yorgi ise Avusturya'ya kaçmak zorunda kalmıştı. Bununla beraber Sırp ayaklanması kısa bir süre durakladıysa da bilahare 1815'de Miloş Obroneviç'in "baş knez" olarak seçilmesiyle Kara Yorgi taraftarı olan Sırlar buna karşı direnişe geçmeye başlayarak ayaklanmalar yeniden görülmeye başlandı. Miloş'un Osmanlılara bağlı olarak hareket etmesi Sırbistan'da tam bir bağımsızlık hareketi olarak görülmemekteydi. Napolyon'un Rus seferinde ağır bir hezimete uğraması ve Fransız ordusunun Avrupa için artık bir tehlike olmaktan çıkması, Rusları tekrar bu meseleye karşı daha duyarlı ve harekete girişecek bir konuma getirmişti. Rusların her hangi bir müdahalesine yer bırakmaktan, hatta bu konunun Avrupa'daki müzakerelerde görülmesinden korkan ve bundan dolayı Viyana Kongresi'ne de katılmaktan uzak duran II. Mahmud, Ocak 1816'da Miloş Obroneviç'i tüm Sırbistan'ın baş knezi olarak tanıyıp Sırların kendi millî meclislerinin ve ordularının olmasına rıza göstererek Sırlara muhtar bir prenslik statüsü verilmesini kabul etti. Neticede Miloş, Osmanlıların yeni bir Rus müdahalesi korkularından yararlanarak Osmanlıların hâkimiyeti altında tam bir muhtariyet için yavaş fakat istikrarlı bir biçimde ilerlemekteydi. Sırlara tanınan muhtariyet 7 Ekim 1826 Akkırman ve 14 Eylül 1829'da Ruslarla yapılan antlaşmalarla

da teyit edilmişti. Nitekim Eylül 1830'da Sırbistan'a verilen bir "sened" ile de Miloş Obroneviç soyuna verasetle intikal eden muhtar bir Sırbistan'ın kurulmuş olduğu resmen kesinlik kazandı.

II. Mahmud Balkanlar'da ayanlar üzerinde uyguladığı yöntemlerin aynısını Anadolu'da da uygulamıştı. Trabzon valisi 1812 ve 1813 yılları yazları boyunca Karadeniz kıyısındaki belli başlı ayanları ortadan kaldırdı. Çapanoğlu Süleyman Bey'in 1814'de ölümüyle mahallî mütesellim aileler arasındaki bölünmelerden yararlanıp iki yıl süresince Çapanoğlunun Orta Anadolu'nun kuzeydoğu ve doğu taraflarındaki topraklarını ele geçirdiler. Karaosmanoğlu Hüseyin Ağa'nın 1816 başlarında ölümünden sonra Saruhan ve Aydın çevresinde aynı şeylerin tekrarlanması üzerine ayanlar, dağılmaya ve giderek merkezî otoritenin hükmü altına geçmeye başlamışlardı. Ancak bu bölge Çapanoğulları topraklarına nazaran daha verimli ve dış dünya pazarına açık olması sebebiyle daha kanlı ve zor biçimde denetim altına alınabilmişti. Böylece 1817 sonlarında hemen hemen Anadolu'nun tümü doğrudan doğruya merkezî denetim altına alınmıştı. Anadolu'da başarılı biçimde gerçekleştirilen merkezîyetçi hareket Arap topraklarında daha güç olmakta ve daha az başarı sağlanmaktaydı. Arabistan'daki Vahhabi Suudların ayaklanması güç bela Mısır'dan Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın oğlu İbrahim Paşa'nın maiyyetindeki büyük bir ordunun yardımıyla bastırılmış olup Eylül 1818'de Abdullah ibn-i Suud teslim olmuştu. İbrahim Paşa iki yıl içerisinde çok uzak bölgeler dışında Hicaz ve Necd bölgesini kontrolü altına aldı. Bölgede kısmen de olsa tekrar Osmanlı hâkimiyeti tesis edilerek Suudilerin Güney Irak'a tecavüzlerinin önü de alınmış oldu. 1822'de İbrahim Paşa'nın Mısır'a dönmesiyle beraber Osmanlı (Mısır) varlığının zayıflamasını fırsat bilen Suudlar yeniden 1823'de Necd'de ordularını ve devletlerini kurdular. Suriye ve Irak taraflarında ise merkezileştirme bu tarihlerde başlangıçta başarılı gibi gözükmeyle birlikte bilahare buralarda daha güçlü ve rakipsiz olarak memlûk idaresi altında kalmıştı. Ancak bu bölgelerden 1831'de Suriye taraflarını Mısır valisi Mehmed Ali Paşa denetim altına alacaktı ve Irak da 1828'den 1869 yılına kadar mahallî aşiret şeyhlerinin denetimine geçecekti.

Son Osmanlı-İran Savaşı ve Erzurum Antlaşması

Osmanlılarla İran arasında II. Mahmud döneminde çıkan bu savaş eski Osmanlı-İran savaşlarının çıkış nedenlerinden farklılık arz etmekteydi. Aynen Osmanlılar gibi İranlılar da Rus saldırıları kar-

şısında güçsüz kalıp toprak kaybetmişlerdi. Osmanlı-İran savaşı İran'ın içeride ve dışarıda pek müşkül durumdaki batı komşusu olan Osmanlılardan toprak alarak bu kayıplarını telafi etmek istemesinden çıkan bir çatışmaydı. İran'ı hâkimiyeti altına alan Kaçar Hanedanı'nın (1794-1925) ikinci hükümdarı Feth Ali Şah (1797-1834) İngiltere, Fransa ve Rusya ile dostane ilişkiler kurmuştu. Lakin Avrupa'nın önde gelen bu devletlerinin her birinin İran için düşündükleri birer plânları vardı. Napolyon Fransası İngiltere'yi Hindistan'da vurmak için İran'ı bir üs olarak görmekteydi. İngiltere ise hem Fransızları engellemek, hem de Rusların Basra Körfezi güzergâhıyla açık denizlere inmesini önlemek istiyordu. Bu yönde ilk adımı İngilizler attılar ve böylece Kaçar Hanedanı'nın Afganistan'ı ele geçirmesine göz yumdular. 1800'de Rusların Gürcistan'ı alması üzerine İngilizler John Malchom'u İran'a gönderip Fransa veya Rusya ile savaşa girdiği takdirde silah ve maddi bakımdan yardım yapacaklarına söz verdiler. Buna karşılık bir Fransız heyeti de 1806'da İran'a Kafkasya ve Hindistan'ı ele geçirmesine destek olacaklarını vaat etmesi üzerine Mayıs 1807'de Fransa ile Finckenstein Antlaşması imzalandı. Bu antlaşmadan sonra bir Fransız askerî heyeti İran ordusunu eğitmeye başladı, ancak bu çok sürmedi. Zira Tilsit Antlaşması'nın akabinden sonra Napolyon'un İran'a olan ilgisi sona erdi. Böylece Feth Ali Şah Fransızların yerine İngiliz danışman ve uzmanları getirtti ve böylece İran'daki İngiliz üstünlüğü 20. yüzyıl ortalarına kadar sürdü.

İran'ın ordusunun temeli ve çoğunluğu aşiret askerlerine dayandığından İngilizler bunlara istenilen eğitimi ve düzeni verememişti. Ekim 1815'deki yeni bir Rus istilası karşısında Aras'a kadar çekilen İranlılar Kafkaslar'ın geri kalan kısmını da kaybetmiş oldu. Böylece İran'ın siyasî hayatında gelecek yüzyıl ortalarına kadar sürecek olan Rus-İngiliz üstünlük çatışması başlamış oldu. Kafkasya'da üstünlüğü ele geçiren Rusya hem İngilizlerin hem de İranlıların tepkilerini azaltmak için Feth Ali Şah'a Osmanlıların iç ve dış sıkıntılarından yararlanmasını tavsiye ederek İran'dan aldığı bölgeleri garanti altına almak istemekteydi. Bundan sonra İran'ın Osmanlıya karşı Bağdad ve Şehrizar civarına saldırılarının başlamış olduğu görülmektedir. Sürekli bir hâl alan sınır hadiseleri ve tecavüzleri üzerine II. Mahmud 1820 Ekim'inde İran'a savaş açtı. Erzurum ve Bağdad üzerinden yürütülecek olan seferlerde Osmanlılar başarılı olamayıp İranlılar karşı saldırı ile 1821 Eylülünde Doğubayezid'i alıp Erzurum'a yöneldiler. Diğer bir ordu ise Bitlis'i işgal edip

Diyarbakır'a yönelmişti ve karşılarında ciddî bir engel kalmamıştı. İran'ın 1822 yazında da başarılı seferleri oldu. Ancak kış mevsiminin yaklaşması dolayısıyla çıkan kolera salgını istilacı İran ordularını iyece kırmıştı ve böylelikle barış yapmak zorunda kalarak, 28 Temmuz 1823'de Erzurum Antlaşması imzalandı. Bu antlaşma gereğince eski barış antlaşmaları maddelerinin yürürlükte olduğu teyit edilip İran tüccarları ve hacılarına Osmanlı topraklarına girme izni verildi. Ancak Yunan isyanının çıkması ve ordunun buraya sevk edilmesi üzerine İranlıların sınır bölgeleri hakkındaki bir iki istekleri de kabul edildi. Zaten 1827'de Erivan ve hatta Tebriz'in Ruslar tarafından işgali İranlıların Osmanlılara karşı bir daha harekâta girmelerini önlemişti. 1828'de ise İranlılar Aras'ı yeni sınır kabul ederek büyük miktarda savaş tazminatı vermek durumunda kaldı.

Yunan İsyanı ve Navarin Faciası

Osmanlı İmparatorluğu'nda Rumlar diğer Ortodoks milleti içinde öteden beri özel bir konuma sahiptiler. Rumlar çoğunlukla Mora, Ege Adaları ve Tesalya'da yerleşik olmalarına rağmen imparatorluğun diğer taraflarında az sayıda olsa da yayılmış durumdaydılar. Rumların etnik duygularının kıpırdanmasında Osmanlıların kendilerini diğer gayrimüslim unsurlara nazaran korumasıyla önemli siyasî ve malî güç kazanmış olan İstanbullu zengin Fener Rumlarının başarıları ve imparatorluğun bunlarla yaptığı işbirliğinin etkisi büyüktür. Diğer yandan ticaret ve gemi taşımacılığı, bankerlik ve benzeri işlerle uğraşan Rum kesimi, bir hayli zenginleşmiş ve batıyla da devamlı surette bağlantı hâlinde olmuşlardır. Hatta bu zengin aileler çocuklarını yüksek eğitim almaları için İtalyan, Fransız, İngiliz ve Avusturya üniversitelerine göndermekteydiler. Özellikle de İstanbul'un Ortodoks Patrikliği'nin bulunduğu Fenerli zengin Rum ailelerinin imparatorluğun bazı önemli makamlarını da elde etmeleriyle Rumlar, Osmanlı İmparatorluğu'nda güç ve etkinliklerini giderek artırmışlardı. Rumlar Fazıl Ahmed Paşa zamanında 1669'da dış politika ve her türlü sırların kendilerine açık olduğu, Divan-ı Hümayun baştercümanlığı (Dragoman) vazifesini kesintisiz olarak 1821 yılına kadar ellerinde tutmuşlardı. Karlofça Antlaşması'nda gösterdikleri başarı ise onları daha da üstün bir duruma getirecekti. Böylece 1711'de Eflak ve arkasından 1716'dan itibaren de Boğdan gibi özerkliğe sahip voyvodalıkların başlarına da "voyvoda/prens" olarak atanıp 1821 Rum isyanına kadar buraları ellerinde tutmuşlardı. Uzun bir süre burada idarede kaldıklarından dolayı yerli bo-

yarlarla mücadele edip yerli halkı sömürmeye bakmışlardı. Ancak bu voyvodalar ve yakınlarının yerli boyarlarla evlilik yoluyla akrabalık oluşturmalarına ve oraların geliştirilip ticaret, sanat ve kültürel faaliyetlerine katkı da sağlamışlardı. Özellikle de Ortodoks kilisesinin buralardaki hâkimiyetinden istifade ederek geniş mülkler edinme yoluna da gitmişlerdi. Bundan dolayı bu bölgede de "Helen/Yunan" davasının filizlenmesine, "Rumluk" merkezlerinin gelişmesine ve "Bizans'tan sonra Bizans"ın yaşanmasına yol açmıştı ve neticede 1821'de patlayan ilk ayaklanma hareketlerinin bu voyvodalıklarda çıkmasına uygun bir ortam hazırlanmıştı.

I. Petro ile başlayan Osmanlı-Rus savaşlarından itibaren ister savaş ister barış zamanı olsun Rusların da Rumlar başta olmak üzere genel olarak bütün Ortodoks tebaayı ayaklanmaya kışkırttıkları ve bunda da hatırı sayılır başarı elde ettikleri bilinmektedir. Özellikle de Rumların 1699'da Akdeniz ve Orta Avrupa üzerinde aracı olarak yaptıkları ticaret daha sonra 1774 Küçük Kaynarca sonrasında Karadeniz'e Rus bayrağı ile açılmaları, Fransız İhtilali sonrasında Avrupa'daki savaşlardan yararlanarak Atlantik'e çıkacak kadar kendilerinin tüccar filolarını oluşturmaları ve dünya ile olan bağlantı ve zenginliklerinin artmasıyla Osmanlıların Avrupa ile deniz ticaretinin önemli bir bölümünü ellerine geçirmişlerdi. Rum tüccar sınıfının zenginleşmesi, Avrupa'nın liman şehirlerinde ve başkentlerinde Rum ticaret kolonilerinin büyümesi Rumları Osmanlılardan daha çok Avrupalı çalışma ve düşünce bilinci ve şuuruna yaklaştırmış, isyan ve bağımsızlık hareketlerini filizlendirecek kadar milliyetçilik düşüncelerini de yayan siyasî-fikrî liderler yetiştirmişlerdi. Öte yandan başta Batı Avrupa olmak üzere genel bir "Helen/Grek/Yunan" hayranlığı, Rönesans, Hümanizm ve Aydınlanma Çağı hareketleriyle antik dönemler bütün Avrupa'da büyük bir kültürel gelişme olarak kabul görmekteydi. Bunlara ilaveten, bütün eğitimleri süresince klasik Yunan dili, kadim Yunan edebiyatı, felsefesi ve mitolojisi ile zihinlerini doldurarak yetişen Avrupa aydınları, Yunan hayranlığı ile Rum davasının gönüllü birer savunucusu oldular. Rumların ayaklanmasının genelde bütün Avrupa'da kabul görmesinin ve geniş akisler uyandırmasının en büyük nedeni ise, eski ve klasik uygarlığın coğrafyasında bulunan Rum tebaaya atfedilen bu kültür ve tarih mirasına sahip çıkılması fikri olacaktır. Ancak Avrupalılar Mora'ya geldiklerinde ve hatta Rumların yanında Türklere karşı gönüllü savaştıklarında büyük bir hayal kırıklığına uğramışlardı. Zira daha çocukluklarından itibaren şuur altına yerleştirilen ve eğitile-

ri süresinde kendilerine öğretilen pek çok şeyi oralarda bulamamaları, hayalleri ve fantezilerindeki mitoloji kahramanlarına rastlayamamaları ve bir klasik Yunan kültürü ve hatta dilinin mevcut olmaması, bunlar için acı bir şok meydan getirmişti.

Avrupa ve Rusya'nın bölge üzerinde düşünce ve faaliyetlerine rağmen genelde Rumların pek çoğu 18. yüzyılda ele geçirdikleri zenginliklerle müreffeh bir döneme kavuşmuş olarak Osmanlı İmparatorluğu bünyesindeki durumlarından memnundular. Ancak Tepedelenli Ali Paşa'nın diğer ayanlar gibi devlet denetimine alınmak istenmesi sırasındaki çatışmalar Rumlar arasında bir ayaklanma zeminine fırsat vermişti. Öte yandan da 1814'de Odesa'da Helen davasını amaç edinerek kurulan ilk cemiyet olan Filiki Eterya'nın da bu ayaklanma faaliyetlerine destek sağlamasıyla daha hızlı ve daha geniş çapta bir isyana ya da ihtilale dönüştürülecekti. Rus çarının himayesinde faaliyet gösteren bu dernek, eski Bizans'ı tekrar canlandırmak ve bunu temin için Rum ihtilali uğruna kitleleri harekete geçirmek ve mücadele etmek hedeflerini esas almaktaydı. Kısa zamanda Osmanlı topraklarında birçok şubeler açan dernek, Rum patriği başta olmak üzere Eflak-Boğdan voyvodalarını ve Fenerli zengin Rum ailelerini üyeleri arasına dahil etti. Bu arada Filiki Eterya da Mora, Atina, Tesalya ve diğer bölgelerde gizli şubelerini açmayı başarmıştı. Fenerli Rumları pek de sevmeyen yerli halk ve liderleri bu derneğe yardımcı olmaktaydılar. Rumların giriştikleri hazırlıklar karşısında Yanya ve çevresini sıkı bir denetim altında tutan ve Rumlara göz açtırmayan otorite Tepedelenli Ali Paşa ve oğulları idi. Ali Paşa Arnavutluk'ta gücünü pekiştirdikten sonra Epir'e ve hatta Mora'ya girmişti. Ancak Halet Efendi yanlış ve kasti bilgilendirmelerle Filiki Eterya'yı önemsetmeyerek II. Mahmud'un bütün dikkatini Tepedelenli Ali Paşa'yı alt etmeye vermesini sağladı. Böylece Tepedelenli Ali Paşa ve oğullarına girişilecek bir eylem Balkanlar'ın batısında çıkacak olan milliyetçilik hareketini bastıracak son gücü de yok etmek anlamına geliyordu. Ali Paşa ve oğulları 1820 Nisan'ında görevlerinden azledildiği gibi ordu ve donanma da üzerlerine sevk edilmişti. Ali Paşa devletle mücadele etmek için savunma tedbirleri almaya başlayıp 23 Mayıs 1820'de Yunan milliyetçilerinden yardım istedi. Ali Paşa'nın isyan hareketi Rumların katılımıyla genişledi, fakat ordu uzun bir mücadeleden sonra Ağustos 1820'de Ali Paşa ve oğullarını Yanya'da kuşattı. Kuşatma bir yılı aşkın sürdükten sonra teslim olan Tepedelenli Ali Paşa ve oğulları 24 Ocak 1822'de idam edildi. Tepedelenli Ali Paşa İsyanı ve idamı böl-

gede bir otorite boşluğunun doğmasına neden olacaktı. İlk isyan hareketi, Rus çarının Rum asıllı yaveri Alexander İpsilanti tarafından Şubat 1821'de Eflak-Boğdan'da başlatıldı. Böylece Eflak-Boğdan'da yayılacak olan bir isyana, 1812 Bükreş Antlaşması'na göre Osmanlıların Rusya'nın izni olmadan bölgeye asker sokamayacağı hükmü hesaba katılmıştı. Buna ilaveten Romenlerin yanında Bulgar ve Sırp-
ların da ayaklanmaya katılacakları beklenmekteydi. Bu arada Alexander İpsilanti'nin kardeşi Demetrios liderliğinde ikinci bir isyan cephesi Mart 1821'de Mora'da açıldı. Eflak-Boğdan'da sahnelenen isyan, bölge halkı ve boyarlarının Rum halkının Yunan davası için kanını dökmek istememesi ve Osmanlı hâkimiyetine Rum idaresini tercih etmeye hiçbir nedenleri olmaması yüzünden geniş bir tabanla desteklenememişken, Bulgar ve Sırp-
lar da plânlanan isyan hareketine sıcak bakmamışlardı. 7 Haziran 1821'de Alexander İpsilanti'nin birlikleri, üzerlerine sevk edilen Osmanlı askerleri tarafından dağıtıldı ve kendisi Macaristan'a kaçtığı gibi Metternich'in tesiriyle çarın beklenen desteği de gelmedi. Ayrıca Metternich, Alexander'i yakalatırarak hapsetti.

474

Balkanlar'ın kuzeyinde başarısızlığa uğrayan harekâtın güney cephesi olan Mora'da başlatılan isyan ise geniş bir tabana dayanmış olduğundan kısa zamanda büyüyerek 1821 Nisan'ı sonunda bütün Orta ve Güney Yunanistan ve Ege Adaları'na yayıldı. Bu arada asırlarca aynı topraklarda bir arada yaşayan Müslüman ahali, geniş ve vahşi bir katliama maruz kalarak kitleler halinde öldürüldü, mal ve topraklarına el konuldu. Rumların bu hareketi ve zulmü İstanbul'da büyük bir infial yarattı. İmparatorlukta çok büyük itibar kazanmış, zengin ve rahat bir hayat süren, devlet kademelerinde önemli vazifeler edinmiş bulunan Fenerli Rum zümreleri, tüm itibar ve iktidarlarını kaybettiler. Rum isyanında parmağı olduğu ve Filiki Etery'a'ya dahil bulunduğu anlaşılan Patrik V. Gregor ve bazı metropolit, tüccar ve Fenerli beyler 23 Nisan 1823'de devlete ihanet suçuyla idam edildiler. İsyarla ilgisi ve ihanetleri sabit olan divan ve donanma tercümanları da idam edildi. Bu hadise Avrupa dinî taassubunun çirkin iç yüzü ve çifte standardını ortaya çıkardı. Masum Müslüman ahalinin öldürülmesi hiç dikkate alınmadan Müslümanların kendilerini savunmaları Avrupa'ya Müslüman vahşetinin örnekleri olarak gösterilmişti. Bu sırada Rumlar birincisi Ocak ve ikincisi Aralık 1822'de Mora'da toplanan millet meclisinde Yunanistan'ın bağımsızlığını ve yeni bir anayasayı ilan etmiş olup bir Fenerli olan Alexander Mavrokordatos'u Yunanistan'ın ilk cumhurbaşkanı ola-

rak seçtiler. Ancak ülkede bazı çıkar grupları arasındaki mücadeleden dolayı 1823'de kendi aralarında iç savaş başlamıştı. Bundan yararlanmak isteyen Osmanlıların Mora'ya girememesi ise İstanbul'da yeniçeriler ve diğer eski askerî birliklere duyulan genel tatminsizliği ve güvensizliği arttırdı. Diğer yandan, bu isyanın kısa sürede bastırılmaması Avrupa devletlerinin harekete geçmelerine yol açtı ve Avrupa'da Türkler aleyhine geniş çaplı kesif bir propaganda görülmeye başlandı. Bunun üzerine Babiâli, Vahhabilerin tenkille-
ri sebebiyle İstanbul'da prestij kazanmış olan Mısır valisi Mehmed Ali Paşa'dan yardım istedi. Avrupaî tarzda düzenli ve disiplinli bir ordu ve donanmaya sahip olan Mısır valisinin oğlu İbrahim Paşa Girit üzerinden bir orduyu Şubat 1825'de Mora'ya taşıyıp isyancıları bastırdı. Bu sırada Osmanlılar da kuzeyden ilerleyerek bir yıla yakın bir kuşatmadan sonra 23 Nisan 1826'da Mora'nın merkezini aldılar. Böylece takriben imparatorluğu altı yıl boyunca meşgul eden isyan bastırılmış oldu.

Ülkenin hem batısı hem de doğusundaki isyanların sona ermesi üzerine II. Mahmud imparatorluğunun büyük bir bölümünde merkezî otoriteyi eline geçirmişti. Bunun üzerine hızlı bir şekilde vakit kaybetmeksizin 1826 Haziran'ında Yeniçeri Ocağı'nı yıkarak Osmanlı İmparatorluğu'nda bir devri kapayarak yeni ve çağdaş bir dönem başlatacağı. Yeniçeri Ocağı'nı kaldırmayı on yedi yıldır tasarlayan II. Mahmud, 25 Mayıs 1825'te bu fikrini uygulamaya koydu. Eşkinici Ocağı adı verilen yeni bir askerî sınıf kurulduğunu resmen açıkladı. Avrupa tarzında üniforma giydirilen yeni ordu, 11 Haziran 1826'da eğitime başladı. Bundan üç gün sonra ayaklanan yeniçeriler, kazanlarını At Meydanı'na çıkararak gösterilere başladılar. Sadrazam Selim Paşa, vezirleri, din adamlarını, humbaracı, lağımçı, topçu ve donanma mürettebatını topladı; sancağı çıkartarak ocakla savaşılabileceğini bildirdi. Devlet memurları İstanbul sokaklarında dolaşarak halkı sancak altında toplamaya başladı. Bunun üzerine yeniçeri tellalları, ocak severleri ayaklanmaları için uyardı. Hazırlıklarını tamamlayan sadrazam, Sultan Ahmed Camisi'ni karargâh yaparak halka silah dağıttı. Bayezid ve Divanyolu'nu tutan yeniçeriler, çarpışma başlayınca At Meydanı'na çekildiler ve kapıyı kapattılar. Sadrazam Selim Paşa meydan kışlasını kuşatarak top ateşine tutturdu. Ateş sonucunda meydan kapısının bir kanadı kırıldı. Kapının öbür kanadını da kıran halk yeniçerilerin üzerine saldırdı. Yeniçeriler kışla ve tekkeye sığındılar. Top ateşi sonrasında kışla birkaç saatte, içindeki yeniçerilerle birlikte yakılıp yıkıldı. Ele geçirilen elebaş-

475

ları sadrazam tarafından yargılanarak boğduruldu ve cesetleri Sultan Ahmed Meydanı'ndaki çınaraltına gömüldü. Bu olayların sonucunda 6.000 kişi öldürüldü, 20.000 kişi de sürgüne gönderildi. II. Mahmud daha sonra Yeniçeri Ocağı'nın kaldırıldığını, 16 Haziran 1826'da bir fermanla halka bildirdi. II. Mahmud Yeniçeri Ocağı'nın yerine, Asakir-i Mansure-i Muhammediyye adlı yeni bir ocak kurdu. Anlamı ise "Muhammed'in zafer kazanmış orduları"dır.

Öte taraftan 1825 yılının sonlarında çar olan I. Nikola, modern bir devlet oluşturma yolunda olan Mısır valisi Mehmed Ali Paşa'nın güçlenmesinin kendisinin Mora ve Girit üzerinde beslediği emelle-re engel teşkil ettiğini düşünmekteydi. İngiltere ise Osmanlıları ale-nen desteklemekten kaçınarak Yunanistan meselesinde bir anlaşma oluşturma gayretindeydi. Tam isyanın bastırılmak üzere olduğu sı-ralarda 17 Mart 1826'da Rusya yapmış olduğu savaş tehdidi ile Bük-reş Antlaşması hükümlerine uyularak Sırbistan'a muhtariyet veril-mesini ve voyvodalıkların ayrıcalıklarının yeniden tanınmasını iste-di. II. Mahmud, İngilizlerden gelen baskının da etkisiyle Rusların isteklerini kabul edip 7 Ekim 1826'da Akkirman Antlaşması'nı imza-ladı. Bu antlaşma gereğince Rusların Kafkasya'da hâkimiyetleri ka-bul ediliyor, Rus ticaret gemilerine Boğazlar da içinde olmak üzere bütün Osmanlı sularından serbestçe geçme hakkı veriliyordu. Büt-tün bunlara rağmen Rusya Osmanlılara Yunan isyancıların istekle-rini kabul etmesi için baskı yapmaya devam etmekteydi. Diğer ta-raftan da İngilizler ortak bir müdahale önermekteydi. Rusya'nın Balkanlar ve Kafkasya'da yayılmasından endişelenen İngilizler ile Metternich ortak hareket ederek II. Mahmud'u Rusya'ya bir müda-hale fırsatı verilmemesi için ortak arabuluculuklarının kabulü için zorlamaya başladılar. Bu sıralarda İstanbul'da ise Mehmed Akif Paşa'nın başını çektiği güçlü bir grup II. Mahmud'un ıslahatlarını destekliyor, fakat yabancı müdahalesine karşı gelerek kaybedilen toprakların ve prestijin yeniden kazanılması için padişahı Rusya'ya savaş açması için sıkıştırıyordu. Mehmed Hüsrev Paşa, Sadrazam Selim Paşa, Galip Paşa ve diğerleri ise imparatorluğun Ruslarla ba-şarılı bir savaş yapacak insan gücü ve kaynaktan henüz yoksun ol-duğunu ileri sürerek arabuluculuk tekliflerinin kabulünü öneriyor-lardı. II. Mahmud birinci grubun tekliflerini uygun görüp dış güç-lere Yunanistan'ın yasal hükümdarının kendisi olduğunu ve isyan-cıların bastırılmaları gerektiğini savundu. Osmanlıların Mısır'dan gelen destekle Mora'daki başarılı harekâtı ve isyanı bitirmek üze-re olması, başlangıçta özerk bir statü içinde dahi olsa Yunan bağım-

sızlığını amaçlayan İngiltere ve Rusya'nın bu konuda bir antlaşma-ya varmalarına yol açmış 4 Nisan 1827'de Petersburg Protokolü'nü gerçekleştirmişlerdir. Buna mukabil Yunanistan'daki Osmanlı ve Mısır güçleri harekete geçti ve Haziran 1827'de Atina ele geçirildi. Buna karşılık Fransa'nın da İngiltere ve Rusya arasında yapılan pro-tokole dahil olmasıyla 6 Temmuz 1827'de Londra Protokolü adı al-tında yeni bir antlaşma imzalandı. Bu protokole göre Yunanistan'ın müstakil bir devlet olarak teşekkülü ve Avrupa büyük devletleri-nin bu amaçtaki yardım ve zorlamaları kesinlik kazandı. II. Mah-mud bu üç devletin Rum isyancıların lehine aldıkları kararları ken-di iç işlerine müdahale olarak değerlendirip reddetti. Bunun üzeri-ne 1827 Eylül'ünde müttefik donanması harekete geçerek Çanakka-le Boğazı ve Mora'yı ablukaya alıp Osmanlı ordularının ikmal yol-larını kestiler. Müttefik donanmalarına Osmanlılarla veya Mısırlı-larla savaşa girmemeleri talimatı verilmişti. Bu sırada Osmanlı ve Mısır donanması Navarin Limanı'nda demirlemiştiler. Bunu gören müttefik donanması Ekim başlarında Navarin'i abluka altına aldı. Nihayet 20 Ekim 1827'de müttefik donanması Navarin'de durmak-ta olan Osmanlı-Mısır müşterek donanmasına ani bir baskın yaptı ve donanmayı ateşe verdiler. Üç saat içinde 57 parça Osmanlı-Mısır gemisi batırıldı ve 8.000 denizci şehit düştü. Modern bir haçlı seferi niteliğinde olan Navarin baskınının sebep olduğu facia Avrupa'da sevinçle karşılandı. Osmanlı İmparatorluğu ise ortada bir savaş hâli olmadığı hâlde yapılan bu saldırıyı ancak protesto edebildi. Nava-rin faciası bütün taraflar için çok önemli sonuçlar ortaya koydu ve gelecekte çıkacak yeni savaşların işaretini verdi. Çeşme hadisesin-den sonra oluşturulmaya çalışılan yeni Osmanlı donanması tümü-y-le batırılmış, İbrahim Paşa'nın Mısır'dan asker ve malzeme getirme-si önlenmişti. Diğer taraftan Mehmed Ali Paşa Yunanlıların netice-de istiklallerini kazanacaklarını ve Mora'nın elden gideceğini dü-şündü; Mora'daki Mısır kuvvetlerinin ikmalini de donanmasının yıkılmış olması dolayısı ile temin edemeyeceğini gördü. Mehmed Ali'nin pek çok can kaybına, büyük masraflara ve donanmasına mal olan Mora seferinden Girit Adası'ndan başka bir kazancı olmadı; fa-kat buna mukabil Mısır'ın manevî nüfuzu arttı. Hemen hemen müs-takil bir hükümdar gibi, Babiâli'nin bir tavassutu olmadan, Avru-pa devletleri ile anlaştı. Bundan başka Mısır ordusu yeni harp usul ve vasıtalarını tatbik etmek imkanını buldu ve sonunda onu istiklal hareketlerine teşvik eden en mühim hadiselerden biri vukua geldi. Öte yandan da batılıların yardımıyla Yunanlı isyancılar kesin bir ba-

şarayı garantilemişlerdi. Bu hadise daha sonra Osmanlı İmparatorluğu için oynanacak oyunların ilk provası niteliğinde olup, imparatorluğu emperyalist ellerin bir kuklası hâline getiren Avrupa müdahalesi için bir örnek de oluşturulmuş oluyordu.

Osmanlı Rus Savaşı ve Edirne Antlaşması

Avrupalı üç büyük güç ortak hareket ile Navarin hadisesinde Osmanlıları alt etmişlerdi ama mücadele azmini yok edememişlerdi. Hatta bu yüzden, İngiltere ve Fransa Navarin faciasının Osmanlıları arabuluculuklarını kabule zorlayacağını sanmışlarsa da tam aksi olmuştu. Mehmed Akif ve Pertev Paşalar, Akkırman Antlaşması'na rağmen II. Mahmud'a uzlaşmaya karşı direnmesi için baskı yaptılar. Bunun üzerine Babiâli 18 Ocak 1828'de tüm Müslümanların Ruslara ve Yunanlılara karşı silahaltına alınmasını ve 5 Şubat 1828'de de Boğazlar'ın tüm dünyaya kapatılmasını kararlaştırdı. Zaten Rusya 1827'de İran'la yaptığı barıştan sonra batıya yönelerek Osmanlı İmparatorluğu'nu yıkmak emeline ulaşmak istemekteydi. II. Mahmud'un kararlılığı karşısında Çar I. Nikola 28 Nisan 1828'de savaş ilan etti. Görüldüğü üzere Osmanlı İmparatorluğu 1820-1828 arasında çok geniş ve büyük iç meselelerin yanı sıra dış düşmanlarıyla da uğraşmak zorunda kalmıştır. 1826 sonrası hem iç hem de dış politika alanında bir dönüm noktası olup Yeniçeri Ocağı'nın ilgası, donanmanın batırılması ve Mansure ordusunun kurulması hep bu dönemin önemli hadiselerindendir. Böyle bir ortamda ordu ve donanmadan yoksun bir imparatorluğun kendisini savaş ortamına atması diplomatik bir taktik olarak anlaşılmalıdır ve II. Mahmud ve devlet erkânının bu hususta haklı oldukları görülecektir. Bundan beklenen sonuç Avrupalıların siyasî ve diplomatik alanda baskılarını azaltmak ve gerektiğinde kaybedileceğini bilse dahi vatanının bir karış parçasının savaşı ve kan dökülmeden verilmeyeceği mesajını vermektir. Bu politika gelecekte Türk devlet adamları için bir örnek teşkil etmesi bakımından da önemlidir.

Osmanlıların Balkanlardaki ordusu Hüseyin Ağa'nın komutasında olup çoğunlukla Tatarlar ve timârlılardan oluşmaktaydı. Müşkül durumda olan II. Mahmud kendisine bağlı bulunan Cezayir'den gemi almak istediye de Fransızlar işgal kampanyalarının ilk emaresi olarak Cezayir'i abluka altına almışlardı. Mısır valisi Mehmed Ali Paşa ise parasal bakımdan yardım yapabileceğini ve bilahare de kendisine Anadolu'da bir valilik verildiği takdirde asker yardımına hazır olduğunu bildirdi. Buna rağmen Osmanlılar sınır boyların-

da askerî yığınak ve ikmal merkezleri oluşturdu. Ancak gönderilen malzemelerin çoğu yolların kötülüğü ve mahallî görevlilerin fırsatçılıkları yüzünden gecikmekteydi. Osmanlıların bu durumuna karşın Rusların saldırıya hazır 100.000 civarında askeri vardı. Ruslar, voyvodalıklar ve Kafkaslar olmak üzere iki cepheden saldırıya geçtiler. Voyvodalıklar bölgesinde üç koldan saldırdılar ve önce 16 Haziran 1828'de İbrail'i alıp Dobruca'ya girdiler. İkinci kol Silistre'ye saldırdı. Üçüncü kol da Rusçuk'tan Vidin'e kadar Tuna boyundaki Osmanlı garnizonlarını uğraştırarak savunma hareketi yapıyordu. Genelde Osmanlılar Bulgaristan'ın kuzey bölgelerinde başarılı olup Rus saldırılarını Hüsrev Paşa'nın Silistre ile Şumnu'yu savunmasının ana üsleri olarak geliştirmişti ve düşmanın şiddetli saldırılarına dayanabilmekteydi. Kafkas cephesinde de Rusların aynı ilerlemeyi sürdürdükleri görülmekteydi. Karadeniz kıyısından ilerleyerek Anapa ve Ahıska'yı almışlardı. Daha da güneye sarkmalarıyla bölgedeki Ermenilerin yardımından yararlanarak Temmuz 1828'de Doğu Anadolu'nun Kafkaslara açılan kapısı olan Kars'ı işgal ettiler. Rusların hem batı hem de doğu cephelerinde güneye inmesi beraberinde Osmanlılar için yeni sorunlar getirecekti. Zira Bulgar ve Ermeni tebaanın Rusya ile ilk fizikî temasları bu savaş esnasında olmuştu. Bu gelişme, bu iki tebaanın gelecekte çok önemli sorunlar çıkartmasının başlangıcını teşkil etti. Öte yandan müttefikler Ekim 1828'de Mehmed Ali Paşa'nın Mora'dan askerlerini çekmesini istediler ve İngiltere, Mehmed Ali Paşa ile 6 Ağustos 1828'de anlaşarak Mora'dan çekilip, istedikleri gibi kilit mevkiileri John Kapodistrias'ın liderliğindeki yeni Yunan hükümetine terk ettiler. Bundan sonra Fransa da Ekim 1828'de hemen hemen hiç mukavemet görmeden Mora'yı işgal etti ve buradaki Osmanlı hâkimiyetine kesin olarak son verdi. Bunun üzerine Yunan isyanı yeniden canlandı ve isyan Ege Adaları'na sıçradı. Böylece II. Mahmud bir yandan Ruslarla Balkanlar'da ve Kafkasya'da savaşırken bir yandan da Fransızların doğrudan desteklediği ve yardım ettiği Yunan isyanı ile mücadele etmek zorunda kaldı.

Rusya'nın Osmanlılar aleyhinde genişlemesinden ve fazlaca ilerlemesinden dolayı kendi çıkarları yönünden endişe eden İngiltere ve Fransa bu meseleyi diplomasi yoluyla kendi aralarında çözmek için harekete geçtiler. Bundan dolayı müttefik ülkelerin Londra'daki elçilerinden meydana gelen heyet bir konferansta toplanıp 22 Mart 1829'da aralarında bir protokol imzaladılar. Londra'da imzalanan bu üçlü protokole göre, Mora ve çevresi ile Kiklat Adaları'ndan

meydana gelecek küçük fakat özerk bir Yunan Devleti kurulacaktı. Devletin başında padişahın seçtiği bir prens bulunacak, prenslik babadan oğula geçecek ve her yıl Osmanlılara belli bir miktarda vergi verecekti. İngilizlerin bu yeni devlette Rusların üstün duruma geleceklerinden korkması yüzünden verilen toprak ve bağımsızlık pek sınırlı kalmıştır. Ancak Babiâli kendisine dikte ettirilmek istenen Londra Protokolü'nü reddetti. Ancak bu sıralarda Osmanlı-Rus savaşı Osmanlıların aleyhine hızla gelişmekteydi. Hüsrev Paşa'nın Kuzey Bulgaristan'daki 1828'deki başarılı savunması ve direnişi geride kalmıştı. Zira yeni askerlerin çoğu genç ve acemiydiler, müttefiklerin sürekli ablukasından doğan kıtlık, kolera ve veba salgını yüzünden yüksek bir ölüm oranı vardı. Böyle bir ortamda Ruslar Temmuz 1829'da Bulgaristan'daki savunmayı yarıp Balkan dağları geçitlerinden geçerek 19-22 Ağustos 1829'da üç gün süren kuşatmadan sonra Edirne'yi işgal ettiler. Doğuda ise 8 Temmuz 1829'da Erzurum'u alıp Trabzon'a doğru ilerlemeye başlanmıştı. Bu sıralarda Rus orduları asıl merkezlerinden çok uzaklaşmış olduklarından tehlikeli duruma düştüklerini anladılar. Zaten bu sırada Rusya'da bazı karışıklıklar da çıkmıştı. Edirne'nin düşmesi üzerine Osmanlı İmparatorluğu daha önce reddettiği Akkırman Sözleşmesi'nin hükümlerini yerine getireceğini ve Londra Protokolü'nü de kabul etmeye hazır olduğunu bildirerek Rusya'dan barış istedi.

I. Nikola'nın Osmanlı İmparatorluğu'nun tümünü işgal edebilmesi için önünde hemen hemen hiçbir ciddi güç yoktu. Lakin kendi ordularının içinde bulunduğu tehlikeli durumdan ve başta İngiltere ve Avusturya gibi Avrupalı dost ve düşman devletlerin bu girişime kendi çıkarları açısından karşı geleceklerinden bunu yapamadı. Diğer yandan, I. Nikola Osmanlı İmparatorluğu'nun bütünlüğünden yanaydı, ancak gelecekte Rus etkisinin yayılmasını engellemeyecek ya da bir Rus saldırısına karşı koyamayacak ölçüde zayıf olmalıydı. Bunun üzerine Osmanlı ve Rus temsilcileri Edirne'de barış müzakerelerine başladılar. Kısa süren görüşmeler sonucunda 14 Eylül 1829'da Edirne Antlaşması imzalandı. Buna göre Ruslar, Eflak-Boğdan, Dobruca ve Bulgaristan dahil olmak üzere çekecek Prut Nehri iki devlet arasında eskisi gibi sınır olacaktı. Ancak Ruslar Tuna Nehri'nin ağzındaki adaları alıp Tuna boyunca ticaret yapma hakkına sahip olmaktaydılar. Osmanlılar ne Tuna ne de Prut boyunca kale yapmayacaklarını kabul etmişti. Bu durum Rusların yeni bir savaş durumunda Osmanlı topraklarına girmelerini kolaylaştıracak bir madde idi. Diğer yandan Rusların doğu-

daki kazançları daha fazla idi. Babiâli, Rusların Kafkaslar, Gürcistan ve İran'dan alınmış olan Nahcivan ve Erivan'ı ellerinde tutmalarını kabul ediyordu. Buna karşılık Ruslar da Erzurum, Kars ve Doğubayezid'i geri vereceklerdi. Sırbistan, Yunanistan ve Eflak-Boğdan Voyvodalıkları'na daha önce verilmiş olan haklar yenileniyor ve genişletiliyordu. Rus ticaret gemileri Boğazlar'dan serbest olarak geçebilecekler ve Ruslar Osmanlı topraklarında ticaret yapabileceklerdi. Osmanlı İmparatorluğu on yıl içinde Rusya'ya 10 milyon duka altın savaş tazminatı ödeyecekti. Bu tazminat miktarı o zamanlardaki yıllık bütçenin yarısı demekti ki bu bir devlet için çok ağır bir yükü. Daha sonraları bu miktar Yunanistan'a toprak ödünleri verilerek indirilmişse de yine de bütçeye çok ağır gelmişti.

Edirne Antlaşması ile artık Osmanlı İmparatorluğu dağılma ve parçalanma sürecine girmeye başlamış oldu. Belki de Osmanlı tarihinin en ağır antlaşması niteliğinde olan bu hadiseyi artık bir dönüm noktası olarak addedebiliriz. Antlaşma, Balkanlar'da Sırp meselesi yanında artık Yunan, Bulgar, Karadağ, Eflak-Boğdan ve Ege meselesi ve adaların hâkimiyeti mücadelesi gibi yeni çibanbaşlarını meydana getirecekti. Doğuda ise Ermeni meselesinin başlangıç noktası olmuştur. Balkanlar'da ve doğudaki problemlerde daima Rusya başı çekecek ve her an bir müdahale için zeminin uygun olması fırsatını kollayacaktı. Bu karışık ve içinden çıkılmaz olan vaziyette Fransızların bir bahane ile üç yıldan beri abluka ettikleri Cezayir'i 5 Temmuz 1830'da işgali ise imparatorluğun akıbetinin hayırlı olmayacağına delaletti. Ancak, Osmanlılar Cezayir'in işgalini 1847 yılına kadar tanımadılar. Yine bu dönemde 7 Mayıs 1830'da Osmanlı İmparatorluğu ile Amerika Birleşik Devletleri arasında diplomatik ve ticarî ilişkileri başlatan bir antlaşma imzalandı. Bütün bu gelişmeler imparatorluğun çöküşünü biraz daha hızlandırmış aynı zamanda başta Rusya ve diğer Avrupa ülkelerinin daha ağır baskısı ve tehdidi altına girmişti. Görüldüğü üzere Rusya ile savaşın sona ermesi ve Yunan meselesinin çözümlenmesi devletin askerî, siyasi ilişkilerinin ve toprak kayıplarının sonu olmamıştı. Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküşünün hızlanması sadece dış baskı ya da tehdit ile sınırlı değildi, hastalık imparatorluğun kalbine yerleşmiş bir kanser gibiydi. Bu hastalığın yok edilmesinde bir kaç yüzyıl geri kalınmıştı. II. Mahmud'un Yeniçeri Ocağı'nı kaldırmasıyla bu hastalık yok edilmişti. Ancak imparatorluğun tekrar diriltilmesi, ihtiyacı olan bir seri müessesenin yıkımı ve yenilerinin inşası ile gerçekleştirilecekti. Yeniden yapılanma faaliyetleri sürerken, yine Avrupalı

güçler 8 Nisan 1830'da Yunanistan'ın tam bağımsızlığı için Osmanlıları zorlamaya başladılar ve 24 Nisan'da Babiâli Yunanistan'ı tanıdı. 1832'de Yunanistan'ın sınırları Arto-volo hattına kadar çıkartılıp birçok Ege Adası da Yunanistan'a verildi. Öte yandan Balkanlar'ın diğer bir köşesindeki Sırbistan'ın 29 Ağustos 1830'da özerk devlet statüsündeki ayrıcalıkları genişletilmek zorunda kalınmıştı. Miloş Obrenović'in hükümdarlığının babadan oğulla geçmesi kabul edilip Vidin ve Bosna taraflarından bir kısım topraklar verilmişti. Edirne Antlaşması Osmanlı tarihindeki en felaketli antlaşma olup Karlofça ve Küçük Kaynarca'yı pek çok noktadan aratır nitelikteydi. Artık parçalanma, çözülme ve yeniden yapılanmanın aynı oranda iç içe devam etmekte olduğu görülmektedir.

Mısır Meselesi

II. Mahmud Avrupa'daki güçlerin Osmanlılara yönelik saldırı ve dış müdahaleleri ile yeniden yapılanmanın gerektirdiği ıslahatları sürdürmeğe uğraştığı bir sırada yeni ve meseleleri daha da ağırlaştıran Mısır valisi Mehmed Ali Paşa'nın müstakil bir devlet kurma yolundaki faaliyetine karşı bir savaşa girmişti. Mehmed Ali Paşa Yunan isyanından hayli saygınlık kazanarak çıkmıştı. Fakat II. Mahmud ile yaptıkları anlaşmalar çerçevesinde yaptığı hizmetin ve masrafin karşılığını alamamıştı. Yunanistan'ın bağımsızlığı karşısında kendisine bırakılacak olan yerlerin elden çıkmasıyla eline bir şey geçmemesi üzerine Paşa'ya Girit teklif edildiyse de o Suriye'yi istedi. Zira Mehmed Ali Paşa, Yunan isyanlarının çıkışından beri ayaklanma ve çatışmalar hâlâ sürdüğü için alacağı gelir ve vergilerden daha pahalıya patlayacak ve dış müdahalelere açık olan bu valiliği geri çevirmişti. Öte yandan Mehmed Ali Paşa II. Mahmud'a dahi danışmadan İngilizlerle anlaşarak Mora'dan çekilmişti. Hatta 1828-29 Osmanlı-Rus savaşında daha önce söz verdiği üzere asker göndermek yerine Kuzey Arnavutluk'daki dostlarını Osmanlılara karşı ayaklanmaları için kışkırtmıştı. Kendini Osmanlı İmparatorluğu'ndan kuvvetli hissetmeğe ve istiklalini sağlayacak meseleler peşinde koşmağa başladı. Fransa onu, İngiltere'ye karşı, bir müttefik olarak bağlamak istiyordu. Mehmed Ali'ye kazançlı bir iş teklifinde bulunarak kendisine müstakil bir devlet reisi muamelesi yaptı. Bu gelişmeler üzerine II. Mahmud Suriye valisine bir Mısır saldırısına karşı hazırlıklı olmasını bildirdi. Bu mektubu ele geçiren Mehmed Ali Paşa Suriye valiliğinin kendisine kesinlikle verilmeyeceğini anladı ve kendince hakkını almak için bazı önem-

siz mazeretler belirterek harekete geçti. İbrahim Paşa komutasındaki Mısır kuvvetleri 14 Ekim 1831'de karadan ve denizden Suriye'ye yürüdü. Kasım'da birçok Filistin şehirlerini alan İbrahim Paşa Akka önlerinde 26 Kasım 1831'den 27 Mayıs 1832'ye şehrin düşüşüne kadar durduruldu.

Mısır güçlerinin bu hareketlerine karşı Osmanlıların buna tepkisi biraz gecikti ve II. Mahmud resmen Mehmed Ali Paşa ile oğullarını isyancı kabul edip görevlerinden azletti. Edirne valisi olan Hüseyin Paşa'yı karşı sefer için görevlendirdi. Bunun üzerine ileri harekete geçen İbrahim Paşa 15 Haziran 1832'de Şam'ı kolayca ele geçirdi. Ardından 8 Temmuz'da 30.000 kişilik ordusuyla Humus önlerinde Mehmed Paşa komutasındaki öncü Osmanlı kuvvetlerini yendi. Daha sonra da 29 Temmuz 1832'de Belen Geçidi'nde Hüseyin Paşa komutasındaki Osmanlı ordusunu yenilgiye uğrattı. Modern Mısır ordularının bozuk ve düzensiz Osmanlı orduları karşısında aldığı zaferler neticesinde Mehmed Ali Paşa oğlunun fazla ilerlemesini istemedi. Daha fazla kan dökülmeden yabancı büyük güçlerin aracılığıyla ya da doğrudan doğruya padişahla uzlaşmaya girip Suriye'nin tümünü almak istemekteydi. II. Mahmud, Mehmed Ali Paşa'nın kuvvetlerinin başarıları ve ilerlemesi üzerine telaşa düşerek bir taraftan Rus yardımını reddederken diğer taraftan da İngiltere'den yardım istemekteydi. İngilizler yardım isteğini geri çevirmekle birlikte Mehmed Ali Paşa'nın ilerlemesinden de endişe etmekteydiler. İngiliz elçisi Stratford Canning'in bir İngiliz-Osmanlı ittifakı yapmak için gayret sarf etmesine ve İngiliz dışişleri bakanı Palmerston'un Osmanlıların Rusların tekliflerine sıcak bakmaması için çareler aramasına karşın İngiltere içte seçimlerle, dışta Belçika ve Portekiz meseleleriyle meşguldü. Avusturya müttefiki Rusya'yı desteklemek zorundaydı, Rusya da Osmanlı İmparatorluğu'nda nüfuzunu artırmasına yarayacak olayların gelişmesini beklemekteydi. Aynı zamanda da II. Mahmud, Sadrazam Reşid Mehmed Paşa komutasında yeni bir orduyu hazırlamıştı. Bu sırada diplomatik çabalar boşa çıkınca, İbrahim Paşa Anadolu içlerine doğru ilerlemeye başlayıp Konya'ya yöneldi. 20 Aralık 1832'de Reşid Mehmed Paşa 60.000 kişilik bir orduyla Konya'ya geldi ve 21 Aralık'ta İbrahim Paşa'nın ordusuyla savaşa tutuştu. Yapılan muharebede Reşid Mehmed Paşa yaralı olarak esir düştüğü gibi Osmanlı ordusu hezimete uğramıştı. Böylece İbrahim Paşa'nın bir tek darbede Anadolu'nun tam işgali için yolu açıldığı gibi, Osmanlı'nın başkenti İstanbul da tehlikeye girmiş oluyordu. Bu arada Mehmed

Ali Paşa hâlâ Osmanlılara sadık olduğunu ileri sürüyor ve yalnızca Suriye'de hakkı olanı elde etmeye çalıştığını söylüyordu.

Osmanlıların Mehmed Ali Paşa'nın kuvvetleri karşısındaki hezimetini bir Avrupa meselesi hâline gelmeye başladı. Zira her bir büyük Avrupa devletinin bölgede çıkarları vardı. Fransa, 1805'den beri Mehmed Ali Paşa'nın büyümesinde, gelişmesinde ve modern bir devlet oluşunda en büyük pay sahibi bulunduğundan ve ayrıca Mısır ile siyasî, askerî ve ticarî bağları çok güçlü bir durumda olduğundan son gelişmelerden memnuniyet duymaktaydı. Mehmed Ali Paşa'nın Mısır ve Suriye ile diğer yerleri eline geçirmesi bölgede dengeleri Fransa'nın lehine değiştirmekteydi. İngiltere ise Fransız güdümlü modern ve gelişmiş bir Mısır'dan rahatsızlık duymaktaydı. Zira Mısır, Kızıldeniz vasıtasıyla Hint Okyanusu ve Hindistan güzergâhındaydı. Ayrıca Mısır'ın Suriye, Anadolu ve arkasından da Irak'a inmesi Basra yönünden hem kara hem de deniz yolunu tehlikeye düşürebilirdi. Bundan dolayı İngiltere Mehmed Ali ile II. Mahmud arasındaki mücadelede Osmanlıları tutmuştur. Ancak İngiltere'deki seçim dolayısıyla hükümet bu konuya alaka gösteremedi. Ayrıca İngiliz siyasetinin genel yapısındaki olayların çözümünün kendisine muhtaç hâle gelmesini beklemesinden dolayı, hemen işe karışmamıştı. Bunun üzerine II. Mahmud, diğer devletlerden ümidini kestiğinden, I Nikola'nın daha önce yaptığı yardım teklifini kabul etti ve onunla bu konuda görüşmelere başladı. Rus birliklerinin gelişini düzenlemek için 25 Aralık'ta bir Rus askerî heyeti İstanbul'a geldi. Kahire'deki Fransız ve İngiliz temsilcileri bu gelişme üzerine Mehmed Ali Paşa'ya Suriye valiliğini garanti edecek bir anlaşma yapması için aracı oldular. Ancak İbrahim Paşa bu sırada yine 20 Ocak 1833'de ileri harekete geçerek 2 Şubat'ta Kütahya'yı işgal edip padişahın Bursa'da kışlamak için izin istemişti.

Bu gelişmeler gerçekten de II. Mahmud'u korkutmuştu ve buna tepki olarak bir Rus donanmasının Karadeniz'den ve bir Rus ordusunun da Eflak-Boğdan üzerinden gelmesini kabul etmişti. Amiral Lazerev komutasında bir Rus savaş filosu 20 Şubat 1833'de Boğaziçi'ne geldi ve Rus askerleri Hünkâr İskeleyi'nde çadırlarını kurdular. Fransızlar ve İngilizler bu durum karşısında iyice telaşlandıkları gibi Osmanlılarda ise kısmen bir tedirginlik vardı. Rus donanmasının İstanbul'a gelişi, Mısır meselesini daha geniş bir devletlerarası siyasî konu hâline getirdi. Nitekim Rusların İstanbul'a gelişi ve bununla aktif bir siyaset güdeceğini göstermesi, meydanı tek başı-

na ona bırakmak istemeyen İngiltere ve Fransa'yı da harekete geçirerek bunların Mısır meselesinin çözümlemesi için daha etkili olarak çalışmalarına yol açtı. Bu ülkelerin elçileri 21 Şubat 1833'de II. Mahmud'u Rusları geri göndermeye ve bir anlaşma temeli olmak üzere Adana dışında Suriye'yi Mehmed Ali Paşa'ya vermeye razı ettiler. Aynı zamanda Mehmed Ali Paşa'yı da işbirliğine yanaşmazsa kıyılarını ablukaya almak ve Fransız askerî desteğini çekmekle tehdit ettiler. Bu sıralarda İbrahim Paşa, Anadolu'da kendine göre bir idare kurmuş ve Anadolu'dan sağladığı askerlerle ordusunu 200.000 kişiye kadar çıkarmıştı. Bu durumda Mehmed Ali Paşa ile oğlu İbrahim Paşa'nın cesareti giderek arttı ve emelleri de aynı ölçüde büyüdü. Hatta II. Mahmud'u tahttan indirip yerine çocuk yaşta olan Abdülmecid'i geçirmeyi bile düşünmeye başladılar. Bunu gerçekleştirmek için İbrahim Paşa, elinde esir olarak bulunan Sadrazam Reşid Mehmed Paşa ile görüşmeler dahi yapmıştı. Öyle ki, büyük güçlerin baskısına karşın İbrahim Paşa'nın ilerlemesi Mehmed Ali Paşa'yı daha çok şey istemeye sevk etmişti, hatta 9 Mart 1833'de padişah isteklerini yerine getirmezse İstanbul'a yürüyeceği tehdidini bile savurdu.

Bu gelişmeler İstanbul'daki durumu daha da gerginleştirdi. Dahası Rusların İstanbul'u savunmak için gerekli askeri zamanında getiremeyeceklerini söylemeleri üzerine II. Mahmud, İbrahim Paşa'nın askerlerinin geri çekilmesi hâlinde Mısır'ın bütün isteklerini kabul edeceğini belirtti. Aynı zamanda Rusların askerlerini Büyükdere'ye çıkarmalarını istedi. Böylece İbrahim Paşa sürpriz bir saldırı yaparsa İstanbul'u savunabileceklerdi. Rusların 5 Nisan'da İstanbul'a ayak basmaları özellikle ulema ve halk arasında başkentte büyük karışıklıklara sebep oldu. Ancak Rusların varlığı ve İngiltere ile Fransa'dan gelen baskılar İbrahim Paşa'yı daha geniş emeller beslemenin yarsızlığına inandırmıştı. Giderek artan dış baskılar karşısında artık hem II. Mahmud hem de Mısır valisi bir anlaşma yapmak üzere müzakerelere başlanılmasını kabul ettiler. Bunun üzerine Kütahya'da başlayacak olan görüşmelere Osmanlıları genç amedi Mustafa Reşid Efendi temsil etmek üzere 30 Mart 1833'de İstanbul'dan yanın da Fransız maslahatgüzâr Varennes ile hareket etti ve 5 Nisan'da Kütahya'ya ulaştılar. Uzun ve tartışmalı geçen görüşmelerden sonra nihayet 14 Mayıs 1833'de Kütahya'da bir uzlaşmaya varılarak Mısır, Suriye, Girit, Cidde ve Adana Mehmed Ali Paşa idaresine terk edildi. Buna karşılık Mehmed Ali Paşa da eskiden olduğu gibi devlete vergilerini ödemeyi ve ordularını Anadolu'dan çekmeyi garanti

ediyordu. Böylece 1516-1517 Mısır seferiyle ele geçirilen Yavuz Sultan Selim fetihlerinden vazgeçilmiş ve aynı zamanda Arap dünyasının büyük bir bölümünün denetimi de kaybedilmiş oldu. Bu yüzden sonuç gerek II. Mahmud gerekse Mehmed Ali Paşa'yı memnun etmemişti. Aslında her iki taraf, Kütahya'da yapılan bu uzlaşmayı, ilerdeki kesin hesaplaşmaya yol açacak olan geçici bir mütareke olarak görmekteydiler. Bunlardan dolayı uzlaşmaya rağmen padişah ve valisi arasındaki güvensizlik sona ermediğinden Osmanlılar Ruslarla bir antlaşma yapmak zorunda kalmışlardı.

Hünkar İskelesi Antlaşması

I. Nikola Osmanlılar ile Mısır arasında varılan uzlaşmadan memnun kalmamıştı. Rus üstünlüğünü daimileştirmek ve İstanbul'daki geleneksel Fransız ve İngiliz nüfuzunu azaltmak istiyordu. Diğer taraftan da II. Mahmud, Kütahya görüşmeleri sırasında bir ara görüşmelerin kilitlenmesine sebep olan Adana konusunda, buranın Mısır'a bırakılmasını kabul edince, İngiltere ve Fransa'nın Mehmed Ali Paşa üzerinde yaptıkları baskıdan birdenbire vazgeçtiklerini görmüştü. Bununla da bu batı Avrupa gücünün gerçek niyetlerinin, Osmanlı hükümeti ile valisi arasındaki sınır konusunun sonuçlandırılması değil, Rusların İstanbul'dan mümkün olduğu kadar çabuk uzaklaştırılması olduğunu anlamıştı. Yine bu devletlerin arabuluculukları sırasında daha çok Mısır valisinin çıkarlarını korumuşlardı. İşte böyle bir ortamda, I. Nikola, Osmanlıların daha önce bir Mısır saldırısı ihtimaline karşılık istediği savunma ittifakı için yetenekli diplomatı Kont Orlov'u İstanbul'a gönderdi ve bunun üzerine İstanbul'da görüşmeler başladı. Görüşmelere Ahmed Fevzi Paşa, Hüseyin Paşa ve Reisülküttab Mehmed Akif Efendi ile Rusya tarafından Orlov ve Butenef katıldılar. Neticede 8 Temmuz 1833'de Hünkar İskelesi'ndeki Rus kampında imzalanan Osmanlı-Rus antlaşması Rusların emellerinin büyük bir bölümünü kapsıyordu.

Hünkar İskelesi Antlaşması sekiz yıl süreli olup altı açık ve bir gizli maddeden oluşmaktaydı. Buna göre Edirne ve daha sonraki antlaşmalar onaylanmıştı. Antlaşma savunma ittifakı olup iki devletten biri saldırıya uğrarsa, diğeri ona her türlü yardımı yapacaktı. Böylece Mısır valisinin yeniden harekete geçmesi hâlinde Rus kuvvetlerinin Osmanlılara yardıma gelmelerini temin etmekteydi. Bu yardımın kapsamı ve maliyeti daha sonraki görüşmelerde belirlenecekti. Ruslarla yapılan antlaşmanın gizli maddesine göre Rusların Osmanlı yardımına muhtaç olmadığı belirtiliyordu. Ancak Osmanlılar sa-

vaş sırasında Çanakkale Boğazı'nı düşman gemilerine kapatacaktı. Özellikle bu madde ile Rusya'nın Boğazları düşmanlarına kapatıp kendisine açık tutmayı başarması ve Osmanlı İmparatorluğu üzerinde bir nevi hâkimiyet kurarak imparatorluğun hamisi durumuna gelmesi, Avrupa'yı büyük bir huzursuzluğa sevk etti. İngiltere ve Fransa, Boğazlar statüsünde herhangi bir değişikliği kabul etmeyeceklerini belirttiler. Ancak İngiliz, Fransız ve Prusya hükümetleri antlaşmaya çarın gözüyle ve onun emelleri ışığı altında baktıklarında bunun Rusya'yı İstanbul'da özel bir konuma getirdiği ve ileriki yıllarda çıkacak bunalımlarda ona müdahale hakkı verdiğine kanaat getirmişlerdi. Hünkar İskelesi Antlaşması'nın meydana getirdiği bunalım, Metternich'in araya girmesi ve Rusya'nın bu antlaşma ile elde ettiği avantajları, Avusturya ile paylaşmaya razı olmasıyla kontrol altına alınarak donduruldu. Avusturya ve Rusya arasında 18 Eylül 1833'de yapılan Münchengraetz Antlaşması'yla iki devlet ayrıca, Osmanlı İmparatorluğu'nun muhafazası ve korunmasını öngörmüşler ve Osmanlı Hanedanı'nın değişmesi hâlinde, Mehmed Ali Paşa'nın hâkimiyetini Balkanlar'daki eski Osmanlı topraklarına intikal ettirmesini kesin olarak önlemek hususunda mutabık kalmışlardı. Ancak bütün bu gelişmelere rağmen, batı Avrupa devletlerinin korkularının boşuna olduğunun Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupalı dostlarının öğüt ve yardımlarını istemesi ve kabul etmesi ile bilahare ispatlanması bile Fransa ve İngiltere'yi içine düştükleri Rus korkusundan hâlâ kurtaramamıştı. Bu iki devlet her ne pahasına olursa olsun Rusların eline geçmesini önlemek için Osmanlı İmparatorluğu'nu idame ettirmeye kararlıydılar. Bundan dolayı Mehmed Ali Paşa ya da başkasının, Rusya'nın yararına olacak bir güç boşluğu yaratmasına karşı çıkıyorlardı.

II. Mahmud döneminde Osmanlı diplomasisi kendini yenileyerek yeniden yapılanma ihtiyacı duymuştur. III. Selim zamanında diplomasi alanındaki yenilikler bu dönemde revize edildi. II. Mahmud, 1821 yılına kadar, Avrupa devletleri nezdinde faaliyette bulunan maslahatgüzârlıkları muhafaza etti. Ancak Yunan isyanı başlayınca, Rum maslahatgüzârların Babıâli'ye kasten yanlış haberler gönderdiklerinin farkına varılması üzerine, tamamı azledilince ilk ikamet elçilikleri dönemi geçici bir süre ortadan kalkmış oldu. II. Mahmud diplomatik temsilcilikleri geçici bir süre kapattıktan sonra, Avrupa ve dünyadan soyutlanmamak için Tercüme Odası'nı kurdu. Kısa zaman içinde kurduğu mekanizma işlemiş, Tercüme Odası'nın yetiştirdiği diplomat kadrosu son derece güç sınavları geçmesini bilmiş ve zamanla dil bilen Müslüman memurların sayısı artmıştır.

Görüldüğü üzere Osmanlı İmparatorluğu için 1821 Yunan isyanı ve bağımsızlık hareketi çok sayıda uluslararası meseleyi gündeme getirecekti. Bu isyanı, 1828-1829 Osmanlı Rus Savaşı, 1830'da Fransa'nın Cezayir'i işgali ve Sırbistan'ın özerk yönetimine vâris prenslik hakkı verilmesi ile 1831'de Mısır valisi Mehmed Ali Paşa'nın başkaldırma hareketi izlemişti. Bu gelişmeler karşısında Tercüme Odası kendisini ispat ederek 1833 Hünkar İskelesi Antlaşması'nda önemli görevler üstlenmiştir. Osmanlıların daimî ikamet temsilcilikleri kapanmasına rağmen Avrupa devletleri ile olan diplomatik ilişkileri kesilmemişti. Duruma göre geçici de olsa Osmanlı diplomatik heyetleri devrin ileri gelen Avrupa devletlerine gönderilmekte, siyasî ve askerî anlamda işbirliği çalışmaları yürütülmekteydi. Özellikle de âsi Mısır valisi Mehmed Ali Paşa'nın devleti ele geçirme hareketine karşı Düvel-i Muazzama'dan gelebilecek bir yardım tek kurtuluş yolu olarak görülmekteydi. Bundan dolayı Londra'ya gönderilen Namık Paşa Hünkar İskelesi Antlaşması imzalanmadan önce askerî ve siyasî yardım için çalışmaktaydı. Bütün bunlara rağmen, Kütahya ve Hünkar İskelesi Antlaşmaları Osmanlı diplomasisinde bir başarı olarak sayılabilir. Böylece İbrahim Paşa komutasındaki Mısır kuvvetleri durdurulmuş, tehlike geçici bir süre için bile olsa Düvel-i Muazzama'nın yardımıyla savuşturulmuştur.

II. Mahmud artan Mısır meselesine karşı rekabet etmek ve Osmanlıların davasını Avrupa nezdinde savunmak üzere ikamet elçiliklerini 1834 yılında tekrar faaliyete geçirmiştir. Böylece Paris, Londra ve Viyana'da elçilikler açıldı. Bunları 1837'de Berlin takip etmişti. II. Mahmud döneminde diplomasi, imparatorluğu kurtarabilecek tek ve son çare hâline gelmişti. Zira devlet hem içerden hem de dışarıdan parçalanma tehlikesiyle karşı karşıyaydı; özellikle de Mehmed Ali Paşa ve Rusların Osmanlılar üzerindeki emelleri, İngiltere ve Fransa'yı Osmanlıya yakınlaştırmaktaydı. Bu bakımdan Osmanlıların ikinci dönem ikamet elçiliklerinin işleri Londra ve Paris merkezli olarak biraz daha önem kazanacaktı. Artık devletin en kabiliyetli ve parlak diplomatları ile geleceğin büyük devlet adamları olan Mustafa Reşid, Âli ve Fuad Paşalar bu dönemdeki ikamet elçiliklerinde ve Osmanlı dışişleri bürokrasisinde yetişmişlerdi.

İkinci dönem ikamet elçileri devletlerarası siyaset ve Avrupa ahvali hakkında daha bilgiliydiler. Ayrıca bunlar genellikle dil bildiklerinden her işte tercümanları kullanmıyorlardı. Bu dönemde ikamet elçilerine ciddi görevler verilerek temsil yetenekleri üst seviyeye çıkarılmış,

çoğu maliyeden gelen bürokratlar dönemi kapanmıştır. Bunlar tam anlamıyla Osmanlı hariciye işlerini yürüten reisülküttablık kalemelerinde tecrübe kazanan kimseler ile modern Osmanlı hariciyesinin doğuşunu hazırlayan Tercüme Odası'nda yetişen diplomat kimlikli kişilerdi. Örneğin, Reşid Paşa 1834 Haziran'ında Paris'e ikamet elçisi olarak atandığında amedilik görevinde idi. Edirne ve Kütahya Antlaşmaları esnasında Murahhaslık görevlerinde bulunarak diplomatik tecrübe kazandı. Reşid Paşa Paris'e gittiğinde yanına Tercüme Odası'nın kurucusu Yahya Efendi'nin oğlu Ruhüddin Efendi tercüman olarak atanmıştı. Reşid Paşa Paris'te iki yıl içinde Fransızca öğrendi ve özellikle Cezayir ve Mısır meseleleriyle uğraştı. Londra'ya gönderilen Nuri Efendi de Osmanlı hariciyesinde beylikçi kaleminde yetişmiş ve Edirne Antlaşması'nda görev alarak diplomatik tecrübe edinmişti. Görüldüğü üzere II. Mahmud Avrupa siyasetine yön veren ülkelerin başkentlerine en seçkin diplomatlarını atamıştı. Bu iki elçi o dönemdeki siyasî gelişmelere paralel olarak 1836 yılında karşılıklı olarak yer değiştireceklerdi. Bundan böyle, ikamet elçileri daha etkin bir duruma gelerek Osmanlı İmparatorluğu'nun diplomasisinde karar alma ve yönlendirmede birinci derecede rol almaya başlayacaklardır. Özellikle de Mustafa Reşid'in başarılı performansı gelecekte hem kendisini hem de kendinden sonraki ikamet elçilerini sadrazamlığa kadar yükseltecekti.

II. Mahmud, Avrupa başkentlerinde ikamet elçiliklerinin faaliyetlerinin artması, içerideki ve dışarıdaki icraatlarda daha etkin olabilmesi amacıyla, 1836'da, reisülküttablık makamını hariciye nezaretine çevirdi. Böylece ikamet elçilikleri ile daha hızlı yazışmaların yolu açıldı. 1832 yılından beri reisülküttablık yapan Akif Efendi, hariciye nazırı unvanını alan ilk devlet adamı olmuştu. Bu makam bugüne kadar korunarak gelmiştir. Ayrıca dışişleriyle ilgili yazışmaları yürüten bürolar modern usullere göre yeniden tanzim edildi ve Osmanlı elçilikleri arasındaki yazışmalar da uluslararası diplomasi dili olan Fransızca olarak yapılmaya başlandı. Diğer taraftan II. Mahmud, Lale Devri'nde başlayan konsolosluk (şehbenderlik) faaliyetlerini de kurumsallaştırdı. Batıda çeşitli şehirler ile Tebriz'de konsolosluklar açıldı.

II. Mahmud döneminde İstanbul'da İngiltere, Fransa, Rusya, Avusturya, Prusya, Hollanda, İspanya, Sardunya, Danimarka, Sicilya-teyn, Portekiz, Yunan, ABD ve İran diplomatik temsilcilikleri bulunmaktaydı.

Yunan isyanı ve Mısır meselesi sebebiyle İstanbul'daki Avrupalı diplomatik temsilcilikleriyle şartlara ve zamana göre ilişkilerde ülkeden ülkeye göre değişmekteydi. Yunanistan'ın bağımsızlık hareketini desteklemelerinden dolayı İngiltere, Fransa ve Rusya ile kısa süreli diplomatik temsilciliklerini çekmelerine rağmen birkaç yıl sonra tekrar ilişkiler normalleşmeye başlamıştı. Özellikle de Mısır meselesinde İngiltere ve Fransa'nın duyarsız kalması üzerine Rus elçiliğinin devreye girmesiyle Osmanlı-Rus ittifakı İngiltere, Fransa, Prusya ve Avusturya elçilikleri tarafından olağan dışı bir hadise olarak değerlendirilmişti. Bundan dolayı İngiliz elçisi Stratford Canning'i harekete geçirip kendi hükümetini Osmanlı İmparatorluğu'na karşı yakınlaştırma siyaseti izlemesini sağladı ve Osmanlıların bütünlüğünden yana politikalar takip etmişti. Bununla birlikte Canning Osmanlı İmparatorluğu'nun siyasî, askerî, idarî ve sosyal alanda reform yapması hususunda da tesirli bir diplomattı.

Yine bu dönem ikamet elçileri Batılı askerî ve sivil uzmanların devlet hizmetine kazandırılmasında önemli rol üstlenmişlerdir. II. Mahmud'dan önce Osmanlılar çoğunlukla Fransız uzmanlar istihdam ederken, Fransızların Mehmed Ali Paşa ile işbirliği etmesi üzerine İngiltere, Prusya ve Avusturya'dan askerî ve sivil amaçlı çok sayıda eleman getirilmiştir. Yine Viyana'daki ikamet elçilerinin vasıtasıyla, özellikle Sadık Rifat Paşa'nın elçiliği sırasında, 1838'de Avusturya'dan ilk defa sağlık uzmanları getirilerek sağlık kurumları batıdaki benzerleri düzeyine getirilmiştir.

Çok sayıda öğrenci ve subayın genellikle İngiltere'de, meslekî ve teknik öğrenim görmesi de Osmanlı elçilerinin Avrupa hükümetleri nezdindeki girişimleri sonunda gerçekleşmiştir. Bu dönemde daimî elçilikler, Türkiye'den meslekî incelemelerde bulunmak maksadıyla Avrupa ülkelerine gelen sivil şahıslara da yardım etmekteydiler.

II. Mahmud'un ülkenin dahilî ve hariç meselelerinin çözümünde takip ettiği politika, bazen umulanın aksine çok ciddi problemler doğurmuştur. Başlangıçta tamamen birer dahilî mesele olan bazı hususlar zamanla ve Avrupalı devletlerin müdahaleleri neticesinde birer uluslararası soruna dönüşerek Osmanlı'yı daha da müşkül bir duruma sokmuştur. Bu meseleler, Osmanlı coğrafyasında siyasî çıkarları bulunan İngiltere, Fransa ve Rusya'nın müdahaleleri için gerekli zemini hazırlamıştır. Mısır meselesi ve Rusya ile yapılan Hünkâr İskelesi Antlaşması'yla ortaya çıkan Boğazlar meselesi, II. Mahmud döneminin en önemli diplomasi hadiseleridir. Bundan dola-

yı 1834'ten itibaren yeniden canlandırılan daimî ikamet elçiliklerinin en öncelikli konusu Mısır meselesinin çözülmesiydi. Buna karşın Avrupalı güçlerin Hünkâr İskelesi Antlaşması'yla Rusların Boğazlar üzerinde elde ettiği imtiyazlardan rahatsız olmaları, Osmanlı diplomasisi için Batılı güçlere karşı bir koz olmuştu. Diğer taraftan Babiâli 1838'de Balta Limanı Ticaret Antlaşması başta İngiltere olmak üzere büyük güçlere siyasî ve ticarî imtiyazlar vermiştir. Osmanlı İmparatorluğu için Mısır meselesi aşılamayan bir engel olmasına karşın, diplomatik misyonlarının staj alanı olmuştur. II. Mahmud döneminde, diplomasideki yenilikler Osmanlı devlet sistemi için olumlu sonuçlar doğurmuş ve sonraki dönemler için temel oluşturmuştur.

İkinci Mısır Bunalımı ve II. Mahmud'un Ölümü

Kütahya uzlaşması bir antlaşmadan çok bir mütareke niteliğindedir. Bu yüzden taraflar bu uzlaşmanın kendileri açısından memnuniyetsizlik yaratacak unsurlar taşıdığını bilmekteydiler. Mehmed Ali Paşa daha çok yerlere ve imkanlara sahip olmak isterken, II. Mahmud da yapılan uzlaşmayı padişahlık onuruna yediremediği gibi vermiş olduğu yerleri ve tavizleri geri almak, valisine iyi bir ders vererek aynı zamanda imparatorluğun onurunu kurtarmak ve otoritesini kurmak istemekteydi. Bu yüzden, her iki taraf da bu emellerini gerçekleştirmek üzere hazırlanmakta ve yeni bir harekete geçmek için fırsat gözetmekteydi. İşte iki tarafında uzlaşmaz tutumu kısa zamanda yeni anlaşmazlıkları ortaya çıkardı. II. Mahmud askerî ıslahatlarında ilerlemeler sağlayıp Avrupalı güçlerle de barış yaptıktan sonra, her geçen gün yeni problemler çıkarmaya başlayan Mehmed Ali Paşa'yı sindirip Suriye'nin bir kısmını geri alabileceğine kanaat getirmişti. İngiliz hükümeti, Fransa'ya bağlılığı yüzünden Mehmed Ali Paşa'ya karşı bir tutumdaysa da yapılan ıslahatların orduda gerçek bir yenileşmeyi başlatmadıkça Mısır'a karşı bir saldırının felaket olacağını ileri sürerek Babiâli'yi uyarmaktaydı. Ruslar da çatışma sonunda ister Osmanlılar ister Mısırlılar galip gelsin imparatorluktaki durumlarını koruyamayacaklarına inandıklarından yeni bir savaşa karşı çıkmaktaydılar.

Mehmed Ali Paşa'nın 1834'de Osmanlılara ödediği yıllık vergiyi azaltmak istemesi barıştan sonra kurulan ve dengede tutulmaya çalışılan ilişkileri zedelemeye başladı. Bunun dışında Suriye'de Mısır hâkimiyeti ilk başlarda mahallî halk tarafından destek görmüşse de İbrahim Paşa'nın modern asker alma ve vergi yöntemleri, Hi-

ristiyan halka eşit haklar vermek ve temel mallar üzerine devlet tekelini koymak istemesi üzerine çıkan isyanlar ve hoşnutsuzluklar II. Mahmud'un müdahalesine yönelik faaliyetleri artırmasına yardım etti. Ayrıca İbrahim Paşa'nın, Mısır'dan alınan halifeliliği yeniden İstanbul'dan Kahire'ye taşımayı düşünmesi II. Mahmud'u olduğu kadar, Suriye'nin Müslüman halkını da incitmişti. Diğer yandan İngilizlerin Irak'ta gözleri olduğunu bilen Mehmed Ali Paşa, İngilizleri kendi tarafına çekebilmek için Fırat Nehri'nden vapur geçirmek üzere İngilizlerin çoktan beri bekledikleri ruhsatı, Babiâli'nin cevabını beklemeden vermek gibi bağımsızca bir harekete cüret etmesi iki taraf arasındaki sertlik yanısı girişimleri hızlandırdı. Nitekim 22 Mayıs 1834'de Osmanlı ordusu Suriye'ye girmeye hazırды, ancak İngiliz ve Rusların baskısı sonucunda barış korunmuştu. Daha sonra da karşılıklı olarak sınırlarda bazı tedbirler aldysalar da büyük devletlerin müdahalesi sebebiyle savaş birkaç sene ileriye doğru atılmış oldu.

İlerleyen zaman içerisinde Mısır meselesi görüldüğü üzere Avrupa devletlerinin Ortadoğu'daki çıkarlarıyla ilintili bir hâl almıştır. Özellikle de batının ilgisi Rusya'nın bölgede üstünlük kurması veya Boğazlar bölgesini tümüyle ele geçirme endişesinden kaynaklanmaktaydı. Öte yandan modern ve güçlü bir devlet yapısını oluşturan Mehmed Ali Paşa'nın bölgeye hâkim olması da endişe ve korku yaratmıştı. İşte böyle bir ortamda, 25 Mayıs 1838'de yaşlandıkça hanedanının devamlılığını garanti altına almak isteyen Mehmed Ali Paşa bağımsız hükümdarlığını ilan etmek isteyince işler yine karıştı. Bu gelişme üzerine II. Mahmud seferberlik ilan etti, bu kez statükonun değişmesine Fransızlar müdahale etmiş Mehmed Ali Paşa geri adım atmak zorunda kalmıştı. Bu hadiseler gelecekteki bir çatışmada Osmanlı İmparatorluğu'nun daha güçlü hareket edebilmesi için kuvvetli bir müttefike ihtiyacı olduğunu ortaya koydu. İşte İngiltere, Osmanlıların içinde bulunduğu bu zor durumdan ve Babiâli'nin kendilerine yaklaşmak isteğinden yararlanarak iki devlet arasında yeni bir ticaret antlaşmasının yapılmasını istedi. Gerçi bu konuda görüşmeler daha önceleri başlamıştı.

Avrupa'da sanayi inkılabının neticesi olarak daha fazla ham maddeye ihtiyaç duyulmaya başlanmıştı. Bunun üzerine II. Mahmud 1826'dan itibaren, ham maddesini dışarıya çıkararak esnafın işsiz kalmasını önlemek maksadıyla bir nevi himaye sistemi olan yed-i vahid (tekel) usulünü uygulamaya koymuştu. Sistemin ayrıca yeni

kurulmuş olan Asakir-i Mansure-i Muhammediyye ordusuna kaynak bulmak ve üreticinin mahsulünü ucuza satarak aldanmasını önlemek gibi gayeleri de bulunuyordu. Yed-i vahid uygulaması özellikle İngiliz tüccarlarını son derece rahatsız ediyordu. Nitekim İngiliz elçisi Ponsonby, yed-i vahid usulü ile ticaret serbestisine konmuş engellere şiddetle çatmakta; Türkiye'de mahsul yetiştirenler, bunların fiyatlarını tespit etmekte yegane hâkim olan imtiyazlı kimselere satmak mecburiyetinde kaldıkça, Türk sanayinin geriliğe mahkum kalacağını iddia etmekteydi. Kısaca yed-i vahid usulü, İngiltere'nin Osmanlı İmparatorluğu'nu gönlünce sömürmesini engellemektedir. Bu sebeple İngilizler, Osmanlı ticaretinde kendilerine ters düşen hükümlerin kaldırılması için 1833'ten itibaren ünlü Dışişleri Bakanı Palmerston aracılığıyla uğraşmaya başladılar. 1836'daki müzakerelerde Osmanlı heyetine başkanlık eden Gümrük Emni Tahir Efendi, eski düzenden mümkün olduğunca az taviz vermeye çalışmış ve İngiliz isteklerine boyun eğmemişti. Bu durumda İngiliz diplomasisi, Osmanlı bürokrasisinin zayıf ve bunalımlı bir devresini kollamaya başladı. Nitekim bu fırsat iki yönlü bir şekilde İngilizlerin karşısına çıktı. 1837'de Londra büyük elçiliğinden dışişleri bakanlığına getirilen Mustafa Reşid Paşa, İngilizlere yakın bir müzakereciydi. Taraflar arasında antlaşmaya varılacak son görüşmeler Hariciye Nazırı Mustafa Reşid Paşa'nın Balta Limanı'ndaki yalısında dört gün süren ve çok gizli tutulan pazarlıklar sonucunda yapıldı. Hazırlanan Balta Limanı Antlaşması (Türk-İngiliz Ticaret Antlaşması) 16 Ağustos 1838'de Mustafa Reşid Paşa ve İngiliz elçisi Ponsonby tarafından imzalandı. Antlaşma, 8 Ekim 1838'de Kraliçe Victoria, bir ay sonra da II. Mahmud tarafından tasdik olundu. Bu antlaşma genelde İngilizlere verilen kapitülasyonları yeniden onaylayıp genişletmişti. Esas ve zeyl olmak üzere iki kısım hâlinde tanzim edilen antlaşmanın birinci kısmı iç ticarete ait maddeleri; zeyli meydana getiren ikinci kısım ise İngiltere'den ithal edilecek mallarla, transit eşyaların gümrüklendirilme şekillerini ihtiva ediyordu. Antlaşmanın zeyl kısmının ikinci maddesine göre ziraî mahsullerle sair eşya üzerine konan yed-i vahid yani tekel usulü tamamen kaldırılıyordu. Bu maddeyle Avrupalı güçlerin önündeki engeller kaldırılarak iktisadî sistemimiz felce uğramış oluyordu. Ayrıca iç ticaretin Osmanlı vatandaşlarına münhasır kalması da kaldırılıp, istisnasız bir şekilde İngiliz tüccarlarına veriliyordu.

Bu antlaşmanın diğer önemli hükümlerine gelince, dördüncü madde ile İngiliz tebaası, Osmanlı memleketleri mahsulü olan bütün

maddeleri, istisnasız olarak ihraç etme müsaadesine sahip olacaktı. Altıncı madde ile transit resmi kaldırılmaktaydı. Yedinci madde ile İngiliz gemileriyle gelen İngiliz emtiası için bir defa gümrüğü ödendikten sonra, ithalatçı veya alıcı tarafından nereye götürülürse götürülsün bir daha gümrük ödenmeyecekti. Antlaşmanın bu hükümleri ile Osmanlı hazinesi, önemli bir gelir kaynağından mahrum kaldı. Önceden yabancı bir emtia bir eyâletten diğer bir eyâlete geçerken ilave gümrük ödemek zorunda bulunduğundan, fiyatı artarak rekabet gücünü kaybediyordu. Şimdi ise Osmanlı tüccarı bir yerden bir yere bir malı götürüp, satarken yüzde on iki vergi verirken, İngiliz tüccarları ortakları ve adamları yüzde beş vergi ödeyecekti. Böylece İngiliz tüccarları Osmanlı tüccarına karşı korunmuş oluyordu. Bilahare transit resminin devam etmesine karar verilmiş ise de buna karşılık ithalat resimlerinde, yüzde ikiye varan bir indirimde daha gidildi. Diğer yandan bu antlaşma hükümlerinin Mısır, Afrika eyâletleri dahil bütün Osmanlı ülkelerinde ve her sınıf halk tarafından tatbik ve riayet olunacağına dikkat çekildikten sonra, isteyen bütün dost devletlere de istisnasız olarak antlaşmanın teşmil edileceği taahhüt olunuyordu. Nitekim 19. yüzyılın ilk çeyreğine kadar Osmanlı dış ticaretinde birinci sırayı alan Fransa, menfaatlerine hâlele geleceğini bilerek bu antlaşma hükümlerine şiddetle karşı çıktığı hâlde, çok geçmeden 25 Kasım 1838'de yukarıdaki maddeye istinaden aynı hükümleri ihtiva eden bir antlaşma imzaladı. Bunu, Avrupa'nın diğer devletleri takip etmekte gecikmediler. 31 Ocak 1840'ta İsveç ve Norveç, 2 Mart 1840'ta İspanya, 14 Mart 1840'ta Hollanda, 30 Nisan 1840'ta Belçika, 1 Mayıs 1841'de Danimarka ve 20 Mart 1843'te Portekiz ile antlaşmalar imzalandı. Bu ticaret antlaşmasının neticesinde sonraki yıllarda diğer Avrupa devletleriyle imzalanan bu ticarî antlaşmalar kısa bir süre sonra Osmanlı esnafı ve tüccarlarını uşaklığa, devleti ise borç bataklığına düşürmekten öte bir işe yaramamıştır. Nitekim antlaşmanın imzalanmasından sonra Avusturya başbakanı; "İşte Osmanlı şimdi bittir!" derken, Osmanlı'ya büyük bir darbenin vurulduğunu daha işin başında söylemekten kendini alamamıştır.

Bütün bu olumsuzluklara rağmen bu antlaşma, İngilizlerin Ortadoğu'ya ticarî ilgilerinin artması ve II. Mahmud'un İngiliz politikasına güvensizliğini ortadan kaldırdı. Bu sebepten yakınlaşan ilişki imparatorluğa ilerde en buhranlı anlarında ihtiyacı olan desteği sağlayacaktı. Ancak Fransa, bu antlaşmadan pek de hoşnut olmadı ve Mısır'ı destekler politika izlemeye, hatta Mehmed Ali Paşa'yı

kışkırtmaya başladı. Fakat kısa bir süre sonra Fransa'ya da bu imtiyazın verilmesi onun bu siyasetini değiştirdi. Fransa da İngiltere gibi aynı hakları elde etmiş oldu. Böylece, Babiâli, Mehmed Ali Paşa'ya yakın siyaset takip eden tek büyük devletin de diplomatik desteğini sağlamış bulunuyordu.

Babiâli'nin başarılı bir biçimde yaptığı diplomatik ve askerî hazırlıkları ve hareketleri karşısında Mehmed Ali Paşa endişeye kapıldı. Zira durumun onun aleyhine çalışmaya başladığını görerek, idaresinin sürekliliğini sağlamak için bulunduğu yerlerin babadan oğulla geçmek üzere valiliğini istedi. Babiâli, Mısır, Akka ve Trablusşam için bu isteği kabul etti, buna karşılık da Suriye ve Adana'nın iadesini şart koştu. Mehmed Ali Paşa, Babiâli'nin bu isteğini kabul etmediği gibi, İstanbul'a göndermekle mükellef olduğu vergiyi göndermedi ve daha da ileri giderek bağımsızlığını ilan etti. Bunun üzerine de Babiâli, ittifak bağı bulunan Rusya'nın düşüncesini öğrendikten sonra, valisine karşı askerî harekete girişmeye karar verdi. Yabancı güçlerin gerek Osmanlıları ve gerekse Mısırlıları teskin etmeye çalışmalarına rağmen her iki taraf da savaşa hazırды. Osmanlı kuvvetleri 40.000 civarında olan bu orduyu eğitilmiş Mansure askerlerinden değil, büyük bir kısmı Fırat bölgesinde bulunan Türk ve Kürt aşiretlerine mensup halktan oluşturmuştu. Bu ordunun başına Hafız Ahmed Paşa getirilmişti. Osmanlı ordusunda başta Moltke olmak üzere üç Prusya kurmay subayı da danışman olarak bulunuyordu. Bu ordu 21 Nisan 1839'da Fırat Nehri'ni geçerek Halep üzerinden Nizip'e yerleşti. Bu arada Mehmed Ali Paşa âsi ilan edilip yerine Hafız Ahmed Paşa Mısır valiliğine tayin edildi. Osmanlıların ordusuna karşılık İbrahim Paşa komutasındaki 50.000 kişilik ordu aynı sıralarda Nizip ile Birecik arasına toplanmıştı. Osmanlı ordusunun başında bulunan Hafız Ahmed Paşa cesur bir kişi olmasına karşın düzenli bir meydan muharebesi yapmamış tecrübesiz bir komutandı. Diğer taraftan emrindeki komutanlar ile Moltke'nin tavsiyelerinden çok ulemanın düşüncelerine önem vermekteydi. İbrahim Paşa'nın ordusu yorgun ve bitkindi hatta çadırları olmadığı için açıkta yatıyorlardı. Başlangıçta Osmanlı ordusunun savaş düzeni bir hücum için elverişliken beklenildi. Neticede 24 Haziran 1839'da İbrahim Paşa ordusunun daha uygun bir duruma geçtiği görüldü. Bu durumda Moltke, Hafız Ahmed Paşa'ya geri çekilmeyi teklif etti, ancak kabul ettiremedi. Bunun üzerine aynı gün hücumu geçen İbrahim Paşa'nın ordusu Osmanlı ordusunu yenilgiye uğrattı. Bu savaşta Osmanlı ordusu büyük asker zayiatı verdiği gibi

ordunun ağırlıkları ve topları savaş meydanında kaldı. Ordunun geri kalan kuvvetleri perişan bir halde Maraş ve Kumkale üzerinden Malatya'ya çekildi. Bununla beraber son zamanlarda sağlığı giderek bozulan II. Mahmud 29 Haziran (30 Haziran veya 1 Temmuz) 1839'da vefat etmiş yerine 16 yaşındaki oğlu I. Abdülmecid Padişah olmuştur. I. Abdülmecid ve hükümeti başlangıçta bir dizi felaketlerle karşı karşıya kalmasına rağmen, beş Avrupa ülkesinin müdahalesi neticesindeki gelişmeler Osmanlıların lehine değişecek ve Mısır meselesi 1840 Londra Mutabakatı ile halledilecekti. Ayrıca, II. Mahmud'un vefat etmesi birçok soruyu da beraberinde getirmişti. Bunlardan en önemlisi başlatılan yenilik ve ıslahatların mukadderatı meselesiydi. Ancak 3 Kasım 1839'da I. Abdülmecid'in Gülhane'de açıkladığı hatt-ı hümayunla yeni bir ıslahat programını ilan etmiş, babası II. Mahmud'un politikalarının sürekliliğini güvence altına almıştı. Bu hadise bundan böyle modernleşme hareketinde kesintiye ya da inişli çıkışlı dönemlerin sona erdiğinin en büyük delili oldu.

ABDÜLMECİD VE ABDÜLAZİZ

1 Temmuz 1839'da ölen Mahmud'un yerine 16 yaşındaki oğlu I. Abdülmejid (1839-1861) geçerken, Hüsrev Mehmed Paşa da sadrazamlık makamına getirilmiştir. Aynı yılın en önemli olayı, daha II. Mahmud zamanında Mustafa Reşid Paşa tarafından kaleme alınmaya başlanan ve bir dizi önemli reformu içeren anayasal nitelikteki metnin devletin ileri gelenleri, dinî otoriteler ve diplomatlar önünde okunmasıdır. Yazarı tarafından okunan ve *Gülhane Hatt-ı Şerifi* ya da *Hatt-ı Hümayunu* adıyla anılan bu metin, hukukî, malî, idarî ve askerî alanlarda Osmanlı ülkesinde uygulanacak yeni ilkeleri yansıtmaktadır. Metne göre, artık Osmanlı ülkesinde yaşayan herkes, dinine ve milliyetine bakılmaksızın eşit bir statüye sahip olacaktır; her birey yazılı yasalara uygun olarak mahkeme karışısına çıkacak, alelacele ve soruşturma yapılmaksızın mahkum edilemeyecektir. Öte yandan herkes, vergisini serveti ve geliri ölçüsünde doğrudan devlet organlarına ödeyecek, aracılarla muhatap edilemeyecektir; her bölge belli oranlarda devlete asker sağlamak durumundadır, askerlik hizmeti ise beş yılı aşmayacaktır.

Tanzimat devrinin başlangıcı 3 Kasım 1839 tarihindeki "Tanzimat-ı Hayriye'nin " ilanı ile ikinci dönem ise 1856'daki "İslahat Fermanı" ile başlamaktadır. Tanzimat Fermanı, Gülhane Parkı'nda Mustafa Reşit Paşa tarafından okunmuştur. Fermandaki en önemli hususlardan biri Müslüman ve Hristiyanların kanun önünde eşit sa-

yılmasıydı. Hatta bu hususun halka anlatılması için bazı kişiler özel olarak görevlendirilmişti. Gülhane hattının getirdiği yeni kanunların oluşturulmasında çalışmak üzere, Meclis-i Vala-yı Ahkam-ı Adliye kuruldu. Meclis yaptığı çalışmalar neticesinde Tanzimat Meclisi hâline geldi. Tanzimat programının uygulanmasıyla birlikte rüşvetin önüne geçmek için devlet memurları ile ilgili ceza kanunu Fransa'dan alınarak, mahkemelere düzenleme getirildi. İltizam usulü kaldırıldı. Defterdarlıklar kuruldu. Valilerden alınan bir kısım yetkiler bunlara devredildi. Fakat vergi toplamada başarısız olduğu için tekrar eski usule döndü. Mustafa Reşit Paşa'nın mal alanında kapsamlı bir fikri yoktu.

Tanzimat ile birlikte asker alımlarında kura usulü kabul edildi. Askerlik süresi de beş yıla indirildi. Tanzimat ile getirilen, Müslümanlar ve Hristiyanlar arasındaki eşitlik ilkesi askere alımlarda uygulanamadı. Hristiyan reayanın askere alımı bir süreliğine ertelendi. Keza, eğitim alanında da yeterli gelişme sağlanamadı. Medreselerin yanında devlet okulları kuruldu. Bu okullarda pozitif bilimler okutulmaya başlandı. Fakat bir yandan da medreselerdeki eğitim de devam etti. Batılı manada açılan yeni okullar, yabancı dil eğitiminin artması ve yurt dışına gönderilen öğrenciler ile batı toplumu aracısız olarak tanınmaya başlandı. Bu sanatta da kendini gösterdi. Fakat tam olarak da divan edebiyatından ve İslâmî kültürden de vazgeçilmemiştir.

Tanzimat Dönemi

Tanzimat Dönemi
Gülhane Hatt-ı Hümayunu, sonraki yıllarda Osmanlı'nın kurumsal, ekonomik ve toplumsal görünümünü büyük oranda değiştirecek geniş bir reform programının çıkış noktasını oluşturmuştur. Bundan sonra Tanzimat (düzenleme anlamındaki Arapça tanzim sözcüğünün çoğulu) adıyla anılacak olan reform hareketi, en uç noktasına 1876 yılında ilk Osmanlı anayasasının ilan edilmesi ile ulaşmıştır. Bütün bu gelişmelerin merkezinde her zaman aynı soru bulunmaktadır: İmparatorluk hangi koşullar altında kurtarılabilir? Önerilen reçetelerin bazıları eski dönemlerde de dile getirilmiştir, ancak içlerinde çok yeni olanlar da vardır: yönetimin merkezileştirilmesi, devletin modernizasyonu, toplumun batılaşdırılması, belli sınırlar içinde hukuk sisteminin ve eğitimin dünyevileştirilmesi gibi. Osmanlı artık yüzünü tümüyle batıya dönmüş, kendi kurtuluşunu batı kaynaklı siyasal/toplumsal modellerde aramaya başlamıştır. Ancak Tanzimat tek başına çöküşü durdurabilecek büyüklükte bir

reçete değildir. Çünkü Osmanlı, modernleşmeye çalışırken büyük güçlerin siyasî manevralarını ve imparatorluğu sarsan ulusçu akımları da savuşturmak zorundadır. Sultan Abdülmecid'e miras kalan Mısır sorununun yanına yeni buhranlar eklenmektedir: Lübnan'da, Girit'te, Balkanlar'da ve imparatorluğun pek çok bölgesinde ortaya çıkan siyasî istikrarsızlıklar gibi. Tanzimat yalnızca imparatorluğun doğrultmaya çalıştığı bir dönemi değil, bunalımları da yanında getirmiştir.

Unutmamak gerekir ki, Tanzimat yukarıdan örgütlenen bir reformlar dizisinin adıdır. Yenileşme, sultan ve paşalardan oluşan küçük bir grubun elinde olgunlaşmaktadır. Bu dönemin ilk padişahı olan Abdülmecid çok genç bir yaşta tahta çıkmıştı.

Abdülmecid, Rus çarı Büyük Petro (1682-1725) gibi, reformun işleyişini denetleyen ve sürece bizzat katılan aktif hükümdarlardan biridir. O, saraydaki duruşu ile geleneksel Osmanlı sultanlarını anımsatmasına karşın giyimi, yaşam biçimi ve devletin başı olarak kendine biçtiği rol anlamında batılı hükümdar modeline yakın durmaktadır. Sultan, aynı Avrupalı krallar gibi okul ve kışlaların açılış törenlerine katılmakta, sarayını Paris ve Viyana'dan gelen sanat yapıtlarıyla donatmakta, Vekiller Konseyi'ne fiilen katılmaya ve uzman görüşlerini dinlemeye özen göstermekte, maiyyetini ve kendini süsleyen Avrupa usulü giysilerle sık sık tebaasının karşısına çıkmaktadır. Halefi Abdülaziz (1861-1876) batılılaşma sürecine ayak uydurmakta onun ilerisine gitmiş ve 1867'de ilk kez yurtdışı gezisi-ne çıkmıştır.

Abdülmecid, Fransızca konuşan, modern sanatlar ve bilimler konusunda özenli eğitim almış olan bir sultandır. Ondan sonra iktidara gelen Abdülaziz, reformlar konusunda ağabeyinin gösterdiği kararlılığı sürdürmüştür. Çoğu zaman dindarlığı, siyasal liberalizme cephe alışı, casus/polislerle doldurduğu çevresi ile Tanzimat'ın bu iki yenilikçi sultanına karşıtmış gibi sunulmasına rağmen, II. Abdülhamid de, Tanzimat ideallerini tersine çevirmeye çalışmamış, hatta aldığı bazı kararlar doğrultusunda yenileşmecilik hareketini daha da ileri taşımıştır.

Ancak reformların mimarları, sultanlardan çok imparatorluğun önde gelen devlet adamları olmuştur. Tanzimat sürecinin en önemli siması olarak karşımıza Mustafa Reşit Paşa (1800-1858) çıkar. 1834-1837 arasında Paris ve Londra büyükelçiliği görevlerinde bulunan Paşa, bundan sonra dışişleri bakanlığına getirilmiş; 1846 yılında

da sadrazam olarak görev yapmıştır. Yetkin Fransızcası ile Avrupa gündemini yakından takip edebilen Reşit Paşa, ülkeye döndükten hemen sonra mason localarını Osmanlı seçkinleri arasında tanıtmaya başlayacaktır. Ondan sonra reformcu devlet adamı kimliğine en sıkı biçimde sahip çıkanlar Mehmed Emin Ali Paşa (1815-1871), Mehmed Fuat Paşa (1815-1869) ve Mithat Paşa (1822-1884) olmuşlardır. Bu etkin simaların her birinin devlet kademelerindeki hızlı ilerleyişleri, batıya açılma siyasetinin kararlı savunucuları olmalarıyla açıklanabilir.

Mehmed Emin Ali Paşa'nın en dikkat çekici reformu, Kırım Savaşı'ndan hemen sonra Sultan Abdülmecid'in emirleri doğrultusunda hazırlanan Islahat Fermanı'dır (1856). Islahat Fermanı'nda şu bölümler yer almaktaydı: Eski hak ve imtiyazların tenkidi, din ve mezhep serbestliği, Hristiyan ve Müslüman olmayan diğer tebaanın din ve mezheple ilgili hak ve yetkileri, Hristiyan ve Müslüman olmayan diğer tebaaya tanınan siyasî haklar, Hristiyan ve Müslüman olmayan diğer tebaayı ilgilendiren cemiyet ve kültür hakları, Müslüman tebaa ile Hristiyan tebaa arasında ve Hristiyan tebaanın kendi aralarındaki münasebetlerden doğan adalet işleri, Hristiyan ve Müslüman olmayan diğer tebaanın askerliği ve idarî hükümler.

Islahat Fermanı'yla Tanzimat Fermanı karşılaştırıldığında şu hususları tespit etmek mümkündür. Gülhane Hatt-ı Hümayunu Mustafa Reşit Paşa tarafından açık bir yabancı tesir gözükmeksizin hazırlanmış hâlde, Islahat Fermanı'nın esaslarını Ali Paşa ile İstanbul'daki İngiliz ve Fransız elçileri karalaştırılmıştır. Islahat Fermanı ile İslâmlarla, İslâm olmayanlar arasında mevcut eşitsizlikler ortadan kaldırıldığı gibi devlet memurluğu gibi siyasî haklar da verilmiştir.

Mehmed Emin Ali Paşa 1854'te oluşturulan Meclis-i Âli-i Tanzimat'ın ortaya çıkışında da önemli bir rol üstlenmiş; yenilikçi faaliyetlerin bir üst kurul tarafından inceliklerle hazırlanması geleneğini başlatmıştır. Mehmed Fuat Paşa ise, 1852'de dışişleri bakanlığına atanmasının hemen ardından reformcu hareketin başını çekmiş ve Ali Paşa ile dönüşümlü olarak devletin kurumsal, ekonomik, toplumsal düzeylerde kaydettiği yeniliklerin önde gelen mimarı olmuştur. Bu dönemde, iktidar seçkinlerinin özellikle dışişleri alanında uzmanlaşmış, Avrupa'yı çok iyi tanıyan kişiler arasından çıktığı anlaşılmaktadır. Reform hareketini en uç noktasına ulaştıran ise 1876'da Sultan II. Abdülhamid'e ilk Osmanlı anayasasını kabul ettirmeyi başa-

ran Mithat Paşa'dır. Mithat Paşa, bazı özellikleri ile haleflerinin çok ötesine geçen ilginç bir devlet adamıdır.

Edebiyat Adamları ve İdeologlar

Tanzimat döneminde, batı edebiyatının yarattığı türlere ilgi duyan bazı kültürel seçkinler, roman, tiyatro, felsefi deneme ve gazetecilik alanlarında ilk Osmanlıca eserleri üretirken edebî bir atılım başlatmışlardır. Ülkenin eleştiri ve tartışma gibi kavramlarla tanışmasını sağlayan bu seçkinler, siyasî irade nezdinde seslerini duyurmayaya çalışırken, okurlarını da o güne değin hiç duymadıkları bazı olgular üzerinde kapsamlı olarak düşünmeye çağırmışlardır. Bu entelektüel simalar, ilk bakışta gelenekçi bir toplum içinde boşa kürek sallayan hayalciler olarak nitelenebilir. Ama reform aslında daha ziyade onların duyduğu heyecanla birlikte ilerlemiştir. Onlar, yıllardır yerinden kıpırdamayan bazı yapıları inanılmaz bir hızla harekete geçirmişlerdir. Kültürel seçkinlerin kendilerini ifade ettikleri, seslerini daha gür biçimde duyurabildikleri araç, tabii ki 1840'lardan başlayarak gelişen gazetelerdir. Bazı etnik/dinî topluluklar, gazete aracılığıyla sıkı bir iletişim ağı kurabilmişler; çeşitli dillerde yayın yapan yenilik yanlısı basın organları da, adalet, kardeşlik, ilerleme gibi temalar ekseninde reformları desteklemişlerdir.

Gazete, ulusçuluk düşüncesinin hızla yayılmasına, yerel kültürlerin ve dillerin yeniden doğuşuna, yani imparatorluğun kültürel anlamda bölünmesine de hizmet etmiştir. İdarî özerklik talepleri artık bütün eyâletlerin yerel gazetelerinde dile getirilmektedir. Gazete kadar etkili başka bir kitle iletişim aracı da tiyatro olmuştur. İlk başlarda yabancı piyeslerin Avrupa'dan ithal edilip Osmanlıca'ya çevrilmesiyle başlayan tiyatro atılımı, daha sonra Osmanlı tiyatrosu yazıcılığının doğmasıyla genişlemiştir. Schiller, Victor Hugo ve Molière'den yapılan çevirilerle batı tiyatrosunu ve burjuva yaşam tarzını tanıyan seyirci, özellikle Ermeni tiyatro gruplarını zevkle izlemektedir. Daha sonraları bazı Müslüman aktörlerin de onlara eklendikleri görülür. Vatan aşkı, özgürlük, adalet ve onur temalarını işleyen oyunlar, kısa sürede batı taklitçiliği yüzünden gülünçleşen kişilerin anlatıldığı mizahi yapıtlarla çeşitlenecektir.

Avrupa'da büyük ilgi gören roman türü ise, Osmanlı'ya ancak 1870'lerde girebilmiştir. Tabii Osmanlı okurunun roman macerası yine çevirilerle başlamıştır. Fénelon'un *Télémaque* (1859), Hugo'nun *Sefiller* (1862), Defoe'nin *Robinson Crusoe* (1864) ve Voltaire'in *Micromégas* (1871) adlı yapıtlarıyla tanışan Osmanlı romancısı ise,

başlarda çocuksu bir tarza kaymış ve her zaman olgun yapıtlar verememişse de, roman sanatıyla yakınlık kurmayı bilmiştir. İlk Osmanlı romanı daha çok öğretici/didaktik bir tarzı benimsemiş, Batı Uygarlığı'nı öven temalar üzerinde yoğunlaşmıştır. Bu romanlarda sıklıkla kadın-erkek ilişkileri üzerinde durulmuş ve kadının kamusal yaşama katılımı sorunu gündeme getirilmiştir. Batı tarzı edebiyata yakın duran yazarlar arasında üç isim öne çıkar: Münif Paşa (1828-1910), İbrahim Şinasi (1826-1871) ve Ziya Paşa (1825-1880).

Bunların ilki Osmanlı gazeteciliğinin babası sayılır ve çıkardığı *Ceride-i Havadis* adlı gazetede hukuktan ekonomiye, edebiyattan felsefeye kadar çok geniş alanda ilginç makalelere imza atar. Avrupa'da sayıları hızla artan bilimleri Osmanlı kamuoyuna tanıtmaya çalışan Münif Paşa, insan doğası, vatan, toplum ahlakı gibi kavramları gündeme getirerek zengin bir entelektüel tartışma ortamı yaratmak istemiştir. O, 1862'de bir tür Osmanlı Bilim Derneği kurarak derneğin yayın organı *Mecmua-i Fünûn* aracılığıyla Fransa'daki ansiklopedi hareketinin yarattığı etkiyi bir şekilde Osmanlı ülkesine taşımaya çalışmıştır. Aydınlanma'yı Osmanlı'ya ithal etmek görevini üstlenen dergi, amacını hiç olmazsa belli oranlarda gerçekleştirmeyi başarmıştır.

Şinasi ve Ziya Paşa da, dava arkadaşları Münif Paşa gibi, ülkenin içinde bulunduğu entelektüel dönüşüm sürecine büyük katkılarda bulunmuşlardır. Reformcu devlet adamları Ali ve Fuat Paşaları tutucu olmakla suçlayan, reformların Avrupa'daki ilerlemelerin gerisinde kaldığına inanan bu düşünce adamları, siyasî otoriteye yönelik sert eleştirileri ile şimşekleri üzerlerine çekmişler ve bir dizi sürgün cezasına katlanmak zorunda kalmışlardır. Bu iki batı aşığı, İslâmî geleneğe yönelik farklı bakış açılarıyla birbirlerinden ayrılırlar. Kendisine başlıca referans olarak *Aydınlanma'yı* alan Şinasi, İslâmî kaynaklara pek az değinmekte, hatta giderek bunlara tümüyle sırtını dönmektedir. Ziya Paşa ise, İslâm mistisizmine olan bağlılığı ile reform düşkünlüğü arasında denge kurmaya çalışmış ve ilginç bir Tanzimat entelektüeli resmi çizmiştir. Aslında Ziya Paşa bu yönüyle Tanzimat seçkinlerinin çoğunda görülen ortak bir kültür/anlayışı yansıtır: Batı'dan gelen kimi siyasal/toplumsal modellere karşı çekince duymak, ama aynı zamanda yeni düşüncelerin yanında yer alan heyecanlı bir avukat rolü üstlenmek.

Ancak Tanzimat sürecini en çarpıcı biçimde temsil eden kalem, bu yazarlardan yaşça hayli küçük olan Namık Kemal'dir (1840-1888).

Önce Şinasi tarafından 1862'de kurulan Tasvir-i Efkâr gazetesinde edebi çalışmalarını sergileyen yazar, 1860'lı yılların sonunda Ziya Paşa'nın ekibince oluşturulan ve Londra'da basılan Hürriyet gazetesine yazı vermiş; Babiâli'nin baskısından uzak, siyasal özgürlük ideallerini yansıtan makaleler kaleme almıştır. Namık Kemal, olgunluk dönemi eserlerini ise, bizzat kendisinin çıkardığı İbret gazetesinde yayınlamıştır (1871-1873). İnsan Hakları Bildirgesi metninde ifade-sini bulan ilkeleri, Osmanlı okuruna tanıtmaya çalışan yazar, insan özgür doğar, düsturuna bağlı kalmış ve özgürlüğün insana ekmek ve su kadar gerekli olduğu düşüncesini işlemiştir: "En temel insan hakkı yaşamak değil, özgür yaşamaktır".

Küçük yaşlardan başlayarak İslâm mistisizmine bağlı bir aile çevresinde yetişen ve inançlı bir Müslüman olan Namık Kemal, özgürlüğü Tanrı eliyle verilmiş bir armağan gibi görmektedir. İslâmî gelenek içinde meşveret (topluluğa danışma) kavramının önemli bir yere sahip olduğunu ifade eden yazar, temsili hükümet yapısının zaten İslâmın köklerinde var olduğunu dile getirmiştir. Ona göre modern devletin gereği olan meşruti sistem, İslâmın da gereğidir. Namık Kemal, İslâmî referans göstermesine karşın, asıl olarak mutlakiyetçi sistemin sona ermesi ve liberal/özgürlükçü bir programın yürürlüğe sokulması idealini yansıtmıştır. Yazarın kafasındaki model, Louis-Napolyon'un kurduğu II. Fransız İmparatorluğu'dur (1852-1870). İmparator'un simgelediği otokrasi ile meclis eliyle yürütülen temsil anlayışının bir sentezi... Kısacası Namık Kemal, radikal modelleri dışta bırakarak, siyasal ölçülülükten yana tavır koymaya çalışmıştır.

Bu düşüncelerin padişahı ve bakanları endişeye sevk etmesi zaman almamıştır. Nitekim siyasî otorite, Namık Kemal, Ziya Paşa, Mısır prensi Mustafa Fazıl (1829-1875) ve yayımcı Ali Süavi (1838-1878) gibi radikal entelektüellere hemen cephe almıştır. Ne de olsa bunlar, mevcut sisteme muhalif olan Genç Osmanlılar derneğinin çekirdeğini oluşturmaktadırlar. Devlet ile dernek arasındaki gerilim, Mustafa Fazıl Paşa'nın 1867 yılında sultanı ve devletin ileri gelenlerini hedef aldığı makale ile doruk noktasına çıkar. Küçük bir risale biçiminde basılan ve ülkenin dört bir yanında binlerce kopyası dağıtılan yazı, anayasal sistemin acilen kurulması gerektiğini ifade etmektedir. Devletin tepkisi, Ali Süavi, Namık Kemal ve Ziya Paşa'yı uzak eyâletlerde devlet hizmetinde bulunmak ile Avrupa'ya sürgün edilmek arasında seçim yapmaya zorlamak olmuştur. Muhafızlar oyla-

rını Avrupa'ya sürgün gitmekten yana kullanırlar ki, beş yıllık sürgün dönemi onların düşüncelerini olgunlaştırmalarına yarayacaktır.

İstanbul'da siyasî iradenin baskısı altında bulunmaktansa Avrupa başkentlerinde ikamet etmenin, Osmanlı otokrasisine yönelik propaganda faaliyeti yürütmek için daha rahat bir ortam sunduğunu anlayan Genç Osmanlılar, o güne değin yalnızca kitaplar aracılığıyla bilgi edindikleri batılı düşünce, teknik ve yaşam anlayışını yakından tanıma olanağı bulmuşlardır. Batı dünyası ile doğrudan ilişkiye girmek, onların edebi ve siyasî çalışmalarına da yeni bir yön verecektir. Unutmamak gerekir ki, ne Şinasi, ne Ziya Paşa ne de Namık Kemal siyasetçi kişiler değillerdi. Onlar daha çok, duyguları ve heyecanlarının gücüyle toplumu yeni siyasal eğilimler doğrultusunda bilgilendirmek isteyen pedagoğlardır. Yürüttükleri propaganda, onlara arzuladıkları anayasal sistemi kazandırmaya yetmemiştir; ancak onlar, inanmış muhalifler olarak kamuoyunu yeni siyasal ideallerle tanıştırmayı başarmışlardır.

Babiâli'ye Yönelik Reformlar

XVIII. yüzyılın sonunda, imparatorluk hükümetinin emrinde 1000-1500 kadar katip çalışıyordu. II. Abdülhamid döneminde ise, toplam 100000 sekreter ve büro görevlisi devlet hizmetinde bulunmaktaydı. Yalnızca bu sayılar bile, devlet adına iş gören personelin niceliği ve niteliğinde oluşan olağanüstü dönüşümü anlatmaya yeterlidir. Osmanlı yenileşmecileri, 20-30 yıl gibi kısa bir zaman zarfında, bürokratik mekanizmayı Avrupa ülkelerinde (özellikle de Fransa'da) uygulanan modele yaklaştırmayı başarmışlardır. İşe her şeyden önce batı usulü bakanlıkların kurulması ile başlayan reformcular, II. Mahmud dönemindeki girişimlerin sürdürülmesini hedeflemişlerdir. Batıda olduğu gibi her bakanlığa çok sayıda kurul/kurum bağlanmaya çalışılmış ve bakanlıklar devlet iradesinin somut görünüşleri olmak üzere düzenlenmişlerdir. Bu tabii epey zaman alan bir süreçtir. Örneğin II. Mahmud'un oluşturduğu Divan-ı Ahkâm-ı Adliye, ancak 30 yıl kadar sonra (Abdülaziz döneminde) gerçek bir Adliye Nezaretine dönüştürülebilmektedir. Daha önceleri Sadrazamlığa bağlı bir daire aracılığıyla görüşülen taşraya ilişkin konular ise, ancak 1869 yılında ortaya çıkan istikrarlı bir Dahiliye Nezaretine yüklenmiştir. Bürokrasideki yeniden yapılanma, 1870'li yıllarda tamamlanmış gibidir.

Osmanlı Devleti, bu dönemde artık dışişleri, içişleri, adalet, maliye, vakıflar, ticaret, tarım ve kamu işleri gibi çeşitli alanlarda bakan-

lık benzeri örgütlenmeler kurabilecek duruma gelmiştir. Bu kurumlar, nazır ya da müsteşarlar tarafından yönetilmektedir. Bu üst düzey yöneticiler de, Heyet-i Vükela'da devletin diğer ileri gelenleri (şeyhülislâm, yüksek rütbeli subaylar, çeşitli danışma meclislerinin başkanları) ile birlikte toplanırlar. Yürütmenin merkezi organı olan Bakanlar Kurulu, bu hâliyle, sultanın belli başlı iktidar odakları arasında bir uzlaşma tesis etmek amacıyla toplantıya çağırdığı eski Divanları andırmaktadır. Ancak bu organ, işleyiş tarzıyla çoktan batılı kabinelerin özelliklerini göstermeye başlamıştır. Bakanlar Kurulu, gündemi işgal eden sorunları tartışmakta, yasa tasarılarını incelemekte, devlet bütçesini oylamakta ve halk kitlelerinin büyük kısmını ilgilendiren kararlara imza atmaktadır.

Osmanlı bürokratik mekanizmasının çok önemli bir ayağını, Hari-ciye Nezaretine bağlı kurul ve kurumlar, özellikle Tercüme Odası oluşturur. Oda, modern dünyanın çok önemli sorunlarının tartışmaya açıldığı ve en doğru çözümlerin arandığı edebî ve siyasal bir kulüp havasındadır. Aynı rolü, elçilikler ve önemli dışişleri heyetleri de üstlenmiştir. Bunları dile getirirken, zamanın bazı gerçekleri de açıklıkla ortaya koymak gerekir. Örneğin Osmanlı diplomatik ağı, bütün gezegeni sarmaktan uzaktır. Yalnızca özel önem verilen on kadar Avrupa başkentinde Osmanlı temsilciliği bulunmaktadır. Londra, Paris, Viyana, Berlin, Roma, Washington ve Saint-Petersburg gibi önemli şehirlerde açılan elçilikler, modernleşmenin itici gücünü oluştururlar. Ayrıca bakanlıklara bağlı olarak görev yapan kurullar/kurumlar da, yasa tasarıları hazırlayarak ve Tanzimat toplumunun ihtiyaç duyduğu düzenlemeleri hayata geçirerek, modernleşmenin somut şartlarını yaratmaya çalışmışlardır. Bu kurulların en eskisi/etkilisi, 1838'de II. Mahmud'un vefatından bir süre önce kurulmuş Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye'dir. Bu meclisin görev ve yetkileri, Abdülmecid döneminde önemli bir artış göstermiştir. Meclis'in aslî görevi, reformlara yön veren yasa metinlerini hazırlamak ve onların uygulanışını denetlemektir. Burada görev yapan hukukçu ve yöneticiler işlerini öylesine ciddiye almışlardır ki, Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye yeni rejimin yasalarını oluşturan biricik kaynağa dönüşmüştür.

Babîâli, 1854'te çok önemli bir kurulu daha bürokrasi mekanizmasına dahil eder: Meclis-i Âli-i Tanzimat. Bu meclis, Tanzimat sürecinin yasama ve yargı boyutunu ilgilendiren konularda bir uzmanlar kurulu olarak işleyecektir. Bağımsız bir örgüt olarak yalnızca

on yıl kadar olarak görev yapabilen bu kurul, sonraki yıllarda kendisinden daha eski ve köklü Yüksek Adalet Meclisi'nin içinde eriyecektir. Yasama işlerinin kolaylaştırılmasını sağlayan önemli kurumların arasına, Şura-yı Devlet'i de katmak gerekir. Maliye, adalet, ticaret-tarım-kamusal işler, eğitim ve içişleri-askerî işler olmak üzere beş komisyon dahilinde çalışan konsey, kendisinden önce kurulan, ama işlevlerini kaybeden kurulların yerine geçmiştir. Devlet aygıtı, ilk başlarda özellikle Müslüman-Türk kökenli memurlarla iş görmeye çalışmış; ancak yabancı dil bilen eleman eksikliğine bağlı olarak Rum/Ermeni/Musevi gibi azınlıklara da yönelmekte gecikmemiştir.

Hukuk Birliğinin Sağlanmasına Doğru

Yenileşme döneminde devlet dairelerinin asli görevi, Tanzimat ruhuna uygun yasaların hazırlanması olmuştur. Bu süreçte, bütün Osmanlı tebaasının ortak hukukî metinlere tabi olması ve devlet nezdinde eşit muamele görmesi hedeflenmiştir. Her şeyde olduğu gibi hukuksal düzlemde de batıyı örnek alan siyasî otoritenin ilk icratı, batılı yasaların Osmanlı sistemine dahil edilmesinden ibarettir. 1840'ta kabul edilen Ceza Kanunnamesi, ülkenin hukuksal anlamda yeniden yapılandırılması arzusunun en önemli göstergesidir. Kanunname, karmaşık yapısına karşın Osmanlı yaşamına yeni bir hukuk anlayışının girmekte olduğunu ilan etmiştir. Kabul edilen ceza metninde, bütün Osmanlı yurttaşlarının yasa önünde eşit oldukları ilkesi benimsenmiştir.

1851'de ihtiyaçlara göre yeniden düzenlenen Ceza Yasası, 1858 yılında yerini Fransız deneyiminden esinlenen yeni bir metne bırakır. 1850'de ticaret hukukunu Fransız anlayışına göre düzenleyen siyasî irade, 1861'de ticaret mevzuatını da yeniden gözden geçirir. 1853'te kabul edilen Deniz Ticareti Yasası da, Fransız deneyimini esas almıştır. Bütün bu yenilikler, değişim içindeki bir ülkenin ihtiyaçlarına uygun düşecek, istikrarlı ve evrensel bir hukuk düzeni yaratma çabasını yansıtır. Ulema, hukuksal alanda Batı'nın örnek alınmasına tepki göstermektedir. Ticarete faiz uygulamasının yasallaştırılmasını hoş görmeyen âlimler, İslâm hukukunda hakkında hüküm bulunmayan yeni ticarî ortaklık biçimlerini de tartışmaya açmışlardır. Ortaya konan tepki ve çekinceler, ticaret hayatındaki yeni hukuksal düzenin bütün seçkinler tarafından onaylanmadığının bir kanıtını oluşturur.

Aslında Tanzimat yasaları, genel olarak, modernleşme ve İslâm arasında uyum yaratmaya çalışmışlardır. Örneğin Fransız Mede-

ni Kanunu'ndan esinlenilerek oluşturulan Mecelle, ulemanın tepki-si sonucunda önemli bazı değişikliklerden geçirilerek yürürlüğe sokulmuştur. Tarihçi, hukukçu ve devlet adamı Ahmet Cevdet Paşa'nın (1823-1895) eseri olan Mecelle, Hanefi mezhebinin ilkelerine uygun olarak hazırlanmıştır. 1858'de kabul edilen ziraat kanunu mülkiyet rejimi ve toprağın işlenmesi hususunda büyük yenilikler getirmese de, tarımsal olguların ilk kez yazıya geçirildiği Osmanlı topraklarında önemli değişimlerin yaşandığını göstermesi bakımından anlamlıdır.

1840'tan itibaren ticarî davaları inceleyen Ticaret Mahkemeleri ise, Osmanlı idaresinin şer'i hukuktan hemen bütünüyle uzaklaştığını ve dünyevî hukuk alanına doğru yol aldığını gösterir. Mahkeme heyeti, hükümet tarafından atanan üç yargıçla birlikte, Avrupa kökenli ya da azınlıklara mensup gayri-müslim tüccarı temsil eden dört müdahil uzmandan oluşur. Bu mahkeme, Fransız hukukundan ithal edilen yasalar çerçevesinde karar verir ve Avrupaî usullere uygun olarak işler. Hukuk alanındaki diğer bir adım, dinî hukuku ilgilendirmeyen bütün davaların karara bağlandığı Nizamiye Mahkemeleri'nin oluşturulmasıdır. Osmanlı hukuk reformu genel olarak batılı hukuk sistemlerinden esinlenerek, ancak Osmanlı'nın ihtiyaçları doğrultusunda ve İslâmî hükümlerle çatışmamaya özen gösterilerek hazırlanmıştır.

Modern Eğitim Çalışmaları

Geleneksel medrese örgütlenmesi, Tanzimat döneminde varlığını sürdürmüştü; ancak siyasî otoritenin modernleşme sürecinin sağlığı için gerekli olduğuna inandığı bir takım dünyevi eğitim kurumlarını yapılandırmaya başlamasıyla birlikte ikinci plâna düşmüştür. Eğitimin dünyevileştirilmesi, maddi imkansızlıklara ve yetişmiş öğretim elemanı yoksunluğuna bağlı olarak hayli yavaş bir seyir izlemiştir. Eğitim alanındaki adımlar daha çok devlet iradesi dışında, azınlıkların zorlamaları ile atılmıştır. Azınlık okulları, Tanzimat sürecinde olağanüstü bir patlama gerçekleştirmişlerdir. Devlet eliyle açılan okullarsa, II. Mahmud döneminden başlayarak modernleşme eğilimine ayak uydurmuş ve oldukça tutarlı bir yapıya kavuşmuşlardır. İlkokullarda (iptidaiye) verilen aritmetik, Osmanlı tarihi, coğrafya ve din bilgisi derslerine, ortaokulda (rüştiye) dil (Türkçe, Arapça, Farsça), matematik, geometri, tarih, coğrafya ve din dersleri eşlik etmektedir. İdadi adı verilen eğitim kurumlarında ise, doğu dilleri, Fransızca, iktisat, cebir, aritmetik, muhasebe, fiziki bilimler, kimya, felsefe, tarih, coğrafya ve eliş öğretilmektedir.

Devlet okulları sayısının hayli aşağılarda seyrettiğini hemen belirtmek gerekir. Devletin tuttuğu kayıtlar incelendiğinde, 1850'lerin sonunda ülke çapında yalnızca 60 kadar rüştiye bulunduğunu ve bunlarda 3371 öğrencinin eğitim gördüğü saptanmıştır. Buna karşılık, aynı dönemdeki İstanbul medreseleri 16.752 öğrenciye eğitim vermektedir. Aynı yıllarda İstanbul'a gelen İmparator III. Napolyon'un eğitim bakanı Victor Duruy, Osmanlı sultanına ülkenin ihtiyaç duyduğu eğitim reformuna ilişkin bir rapor sunmuştur. 1869'da hayata geçirilen yeni eğitim sistemi, işte bu rapor doğrultusunda hazırlanacaktır. Bu yıldan itibaren, Sultanın okulları adıyla anılan ilk Osmanlı liseleri, yani Mekteb-i Sultani'ler de, eğitim piramidinin tepesindeki yerlerini almaya başlarlar.

Sultanilerin ilki ve en ünlüsü olan Galatasaray, 1868'de Fransız hükümetinin desteğiyle kurulur. Fransızca eğitim veren ve bütünüyle batılı usullere göre yönetilen bu lise, ülkenin ekonomik/siyasal/kültürel seçkinlerinin çocuklarını kendisine çekmekte gecikmemiştir. Okulun mezunları sonraki yıllarda devletin en üst yönetim organlarına gelmiş ve modernleşme sürecinin itici gücünü oluşturmuşlardır. Lise, Tanzimat anlayışına uygun olarak, yalnızca Müslüman çocuklarına değil azınlıklara da açık hâle getirilmiştir. 1873'te ise, yine İstanbul'da, yetim çocukların eğitilmesi amacıyla Darüşşafaka Lisesi'nin açılışı yapılır. Daha çok çağdaş bilimler üzerinde yoğunlaşan lise programı, telgrafçılık konusunda yetkin bir eğitim vermektedir; nitekim ülkede iletişim alanında kaydedilen ilerleme bu okulun öğrencileri sayesinde mümkün olacaktır. Aslında İmparator III. Napolyon'un eğitim bakanı Victor Duruy'un raporu, lisenin de ötesine geçilerek, edebiyat-felsefe, hukuk, doğa bilimleri ve matematik fakültelerinden oluşacak bir tür Osmanlı üniversitesinin (Darülfünun) yaratılmasını öngörmekteydi, ancak Abdülmecid dönemindeki tüm çabalara karşın siyasî otorite bu hedefi tutturamadı. 1870'de açılışı yapılan ve kendisine tahsis edilmiş özel bir binaya da sahip olan üniversite, hem ulema baskısına hem de finansal güçlüklerle yenik düşerek bir yıl içinde ortadan kalktı. Projenin mimarlarından Ali Paşa'nın 1871'deki ölümüyle hayaller uçup gitti.

Üniversite hedefi tutturulamamışsa da, farklı alanlarda uzman yetiştiren okulların açılışı birbirini izlemiştir. 1850-1860 arasında açılan askerî okulların yanına bir tür bürokrasi okulu (Mülkiye: 1859), Tıp Okulu (1866) ve Kız Okulu (1870) eklenmiştir. Ancak devletin hedeflediği farklı etnik ve dinî grupların eğitim kurumları aracılığı-

ğıyla bir araya getirilmesi ideali, hiç bir zaman gerçekleştirilememiştir. Azınlıklar, dinî/kültürel kimliklerine sonuna kadar sahip çıkmışlar ve bütün modern görünüşüne karşın Türk-Müslüman karakteri ağır basan devlet okullarında erime endişesi yaşamışlardır. Üstelik onlar, çoğu zaman, devletin kısıtlı olanaklarıyla yaratılan resmî okullardan çok daha iyisine sahip olmuşlardır. Sayısal veriler, azınlık okullarının Osmanlı ülkesi içindeki ayrıcalıklı konumlarını kanıtlamaya yetmektedir. 1871'de yalnızca İstanbul'daki Ermeni okullarının sayısı 48'dir; Anadolu sathında bu sayı 469'a çıkmaktadır. Aynı dönemde, özellikle Yunan Edebiyat Derneği'nin öncülüğünde, Rum okulları da benzer sayılara ulaşmışlardır. Nüfusları az olan ve henüz kültürel bir atılım yapamayan Museviler ise, yalnızca yarım düzine kadar laik okula sahiptirler. Merkezi Paris'te olan Evrensel İsrail İttifakı'nın inisiyatifi ele almasıyla durum değişmiş; Museviler yüzyılın son çeyreğinde 50 kadar yeni okula kavuşmuşlardır. Yabancı sermayenin açtığı okullar da azımsanmayacak düzeydedir. Biraz abartılı görünse de, 1870 itibarıyla ülkede 205 Protestan Amerikan okulunun (Robert Koleji: 1863) bulunduğu ifade edilmektedir.

508

Orduda Yenileşme

Tanzimat döneminde iki amaç birbirini sıkıca tamamlar: iyi memurlar/bürokratlar yetiştirmek, ama aynı zamanda da sağlam ve güçlü bir ordunun temelini oluşturacak iyi askerler yetiştirmek. Bu amaçla yürütülen askerî yenileşme faaliyeti, iki temel üzerinde yükselir: 1- Silah teknolojisinde çağın gereklerine uymak ve 2- Yeni ilkeler ışığında sağlam bir askerî disiplin ortamı yaratmak. Bütün bu hedeflere ulaşmak için sıkı bir eğitim düzeneğine ihtiyaç duyulduğu için, reformların odağında askerî eğitimin modernleştirilmesi çabaları vardır. İşte bu yüzden, II. Mahmud'un kurduğu okullar, özellikle de Askerî Bilgiler Okulu (Mekteb-i Ulûm-ı Harbiye) Tanzimat boyunca önemli bir atılım gerçekleştirmişlerdir. Aynı süreçte, askere alma usullerinde de yeniliklere gidilmiştir (kura-yı şeriyeye). Aktif askerlik hizmeti beş yıldır ve bütün yurttaşları kapsamaktadır. Bu süreyi tamamlayanlar ise redif adı verilen yardımcı sınıfa dahil edilirler (yedi yıl) ve her an aktif birliklere katılabilecek konumda tutulurlar. Başka bir deyişle, 20 yaşında askere alınan bir erkek beş yıl aktif yedi yıl pasif olmak üzere on iki yıl ordunun emrindedir ve ancak 32 yaşında askerlik hizmetini tamamlamış sayılır. Bunların ordudaki görev yerleri de kurayla belirlenir.

Birliklere katılmaları arzu edilmeyen azınlıklara, bedel ödeyerek askerlik hizmetini satın alma olanağı tanınmıştır. 1869 yılındaki düzenleme ile birlikte, mustahfız adı verilen 3. bir sınıf daha oluşturulur. Osmanlı ordusu 1870 itibarıyla 210.000 aktif asker, 190.000 redif ve 300.000 mustahfızdan meydana gelmektedir. Bu sayı 1 milyonluk Prusya ordusu ile karşılaştırıldığında kısıtlı düzeydedir, ancak genel olarak Avrupa standartlarına uyumludur. Silah bakımından da belli bir düzeyi tutturmuş olan Osmanlı ordusu, hâlâ çok sayıda demode silahı (özellikle martin adıyla bilinen tüfek) elinde tutmanın sıkıntısını yaşamaktadır. Sonuçta, hem kara hem deniz gücü göz önünde tutulduğunda, imparatorluk savunmasının güvence altında olduğu söylenebilir. Ama modern bir görünüme sahip olsa bile, askerî gücün yükselen ulusçu akımlara karşı koymasını beklemek hayalcilik olur. Bağımsızlıkçı direniş hareketlerini durdurmak hiç de kolay olmayacaktır.

Taşra Yönetimi ve Mali Kaynakları

İmparatorluk, 1864 yılında çıkarılan yasa ile yirmi yedi eyâlete bölünmüş; bunlar da kendi içlerinde sancaklara ayrılmışlardır. Sancak kazalardan, kaza ise nahiyelerden oluşur. Köy ya da mahalle en alt yönetim birimlerini meydana getirecek biçimde örgütlenir. İhtiyar meclislerine sahip olan bu alt birimler, seçilmiş bir muhtar eliyle yönetilirler. Köy-üstü birimler ise, *nahiye müdürü*, kaza kaymakamı, sancağın en büyük mülki amiri olan mutasarrıf ve eyâlet valisiince yönetilirler. Taşra örgütlerine çok önemli görevler yüklenmiştir: kamu düzenini sağlamak, okul açmak, yol yapmak, köprüleri onarmak, tarımsal ve ticarî faaliyetlerin işleyişini denetlemek, taşrada adaleti tesis etmek ve devlet tarafından düzene sokulmuş malî sistemin sorunsuz biçimde yürütülmesini gözetmek gibi. Vergi toplama usulünü rasyonel ilkelerle düzenlemek isteyen siyasî otorite, yeni bazı kurumlar oluşturmaktan da geri kalmamıştır. Bunların en önemli olanı, mülk üzerinden alınacak vergilerin sağlıklı biçimde hesaplanması amacıyla kurulan Kadastro'dur (1858). Gerçekten de, devletin vergi gelirlerinde 1860 yılından itibaren önemli düzeyde artış kaydedilmiştir.

Bütün bu gelir artışlarına karşın, devlet Tanzimat sürecinin zorunu kıldığı harcamaları finanse etmekte zorlanmıştır. Siyasî irade, bu sorunu çözmek için iki yola başvurmuştur: kağıt para basmak ve borçlanmak. İlk kez 1840 yılında basılan kayme, kağıt para olmak çok, kâr payı içeren bir hazine bonosudur. Yıllık % 12 kâr/faiz

509

kazancı sağlayan bu değerli kağıdın getirisi sonraki yıllarda yarıya düşecektir. Kuramsal olarak, kaymenin belli miktarda bir madeni para karşılığında basılması düşünülmüştür. Uygulamada ise, bu usule çok fazla riayet edilmemiştir. Ancak asıl sorun burada değil, üzeri elle yazılan kaymenin sahteciliğe izin veren basılma ve piyasaya çıkarılma yöntemindeydir. Nitekim bu dönemde piyasaya sahte banknotlar sürülmüş, kayme madeni paraya nazaran çok ani/sarsıcı değer kayıplarına uğramış, halkın devlete karşı duyduğu güven de bu yüzden aşınmıştır. Osmanlı yönetimi, kayme sayesinde devlet gelirlerini artırdığını düşünürken, hiç farkına varmadan imparatorluğun malî çöküşünün koşullarını hazırlamıştır. Yaşanan bu sorunlar ise, Osmanlı'yı dışarıdan borç aramaya itmiştir. 1854'de ilk kez % 6 faizle borçlanan devlet, temin ettiği 3,3 milyon liranın neredeyse tamamını kaymeyi piyasadan çekmeye harcar. Bu Osmanlı için borç batağının başladığı tarihtir. Nitekim 1855-1875 yıllarında, faiz oranları % 4 ile 9 arasında değişen 14 borçlanmaya gidilerek, Osmanlı'nın iflas sürecinde düğmeye basılmıştır.

Osmanlıda Ekonomik ve Toplumsal Değişim

Tanzimat sürecinde yalnızca devlet mekanizmalarının değil, tüm toplumun büyük bir değişim içinde bulunduğu gözden kaçırılmazdır. Her şeyden önce, köyden kente göçün Tanzimat döneminde yaygınlaşan bir nüfus hareketine dönüştüğü gözlenmektedir. Ayrıntılı istatistikî bilginin yokluğuna bağlı olarak Osmanlı'daki göçün kapsamlı bir analizini yapamıyor olsak da, şehirler bazında elde edilen kimi veriler, fikir sahibi olmayı kolaylaştırmaktadır. 1840'lı yıllarda İstanbul nüfusunun 400.000'in altında seyrettiğini tahmin ediyoruz. Bu sayı 1890 itibarıyla 900.000'i bulmuştur. Aynı tarih aralığında İzmir nüfusu 110.000'den 200.000'e fırlamış; 1850'lerde 40.000 kişiyi barındıran Beyrut Şehri ise, 30 yıl içinde nüfus bakımından ikiye katlanmıştır. İmparatorluğun Selanik, Adana ve Samsun gibi pek çok büyük şehri de benzer bir süreçten geçmiştir. Her ne kadar şehir nüfuslarındaki artışlarda yaşam koşullarının değişmesi, kamusal hijyen alanındaki ilerlemeler ve Rusya tarafından sürgün edilen Müslüman göçmenler rol oynamışlarsa da, köyden kente göç bu artışların başlıca nedeni olarak belirmiştir.

Tanzimat boyunca, köylerde yaşanan geçim sıkıntısına bağlı olarak sezonluk göç olgusu da yaygın bir hâl almaya başlamıştır. Çukurova'ya yapılan göçler, bu dönemlerde de artarak devam etmektedir. Göç, pek tabii tarımsal işgücünde önemli bir azalma ya-

ratmıştır. Üretimde ortaya çıkan ihtiyaçların karşılanması gerektiğini düşünen siyasî iktidar ise, göçebeleri yerleşikliğe zorlayarak ya da Rusya'dan gelen muhacirlere kapılarını açarak sorunu çözmeye çalışmıştır.

Bununla birlikte Kırım, Kafkas ve Rumeli'den gelen göçmenlerin hızlı bir şekilde yerleştirilip üretime geçmeleri ve devlete yük olmaktan kurtarılmalrı için bazı tedbirlerin alınması icap etmiştir. Buna göre 1857 yılında çıkarılan bir yasa ile muhacirlere bir parça toprak verilmesi öngörülmüş, muhacirlerin 6 ila 12 yıl boyunca vergi ve askerlik hizmetinden muaf tutulmaları sağlanmıştır. Göçmenlerin belli bir düzen içinde sevk ve iskanlarını sağlamak amacıyla 1860 yılında bir Mülteci Komisyonu kurulmuştur. Osmanlı Devleti'nin tüm karşı çıkmalarına rağmen 1854-1876 yılları arasında Kırım'dan 300 000'den fazla Türk (Kırım, Nogay ve Kuban Tatarı) Osmanlı topraklarına giriş yapmıştı. Buna ilave olarak 1864 yılında Rus limanlarından hareket eden 400.000 Kafkasyalı halkı da eklemek gerekir. Osmanlı Devleti'nin toprak kayıplarına paralel olarak kaybedilen topraklardan İmparatorluğun iç kesimlerine doğru büyük bir göç hareketi yaşandı. Özellikle Balkanlardaki Türk ve Müslüman nüfus katliamlardan kurtulabilmek için süratle Anadolu'ya çekildiler. Bu yzünden Bosna-Hersek, Romanya, Bulgaristan ve Şarkî Rumeli'den milyonlarca insan göç etmek durumunda kaldı.

Osmanlı Şehirlerinin Değişimi

Tanzimat şehri, büyümekle kalmamış, önemli bir değişim de geçirmiştir. Karadeniz'in kuzeyinden gelerek Osmanlı toprağına yerleşen göçmenlerle ve köylerini terk eden kırsal nüfusla birlikte şehirler genişlemiş ve çevre bölgelerinde yeni yerleşim alanlarına sahip olmuşlardır. Öte yandan, İstanbul'da 1840 yılından itibaren inşa edilmeye başlanan posta binaları, yeni iletişim teknolojilerinin Osmanlı şehirlerine girmekte olduğunu kanıtlamaktadır. Osmanlı ile Batılı ülkeler arasında artan ticarî ilişkiler ve yabancı sermayenin İmparatorluk topraklarına girişine izin verilmesi sonucunda şehirler yeni bir görünüme sahip olmuşlardır. Bankaların yoğunlaştığı alanlarda kurulan ve sayıları hızla artan iş hanları, çok sayıda büroya ev sahipliği yaparak zenginliğin biriktiği mekanlara dönüşmüşlerdir. Gülhane Hatt-ı Şerifi'nin okunduğu yıllarda İstanbul'da bulunan Fransız yazar Gérard de Nerval'in (1808-1855) tanıklığına bakılırsa, ekonomik değişim ve zenginleşme şehirde batı usulü bir sosyete de doğurmuştur. Osmanlı toprağında konser veren yabancı

opera gruplarının sayısında gözlenen artış, ekonomik ve kültürel seçkinlerin yükseliş içinde olduklarını kanıtlar. Yalnızca İstanbul'da değil diğer şehirlerde de benzer gelişmeler yaşanmaktadır. Örneğin, her ne kadar valilik makamında Osmanlı tiyatrosunun büyük isimlerinden Ahmet Vefik Paşa oturuyorsa da, Bursa gibi küçük bir yerleşimde bile tiyatro binasının bulunması dikkate şayandır.

Eskiden şehir mimarisini belirleyen ahşap yapıların yerini, taştan inşa edilen kışlalar, okullar, idarî binalar, hastaneler ve saraylar almaya başlamıştır. Büyüklükleri ve süslemeleri ile ilgi uyandıran bütün bu yapılar, dinî unsurlara saygıyı da içeren bir modernleşme çabasını yansıtmaktadırlar. Şehirlerin görünümü değişirken, siyaset anlayışında da önemli bir evrimin gerçekleşmesi kaçınılmazdır. Nitekim şehir yönetimleri kalıcı reformlarla tanışmak üzeredirler. Siyasî irade, batılı örneklerden esinlenerek, İstanbul'da 1854 yılında bir belediye örgütlenmesi oluşturur. 12 üyeli bir meclise sahip olan İstanbul Belediyesi, bugünkü belediye başkanının yerini tutan şehremini tarafından yönetilecektir. 3 yıl sonra önemli bir adım daha atılır ve İstanbul (aynı Paris örneğinde olduğu gibi) semtlere (*dai-re*) bölünür. Özellikle 6. daire, yani Galata ve Pera bölgesi, hızla kabuk değiştirmektedir. Sokaklar taş işçiliğiyle yenilenir, kaldırımlar ve gaz lambalarıyla donatılırken, altyapı çalışmaları hızlandırılır ve binaların belli bir düzen içinde inşa edilmesi anlayışı yerleşmeye başlar. 1877'de toplanan ilk Osmanlı Meclisi, belediyecilik alanında İstanbul'da uygulanan sistemi bütün imparatorluk topraklarına yayma kararı alacaktır.

Osmanlı başkentine Avrupa metropollerine benzer bir yüz kazandırmak isteyen Mustafa Reşit Paşa, 1836 yılında, genel şehircilik ilkelerini açıkladığı bir karara imza atar. Buna göre, sokaklar genişletilecek, büyük caddeler açılacak, semtler taş yollarla donatılacak, çıkmaz sokaklar ortadan kaldırılacak, taş bina yapımına ağırlık verilecektir. Bu ilkeleri gerçekleştireceği inancıyla ülkeye davet edilen Alman mimar Helmut von Moltke, zaman geçirmeden çalışmaya başlar, İstanbul'a modern bir görünüm kazandırmak için çaba gösterir ve böylelikle Tanzimat şehirciliğine büyük oranda damgasını vurur. Osmanlı şehirlerinin acil biçimde çözüm bulmak zorunda oldukları başlıca sorun yangınlardır. İstanbul şehrinin tam kalbini oluşturan Marmara Denizi ile Haliç arasındaki bölgenin 1858'de büyük bir yangın sonucu yok olması, aslında hükümet için iyi bir fırsattır. Bu olayın ardından çıkmaz sokaklar yok edilmiş, caddeler

büyütülmüş ve sokaklar belli bir plân dahilinde yeniden düzenlenmiştir. 1870 yılında bu kez şehrin sosyetik semti Beyoğlu bir yangına kurban gider; 3.000 bina yangınlarla kullanılmaz hâle gelmiştir. Semtin yeniden inşası, 12 yıl önceki planlamalara bağlı kalınarak gerçekleştirilir.

Artık yalnızca İstanbul'da değil, başta Selanik ve İzmir olmak üzere imparatorluğun bütün şehirlerinde aynı çalışmalar sürdürülecek ve her yeni yangın şehirleşme için bir fırsat olarak görülecektir. Burada söz konusu edilen şehirleşmenin, Batılı modellerin körü körüne taklidi biçiminde yürütülmediğini belirtmek gerekir. Sorumlular, özgün bir şehirleşme anlayışı yaratmak için, imparatorluğun Bizans ve Türk-İslâm uygarlıklarından miras aldığı değerleri kullanmaya çabalamışlardır. Şehirleşme hareketinin başında bulunan Avrupalı uzmanlar da bu anlayışa sahip çıkmış; eski ile yeni birbiri-ne yapııştırarak ucubeler yaratmaktansa, tutarlı bir sentez oluşturmak istemişlerdir.

Tanzimat Döneminde Ekonomik Genişleme

Osmanlı'nın içinde bulunduğu ekonomik genişleme sürecini bir takım sayılarla ifade etmek yararlı olacaktır. 1840 yılı itibarıyla Osmanlı'nın gerçekleştirdiği toplam ihracat 4,7 milyon İngiliz sterlini kadardır; 1870'li yılların ortasında bu değer 20 milyona çıkmıştır. Aynı dönemde ithalat da 5,2 milyon sterlinden 24 milyona sıçrayacaktır. Bu demektir ki, Osmanlı dış ticareti 35 yıl içinde 5'e katlanmıştır. Osmanlı'nın bu ekonomik atılımı, büyük oranda tarım ve hayvancılık sektörlerine dayanmaktaydı. Osmanlı ülkesinin ihracatı 1850-1870 arasında tütün, pamuk, buğday, arpa, kuru üzüm, incir, ipek, haşhaş ve keçi yünü gibi dokuz kalem üzerinde yoğunlaşmış; ihracatın % 60'ı bu ürünler üzerinden gerçekleştirilmiştir. Avrupa pazarlarının XIX. yüzyıl ortalarına doğru genişlemesi, Osmanlı ihracatının dinamizminde önemli bir rol oynamıştır.

Öte yandan, 1860 başlarında, yani ABD'nin bir iç savaş yaşadığı dönemlerde, Osmanlı hiç beklemediği ekonomik avantajlara sahip olacaktır. ABD kaynaklı pamuk ithalatının daraldığını gören Avrupalı tekstilci, ihtiyaçlarını doğrudan Osmanlı üretimi üzerinden karşılamak zorunda kalmıştır. Amerika'da işlerin yoluna girmesi ise, Osmanlı ekonomisi (ve özellikle de pamuk üreticileri) üzerinde olumsuz sonuçlara yol açmıştır. Osmanlı, bu dönemde ihracatta kaydettiği gelişmeye güvenerek ithalat hacminin genişlemesine de izin vermiştir. En büyük ticarî ortağı olan İngiltere dışında (1870'lerin

sonunda toplam ithalatın % 45'i bu ülkeden yapılmaktadır), ithalatını Fransa (% 11,8) ve Avusturya'ya (% 11, 8) dayandıran Osmanlı Devleti, mamul mal ihtiyacını pek tabii Avrupa'dan karşılamaktadır. Kumaş, giysi, silah, mobilya, makine, saat, el aletleri, telgraf telleri ve ecza malzemeleri gibi sanayi malları dışında, sömürge ülkelerinde üretilen şeker ve baharat da Avrupa'dan getirilmektedir.

Osmanlı ülkesinde Kırım Savaşı'nın hemen ertesinde yeni bir sektör (madencilik) hızla gelişir. Avrupalı yatırımcılar, taş kömürü, bakır, demir, gümüş, krom ve boraks gibi madenleri çıkarmak amacıyla Osmanlı topraklarında faaliyet göstermek istemişlerdir. Bu isteğe olumlu yaklaşan ve 1861 yılında bir maden yasası çıkaran Babıâli, maden ocağı işleten kişi ya da kurumların brüt kârlarının % 25'ini devlete vergi olarak ödemelerini şart koşmuştur. Madencilik ve yukarıda saydığımız diğer sektörler göz önüne alındığında, Osmanlı Devleti'nin XIX yüzyıl ortalarında önemli olanaklara ve gelişme potansiyeline sahip olduğunu kolaylıkla anlayabiliriz. Osmanlı ülkesi, tarımı, geniş maden kaynakları, istikrara kavuşmuş siyasî rejimi ve sanayi ürünlerine duyduğu ihtiyaç sayesinde batılı girişimciler için ideal bir faaliyet alanıdır. Avrupalı iş adamı bu fırsatı değerlendirmekte gecikmeyecektir. Nitekim Fransızlar, 1850'de Bursa'da ipek-mendil fabrikası açmışlardır. Bu arada İngiliz ve Fransız sermayesiyle 1863 yılında kurulan Osmanlı Bankası, ülkenin içinde bulunduğu ekonomik dönüşümü çok iyi yansıtmaktadır. Bundan sonra başkentte ardı ardına pek çok bankanın açıldığı görülür: Osmanlı İmparatorluğu Şirketi (1864), Osmanlı Kredisi (1869), İstanbul Bankası (1872), Avusturya-Osmanlı Bankası (1871) ya da Avusturya-Türk Bankası (1871) gibi.

Yenilenen Osmanlı ekonomisinin yıldızı hiç kuşkusuz demiryollarıdır. Avrupa kapitalizmi bu sektöre büyük umutlar bağlamıştır. Bu alandaki gelişmeler ilk anda ölçülü, ancak Avrupalıyı tatmin edecek düzeydedir. 1866 yılında İngiliz sermayesiyle inşa edilen Aydın-İzmir demiryolu (Ottoman Railway from Smyrna to Aidin of his Imperial Majesty the Sultan), İzmir'in arka bahçesinden (hinterlandından) gelen ürünlerin ihracat amacıyla bu limana taşınmasını sağlamış ve Osmanlı ekonomisini daha da yoğun biçimde Avrupa ekonomisine entegre olmasını sağlamıştır. İzmir ile Aydın arasındaki bu 169 kilometrelik ilk Osmanlı demiryolu, 1872'de Alaşehir'e kadar uzatılır. Yabancı sermaye yalnızca demiryoluna yönelmiş değildir. Kont Edmond de Perthuis tarafından 1858'de kurulan bir şirket,

4 yıl içinde Beyrut ve Şam'ı karayolu ile birbirine bağlamış ve 112 kilometrelik mesafenin o yıllar için rekor sayılabilecek bir zamanda, yani 12 saatte alınabilmesini sağlamıştır. Collas et Michel adını taşıyan ve merkezi Paris'te bulunan başka bir şirket, denizcilik alanına yönelmiş ve Osmanlı kıyılarında 100 kadar fener inşa etmiştir.

Osmanlı pazarı, tek bir batılı ülke tarafından sindirilmesi kolay olmayan bir pazardır. Bunun için lokmanın parçalara bölünmesi gerekmektedir ve zaten Avrupalı güçler bu gerçeğin farkına çok önceden vararak belli hedefler üzerinde yoğunlaşmışlardır. İngilizler gözlerini Irak, Mısır, Arabistan ve belli ölçüde Filistin üzerine dikerlerken; Fransızlar, Suriye, Güneydoğu Anadolu ve Tunus'la ilgilenmişlerdir. Rusya ise, Karadeniz çevresi ve Doğu Anadolu üzerinde yoğunlaşmış, Balkanlar'ı da Avusturya ile paylaşmanın plânlarını yapmıştır. Babıâli, yaklaşan tehlikenin farkındadır; ancak ekonomik kalkınma stratejisini Avrupa sermayesine açılan bir liberalizm anlayışı üzerine kurduğu için, büyük güçlere sırtını dönmekten çekinmekte, bütün olumsuz yönlerine karşın Avrupa'nın ürünlerine, teknolojisine, sermayesine ve onun aracılığıyla genişleyen pazara ihtiyaç duymaktadır. Devlet, batı inisiyatifinde kurulan ekonomik ortamın gerekliliğine inanmış ve Avrupa'nın getirdiği katkıları pahalı biçimde ödemeye de razı olmuştur.

Osmanlı'da Millet Kavramı

Osmanlı Devleti, Kırım Savaşı'nın hemen ertesinde ilan edilen Islahat Fermanı (1856) ile azınlıkların inanç ve ibadet özgürlüklerini garanti altına almış; onların adalet, devlet kademelerinde işe alınma ve vergi yükümlülüğü gibi alanlarda Müslümanlarla eşit haklardan yararlanmaları ilkesini benimsemiştir. Bu toplulukların kendi iç örgütlenmelerinde geniş bir hareket serbestisine sahip olmalarına da izin verilmiştir. Azınlıklar kuramsal olarak Osmanlı kimliği altında Müslümanlarla bütünleştirilmişlerdir; ancak gerçekte Islahat Fermanı, onların kendi içlerine kapanmalarına ve kendi kültürel pratiklerini özgürce geliştirerek Osmanlı üst kimliğinden olabildiğince kopmalarına yaramıştır. Tanzimat sürecinin en büyük paradoksu budur: Reformist devlet adamları tarafından Osmanlı birliğini tesis etmek için gündeme getirilen düzenlemeler, aslında imparatorluğun etnik unsurlarının ulusal kültür kavramı etrafında kendi özerk alanlarını kurmalarına yol açmıştır.

Osmanlı yönetim anlayışında millet kavramı, ümmetin yerine geçer. Yani Osmanlı'da "millet" denildiğinde, imparatorluğun dinleri

ya da mezhepleriyle birbirlerinden ayrılan farklı toplulukları anlaşılar. Osmanlı milletlerinin başında tabii ki Millet-i Hâkime (hâkim millet) olan Müslümanlar gelir. Bunlara Ortodoks, Musevi ve Ermeni Milleti'ni de eklemek gerekir. Bu milletlerin her biri hukukî özerkliğe sahiptir. İşte Tanzimat ve Islahat Fermanları'yla hedeflenen, imparatorluğun siyasal birliğini zayıflatan bu ayrımlara nihayet vermek ve tekil bir Osmanlı kimliği yaratmaktır. Ancak kökleşmiş millet esasını ortadan kaldırarak Osmanlı hukuk sistemini bir örnekletirmek, ulusçu söylemlerin bu denli ayyuka çıktığı bir dönemde imkansız gibidir. Hele eskiden beri var olan dört millette 1850'lerden itibaren bir yenisinin eklenmesi, kimlik sorununun ülke içinde ne denli karmaşık bir hâl almaya başladığını göstermesi bakımından anlamlıdır. Amerikan ve İngiliz misyonerlerinin çalışmaları sonucunda, 15.000 kadar Ermeni, Protestan mezhebini seçmiş ve Osmanlı siyasî otoritesi tarafından Protestan Milleti olarak tanınmak istemiştir. Kendisinden kopan bu küçük cemaat dışta bırakılacak olursa bütünlüğünü korumayı başaran Ermeni Milleti ise, devlet nezdinde cemaati temsil eden 400 kişilik bir meclis oluşturma hakkına sahiptir. Meclis tarafından tayin edilen (biri dinî, diğeri ekonomik ve kültürel konularda çalışmalar yürüten) iki kurul, bir tür Ermeni lobisi gibi faaliyet göstermektedir. Kısa sürede kendisine siyasî bir misyon yükleyen meclis, gerçek bir parlamento gibi işleyecek; genellikle Ermeni toplulukların yaşadığı bölgeler için özerklik talebinde bulunacaktır. 1869 yılında Ermeni Patrikliği makamına seçilen Mıgırdıç Krimian ve onun halefi Nerses Varjabedian dinî rollerinden sıyrılarak Ermeni Meclisi'nce dile getirilen ulusçu söylemlerin savunuculuğunu üstlenmişlerdir.

Musevi Milleti, 1865'te kabul edilen düzenleme ile birlikte Ermenilerinkileri andıran haklardan yararlanmaya başlamışsa da, imparatorluk topraklarının hiç bir bölgesinde çoğunluğu oluşturamadığı için özerklik talep etmemiş, kendisine ait olduğunu öne sürebileceği bir vatan kavramlaştırması yapmaya girişmemiştir. Onlar, daha çok kendi cemaatlerini ilgilendiren maddî ve kültürel konularda bir takım iyileştirmelerin yapılması hususunda ısrarcı olmuşlardır. Düzenlemenin hahamlardan çok laik unsurlara önemli yetkiler tanınması sonucunda, Musevi cemaati devletten özellikle okul, hastane ve yardımlaşma dernekleri gibi somut ve dünyevi alana içkin isteklerde bulunmuştur.

Ortodoks Milleti ise, ulusçuluk akımlarının güçlenmesiyle birlikte önemli bir bunalımın eşiğine gelmiştir. Bulgar ve Rumen din adam-

ları, Yunan kaynaklı dinsel hegemonyadan kaçmanın yollarını arayarak, soydaşlarının ulusal bağımsızlık hareketlerine destek olmaya çalışmaktadırlar. Tanzimat döneminde, çok küçük dinî cemaatler de siyasî otorite nezdinde millet statüsünü elde etmeyi başarmışlardır. Bunların arasında özellikle Süryani ve Keldani topluluklarını anabiliriz.

Hasta Adam

Reformlar yapısal sorunlara köklü çözümler bulmak amacıyla yapılmakta, ancak farklı siyasal isteklerin serbestçe dile getirilmesine bağlı olarak yeni sorunların ortaya çıkmasına yol açmaktadır. İmparatorluk yönetimi ise, hızla artan ayrılıkçı isteklere karşın, reformları sonuna kadar götürmekten yanadır. Ama sunulan bütün reçetelere rağmen imparatorluk hâlâ düzelmemiştir. Devlet hastadır: Buharayı geride bırakmaya çalışsa da bunu başaramamaktadır. Hastalığın kaynağı ise, taşradaki kopmaların önüne geçilememesidir. Mısır bağımsızlığına kavuşmuş, Osmanlı'ya yıllık vergi ödemekle yükümlü bir vasala dönüşmüştür. 1821'den beri olayların durulmadığı Girit, Osmanlı'dan koparak yeni kurulan Yunan Devleti'ne bağlanmanın yollarını aramaktadır. 1830 ile 1840 arasında, Mehmed Ali Paşa'nın emri altında göreceli bir sükunete ulaşan Girit, Mısır valisinin adayı Osmanlı'ya geri vermesi üzerine, yine sonu gelmez bir çatışma ortamı yaşamaya başlamıştır. İstanbul yönetimi, adada yaşayan Hristiyanların haklarını genişletmenin yollarını ararken, Girit sorununun çözümünde şiddete başvurmaktan da geri kalmamaktadır. Gerginlik tam anlamıyla sona erdirilemediği gibi, 1866 isyanı ile birlikte daha da kalıcı hâle gelmiştir.

Tanzimat'ın ilanından sonra Osmanlı İmparatorluğu'nun birçok yerinde isyanlar çıkmıştır. Lübnan da bülardan biri idi. İsyanların sebepleri, kötü idare, Tanzimat'a karşı uyanan tepki, milliyet düşüncesinin yayılması ve yabancı devletlerin tahriki gibi sebeplerdir. Bu mesele, Lübnan ve beraberinde Suriye'nin olaya karışmaları yüzünden büyük bir siyasî problem hâlini alarak devleti uzun yıllar uğraştırmıştır.

Fransa Haçlı seferlerinden bu yana Lübnan bölgesi ile ilgilenmekteydi. Kendisini Katolik olan Marunîlerin, hamisi sayıyordu. Lübnan isyanında hem İngiltere'den intikam almayı, hem de Lübnan'da Fransız nüfuzunu kuvvetlendirmeyi amaçlamaktaydı.

İngilizler, doğuda dinin önemini anlamış bulunuyorlardı ve din silahı ile Fransızları bölgede zayıflatmak istiyorlardı. Bu yüzden

Protestanlık propagandasına başladılar. Bu faaliyetler sonucunda Dürzîler, Protestanlığı kabul etmeye başlayıp İngiltere'nin himayesine girdiler.

Bu sırada, Lübnan biri Dürzî, biri Marunî olmak üzere iki kaymakam tarafından yönetiliyordu. Ancak, bu durum sürekli olarak sıkıntıların çıkmasına sebep olmaktaydı. Lübnan problemi Osmanlı İmparatorluğu işlerine Fransa ve İngiltere'nin sözde dinî menfaatlerini korumak için, fakat gerçekte siyaset ve iktisat amaçları ile yaptıkları, devletler haklarına aykırı bir müdahaledir.

Bu dönemde, Mısır ile sürtüşmelere konu olan Lübnan'ın statüsü de açıklığa kavuşturulamamıştır. 1841 isyanı, bu ülkenin önemli gelişmelere gebe olduğunu haber vermektedir. İsyanın ardından sağlanan barış, uzun süreli olmayacaktır. Fransa ya da İngiltere'nin desteklediği farklı gruplar, bir iç savaşın kucağına düşmüşlerdir. 1841 çatışmaları, 1860 olaylarının yanında basit bir prova gibi kalmaktadır. Çünkü 1860 isyanlarının bilançosu hayli ağırdır: 6.000 ila 10.000 ölü, yakılıp yıkılmış yüzlerce ev, 500 kilise, 30 okul, 40 manastır... Beyrut'tan sonra iç savaş Şam'a sıçrayacak ve orada da 20.000 kadar ölü bırakacaktır. Buhranın gidişatını yakından izleyen batılılar ise, bölgeye müdahale etmekte gecikmemişlerdir. Mısır'daki senaryonun aynısı bu kez Lübnan için uygulanmıştır: Önce Beyrut Limanı'na topçu birlikleri gönderilmiş, sonra da çıkarma yapılmıştır. Ülke içlerine doğru ilerleyenler bu kez İngilizler değil Fransızlardır. Son olarak (aynı Mısır'da olduğu gibi) İstanbul'da bir konferans düzenlenir. Burada Birleşik Krallık (İngiltere), Fransa, Prusya, Avusturya, İtalya ve Rusya'nın temsilcileri bir araya gelmişlerdir. Konferans, (ülkenin dağlık bölgesiyle sınırlı olmak üzere) Lübnan'a idarî, hukukî ve maddî özerklik tanınmış; ülke hükümetinin Babiâli tarafından atanan ve büyük güçlerin denetimi altında bulunan Katolik bir memur eliyle kurulmasına karar vermiştir. Osmanlı bir eyâletini daha kaybederken, Fransa geleceğin kolonilerinden birini kazanmıştır.

1840'ların tartışmalı bölgelerinden birini de Romanya oluşturmaktadır. Sırasıyla 1829 ve 1834'te Rus işgaline uğrayan bu ülke, siyasi olarak Osmanlı'nın ve Rusya'nın vasalı olmasına karşın, ulusçuluk akımından da etkilenmeye başlamıştır. Bağımsızlığa giden yol pek tabii dikensiz gül bahçesi değildir. 1848 yılı içinde siyasi isteklerle ayaklanan Rumenler, hem sultanın hem de çarın ordularına baş kaldırmışlar, ancak bütün direniş odaklarının birbiri ardına ezildi-

ğine tanık olmuşlardır. 1849 Balta Limanı Antlaşması'yla ülke üzerindeki Rus-Osmanlı hâkimiyeti tescil edilmiş; Romanya'nın özerkliği andıran ayrıcalıklarına da son verilmiştir. Ancak Rusya ve Osmanlı gibi iki tarihî rakibin aynı bölge üzerinde kurduğu ortaklığın çok uzun süre işlemeyeceği daha baştan bellidir. Gerçekten de Rusya, Osmanlıya sığınan Macar, Eflaklı ve Polonyalı mültecileri baha ne ederek rakibine savaş açmıştır. Fransa ve İngiltere ise, donanmalarını harekete geçirerek olası bir Rus saldırısına engel olmak için sultanın yardımına koşacaklarını belli etmişlerdir. Böylece Kırım Savaşı'nın temelleri atılmıştır.

Kırım Savaşı

Osmanlı cephesinde kurulan ittifakın gücünden ürken Rusya, 1849'u sessiz geçirmeyi tercih etmiş; ancak 1850'de ortaya çıkan başka bir sorun nedeniyle geri çekilmeye hiç de niyetli olmadığını göstermiştir. Kutsal Topraklara yerleşmiş olan Katolik papazlar, bazı bölgelerin mülkiyeti hususunda Ortodoks rahiplerle anlaşmazlığa düşmüşlerdir. Rusya, soruna kesin bir çözüm bulma kararında olduğunu hissettirir: Çar I. Nikolay, Ortodoksların hamisi rolünü sonuna kadar oynamaktan yanadır. Fransa imparatoru Louis-Napolyon Bonaparte ise, Fransa'daki siyasi konumunu güçlendirmek için kilisenin siyasi desteğine ihtiyaç duymakta ve Kutsal Toprakları ilgilendiren bu soruna duyarlı olduğunu göstermeye çalışmaktadır. İki büyük ülkenin Osmanlı hükümeti üzerinde kurduğu baskıya sonucunda, Babiâli sorunu 21 Mart 1852'de yayınladığı bir fermanla çözmeye yeltenir. Ancak Osmanlı'nın önerdiği çözüm Rusya'ya memnun etmekten çok uzaktır. Nitekim çar, İstanbul'a gönderdiği Prens Menşikof aracılığıyla sultanı tehdit eder (Mart 1853): Filistin sorununun çözüme kavuşturulmasını istediği gibi, İstanbul'daki Ortodoks Kilisesi'nin de doğrudan Rusya İmparatorluğu'nun koruması altına sokulması talebinde bulunur. Birleşik Krallık ve Fransa, Orta-Doğu'daki çıkarlarına engel olacağı düşüncesiyle çara cephe alırlar ve sultana destek verirler. Sultan, 10 Mayıs'ta Ortodoks tebaanın haklarını sonuna dek koruyacağını açıklar, ancak Rus isteklerinin kabul edilemez olduğunu da bildirir. Tansiyon giderek yükselmektedir. Menşikof, çarın son ultimatoomunu da bildirdikten sonra ay sonunda İstanbul'u terk eder.

Osmanlı Devleti, dış siyasette yüzyıllarca takip etmiş olduğu kendi kendine yeterlilik prensibini bırakmak üzereydi. Türkiye'ye karşı açıkça tahrip edici siyasetleri olan Rusya ve Avusturya'ya kar-

şı bu iki devlete düşman olan İngiltere ve Fransa'nın dostluğu ve yardımı sağlanmaya çalışıldı. Özellikle İngiltere Osmanlı topraklarının bu dönemde bölünmesini istemiyordu. İngiltere'nin bu isteği Rus politikasına ters düşmekteydi. Rusya, İngiltere'yi Osmanlı İmparatorluğu'nu paylaşmak için ikna etmeye çabalamış ve 1841 Londra Antlaşması ile başlayan bu girişimler 1848 kadar sürmüştür. Fakat İngilizlerin Osmanlı toprakları hakkındaki görüşleri değişmemiştir. 1953 yılında Rusların yaptığı aynı manaya gelen teklifi İngiltere yine reddetmiştir. Bunun üzerine Rusya tek başına hareket etmeye karar vermiş ve hareket noktası ise kutsal yerler meselesi olmuştur.

Her şey burada kalabilir ve gerginliğe son verilebilirdi. Ancak sultanın beş parmağını yüzünde hissettiğini ifade eden çar geri adım atmayacak ve 26 Haziran 1853'te Ortodoks inancını koruma bahanesiyle Romanya'ya girecektir. Bu çok açık bir savaş ilanıdır. Çarın hatası, Fransa ve İngiltere'nin bu süreçteki paylarını hafife alması olmuştur. Sultan, Avrupa'nın bu iki devine güvenebileceğini baştan beri anlamıştır. Ancak İngiliz-Fransız ittifakının desteği bedava değildir. Büyük güçler, ülke bütünlüğünü garanti etme karşılığında, Osmanlı İmparatorluğu'ndan, tüm tebaayı içine alacak eşitlikçi reformların gerçekleştirilmesini istemektedirler. Babiâli, imzaladığı İstanbul Antlaşması'yla (12 Mart 1854) bu yükümlülükleri yerine getireceğini taahhüt edince, batılı güçler de Rusya'ya savaş açmakta gecikmemişlerdir. Rusların inatçı savunmasını kırmak müttefikler için hiç de kolay olmamış; Sivastopol önlerindeki savaş tam bir yıl (Eylül 1854-Eylül 1855) sürmüştür. Müttefikler başlarda savaşta 60.000 askerle (30.000 Fransız, 21.000 İngiliz, 6.000 Osmanlı) hazır bulunmuş; 1855 baharında da birliklerinin sayısını 140.000'e çıkarmışlardır. Yalnızca 8 Eylül 1855'te Malakof Kalesi'ne yapılan saldırı müttefiklerin 10.000, Rusların ise 13.000 askerinin yaşamına mal olmuştur. On binlerce asker, (çatışmalardan bağımsız olarak) iskorbüt, kolera ve tifüs gibi hastalıklara yenik düşerek hayatını yitirmiştir. Sivastopol'un alınmasından sonra çatışmaların şiddeti azalmış ve Rusya yıl sonunda yenilgiye uğradığının farkına varmıştır.

Barış görüşmeleri, Osmanlı Devleti'nin büyük güçlere söz verdiği gibi, (Gülhane Hatt-ı Şerifi'nde azınlıklara tanınan hakları genişleten) Islahat Fermanı'nı (Hatt-ı Hümayun) yayınladıktan hemen sonra 25 Şubat 1856'da Paris'te açılır. Vergi, adalet ve eğitim alanlarında Osmanlı tebaasının eşit haklardan yararlanacağını ve azın-

lıkların sorumluluk bazında da Müslümanlarla eşit olacaklarını ilan eden Hatt-ı Hümayun, askerlik ödevini yerine getirmek zorundaki gayri-müslimlerin bedel ödemek suretiyle bu ödevden kurtulabileceklerini karara bağlamıştır. Islahat Fermanı anayasal anlamda ileri doğru bir adımı temsil ediyorsa da, Batılı güçlerin imparatorluk işlerine giderek daha fazla karıştıkları bir dönemin de başlangıcını simgelemektedir. Sultan, 30 Mart 1856'da imzalanan Paris Antlaşması'ndan görünüşte avantajlı çıkmıştır; ancak diplomatik dil çözümlendiğinde, batılıların Osmanlı içişlerine karışmak niyetinde oldukları hemen görülebilir. Kırım sorunu, Osmanlı için bir zaferle noktalanmıştır; ama bu zaferin çok pahalıya patladığı kısa süre sonra anlaşılacaktır. Sonuçta sultan hiç bir toprak kaybına uğramamış, hatta bir miktar kazanmıştır. Osmanlı Devleti'nin Avrupa ittifakına dahil olduğu da açıktır, ancak bu ittifaka üyelik bedava değildir. Sultan, Rus hâkimiyetine karşı koymak için, Menşikof'un 1853'te verdiği ültimatomu geri çevirmiş; ama bu kez daha güçlü bir Avrupa koalisyonunun hâkimiyetini tanımak zorunda kalmıştır.

Kırım Savaşı Sonrası Gelişmeler

Kırım Savaşı'nın kazanılması Osmanlı Devleti açısından olduğu kadar İngiltere ve Fransa için de büyük bir öneme sahipti. Çünkü bu savaş sonucunda Rusya'nın Akdeniz'e açılan penceresi Kırım tarafından edilmiş oluyordu. Rusya'nın Akdeniz filosunun yok edilmesi Osmanlı başkentinin güvenliğini de sağlayacaktı. Ancak bundan daha önemli olarak, İngiltere Hint yolunun güvenliğini sağlamış olacaktı. Fransa da Akdeniz'de ticaret çıkarlarını suya düşürmeye çalışan bir silahtan kurtulmuş olacaktı. Ancak savaş sonunda imzalanan Paris Antlaşması'nın hükümlerinin uygulanmasında ciddi problemler ortaya çıkmış ve İngiltere ile Fransa, Osmanlı Devleti'ne karşı olan tutumlarında samimi olmadıklarını göstermişlerdir. Antlaşmaya göre Eflak ve Boğdan beş büyük devletin himayesi altında idi. Fransa'nın tezine göre Eflak ve Boğdan tek bir idare altında birleştirilmeliydi. Rusya, Prusya, ve Piyomte, Napolyon'un terzini destekledi. Osmanlı İmparatorluğu, Avusturya ve İngiltere buna karşı çıktılar. Bunun belirlenmesi için yapılan seçimde sonuç, Fransa'nın istediği gibi çıkmadı. Napolyon buna itiraz etti. Babiâli bunu kabul etmek zorunda kaldı. Yeni seçimler yapıldı. 8 Ekimde yapılan Divan toplantısında Eflak ve Boğdan'ın, Romanya adı altında birleşmesi ve Avrupa hükümdarları hanedanlarından bir prensin Romanya'nın başına getirilmesini, meşruti bir hükümet olmasını ve Paris Antlaşması devletlerinin kefilliği altında bulunması istendi.

Kırım Savaşı'nın sonunda, batılı güçler, imparatorluğun toprak bütünlüğünü koruma sözü vermişlerdir. Ancak batının bu sözlere sahip çıkmak hususunda hiç de samimi olmadığı kısa sürede anlaşılabilecektir. Sorunlar 1859 yılında, Albay Alexandru Ioan Cuza'nın (1859-1866) aynı anda hem Moldova hem de Eflak prensliklerinin başına seçilmesiyle birlikte başlar. Seçim, iki prensliğin birleşmek istediklerini ortaya koymaktadır. Avusturya tarafından desteklenen Osmanlı, bu siyasî bütünleşme girişimine karşı açıktan tavır almıştır. Ancak Fransa'nın baskısına göğüs geremeyen Babıâli geri adım atar ve Bükreş merkezli siyasal birliği kabullenmek zorunda kalır. Böylece Romanya'nın bağımsızlığına giden süreç başlamıştır. Bu döneme gelinceye kadarki tarihî süreç ise kısaca şöyle özetlenebilir:

Eflak ve Boğdan, Osmanlı Devleti'nde imtiyazlı topraklardı. Bu imtiyazları sayesinde siyasî, içtimâî ve dinî teşkilatlarını devam ettirmişlerdi. Her iki memlekette voyvodalar, prensler ve yerli aristokrat ailelerden seçilmekteydi. XVIII. yüzyılda, Rus baskısının balkanlarda artması üzerine voyvodalar Rusya ve Avrupa devletleri ile açık ve gizli münasebette bulunmaya başladılar. Bu sebepler Osmanlı Devleti'nin yerli voyvodalara güveni kalmadı. Voyvodalar İstanbul'daki Rum ailelerinden seçilmeye başlandı. Rusya, 1812 de imzalanan Bükreş antlaşması ile Eflak ve Boğdan'ın hamiliğini üstlendi. Bölgeye Rum voyvoda gönderilmesinden sonrada problemler çıkmış ve Rum voyvodalarına karşı çıkan isyanlar üzerine, Osmanlı eski düzene dönmek zorunda kalmıştır.

Eflak ve Boğdan'da milliyetçilik fikirleri, 1700 tarihinde kurulan "Uniate" kilisesinin Fener Patrikhanesi'nin temsil ettiği Ortodoks kilisesinden ayrılarak, Roma kilisesinin temsil ettiği Katolik kilisesine bağlanması ile başlamıştır. Bu sebeple Transilvanya'dan, Roma'ya Katolik müesseselerinde yetiştirilmek üzere talebeler gönderilmiştir. Bu öğrencilere, kendilerinin Dağlar'dan geldiği ve Roma'ya nispetleri dolayısıyla "Roumain" denildiği öğretilmiştir. Bütün bu hareketler XVII. yüzyılın sonunda aydın bir kesim yetişmesine sebep olmuştur. Eflak ve Boğdan da başlayan hadiseler, önceleri edebî kökenli hadiseler olarak ortaya çıkmıştır.

Bu dönemden sonra, Eflak ve Boğdan ile en çok ilgilenen devlet Fransa'dır. III. Napolyon, Avrupa'nın dışında olduğu gibi Avrupa'da da, Fransa nüfuzunu kuvvetlendirmeyi kendisine amaç olarak almıştır. İmparator, Paris Anlaşması'ndan sonra milliyet fikirlerini hamisi kesilmekte, Hem Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nu

zayıflatmayı amaçlamakta, hem de Rusya'nın batı istikametindeki ilerleme yolları üzerinde millî devletler yaratarak, Rusya'nın Doğu Avrupa yolunu kapatmayı düşünmektedir. İngiltere'nin yaklaşımı ise Avrupa devletlerinden her hangi birisinin diğerlerinden üstün konuma geçmemesi idi. Yani Rusların Avrupa içlerine sokulmasını istemiyorlardı. Avrupalı devletlerin kendi aralarındaki anlaşmazlıklardan istifade eden ise Romanya olmuş ve bağımsızlığını kazanmıştır.

Balkanlardaki diğer önemli gelişme Sırbistan'da yaşanmaktaydı. Sırbistan ile Osmanlı Devleti arasındaki bağlar 1829'dan beri hayli zayıflamıştı. Osmanlı'nın Sırp ülkesinde askerî birlik bulundurma hakkı göz ardı edilecek olursa, Sırbistan'ın bu dönemden beri göreceli bir bağımsızlıktan yararlandığı bile söylenebilirdi. Ülkenin başına geçen Mişel Obrenoviç (1860-1868) ise, ülkesini sınırlı biçimde de olsa Osmanlı'ya bağlayan bu birlikten kurtulmanın yollarını aramaktaydı. 1861'den itibaren kendine bağlı küçük bir orduya sahip olan Obrenoviç, Sırp, Hırvat ve Bulgar olmak üzere üç etnik unsurun bir araya gelmesiyle kurulacak bir tür federasyon hayaliyle yanıp tutuşmaktaydı. Eğitim, malî ve fikrî alanda yenilenmek isteyen Sırp Devleti, Karadağ, Yunanistan, Romanya ve Bulgaristan gibi komşu ülkelerle siyasal bir ittifak kurmayı düşlüyordu. Sırplar, 1867 yılında topraklarındaki son Osmanlı birliğinin de ülkeden ayrılmasını sağladılar. Ülkedeki Osmanlı varlığı böylelikle son buldu. Gerçi Sırbistan hukukî olarak hâlâ bir vasal devlet konumundaydı ve Belgrad'ta Osmanlı bayrağı dalgalanmaya devam ediyordu; ama pratikte Sırbistan bağımsızlığını çoktan kazanmıştı.

Bu döneme gelinceye kadarki tarihî gelişmeler şöyle özetlenebilir: Osmanlı devleti Sırpların yaşadığı bölgenin hâkimi olmakla birlikte, Sırlara din ve devlet işleriyle medeni işlerini, gelenek ve göreneklerine göre çözmek hakkı vermişti. XVIII. Yüzyılda Rumeli'de önemli değişiklikler olmuştur. Ayanlar ve eşkıyalar ayaklanmış ve devlet otoritesinin âsilere karşı boyun eğmesi, Hristiyan tebaa üzerinde en çok Sırlar üzerinde tesir yapmıştır. Bu bölgedeki ilk ayaklanma 1804'de çıktı. Kara Yorgi "skopçina" tarafından başkan olarak seçildi. Osmanlı Devleti, Rusya ile imzaladığı Bükreş Anlaşması'nın 8. Maddesi ile Sırbistan'ı askerî olarak eski konumuna getirmeyi kabul etti. Bundan böyle, Sırbistan imtiyazlı bir eyâlet durumuna gelmiş olduğunu ileri sürdü. Ayrıca Rusların hamiliğinin de olduğunu söylüyordu. Bu arada Kara Yorgi ayrı bir hükümet olmak istedi-

ğini ilan etti. Bu sırada Fransa ile Rusya arsında devam eden harp, Sırp'ların yalnız kalmasına sebep oldu ve Sırbistan itaat altına alındı.

İkinci isyan 1813 yılında Miloş Obrenoviç adlı Baş knezin önderliğinde olmuştur. Bu ayaklanmanın bir öncekinden farkı Rusların Napolyon'u mağlup ettiği döneme rastlamasıdır. Hemen Osmanlı Devleti'nden, Bükreş Antlaşması'nın 8. maddesine uymasını istemişlerdir. Ayaklanma neticesinde Miloş ile Osmanlı Devleti ile sözlü olarak anlaşmış, fakat Miloş'un ferman istemesi anlaşmayı bozmuştur. Bu arada Ruslar da Osmanlı tarafından verilmek istenen imtiyazları az bulmuşlardır. Rus çarı I. Nikola, Bükreş Antlaşması'nın yürütülme şekli ile ilgili olarak, Akkerman Antlaşması'nı imza ettirmek istiyordu. İmzalanan bu antlaşma ile Osmanlı Devleti, Bükreş Antlaşması'nın 8. maddesinin tatbikatında Rusya'yı haberdar etmeyi ve fermanın bir suretini Rusya'ya göndermeyi de kabul etmiştir. Antlaşma ile Sırbistan muhtar bir beylik haline gelmiş ve Rusya'nın himayesine girmiş oluyordu. 1860 da Baş knez olan Mihailo Obrenoviç Büyük Sırbistan hayali kurmaktaydı. Bu konuda Rusya ve Fransa'yı ikna etmesi ise zor olmamıştır ve Sırbistan 1867 yılında bağımsızlığını kazanmıştır.

524

Büyük Güçlerin desteğiyle Karadağ da özerkliğini kazandı ve uluslararası bir komisyonun denetimi altında tutulmaya başlandı (8 Kasım 1858). Karadağ'ın Hersek üzerindeki isteklerine ve Hersek isyanına tepki gösteren Osmanlı Devleti, iki bölgeye de asker göndererek sorunları kendi inisiyatifiyle çözmeye çalışmışsa da, Büyük Güçlerin müdahalesi ile geri adım atmış, ancak Üsküdar Antlaşması ile de Karadağlılardan Hersek üzerinde tasarrufta bulunmayacaklarına dair söz almayı başarmıştı (31 Ağustos 1862). Girit'teki huzursuzluklar da sürmekteydi: Giritlilerin oluşturduğu Halk Meclisi, Girit ile anavatan Yunanistan'ın birleşmesi projesine yaslanmıştı. Ama Büyük Güçlerin müdahale edeceği umuduyla ayaklanan Girit halkı, büyük bir hayal kırıklığına uğradı; uluslararası konjonktür böylesi bir destek için hiç de uygun değildi. Rusya, kendi iç sorunlarıyla boğuşmaktaydı ve Ortodoksların hamiliği rolünü en azından bir süreliğine askıya almış durumdaydı. Büyük Britanya ve Avusturya, Yunanistan'ın aşırı güçlenmesinden kaygılanıyor; destek taleplerine yalnızca Fransa olumlu yanıt veriyordu. Bu destek, Girit'e hayal ettiği avantajları sağlamaktan çok uzaktı. Bu şartlar altında Giritlilere silahları bırakmak dışında yol kalmamaktaydı. Azınlıklara belli haklarının tanınması gerektiğine inanan Osmanlı

Devleti ise, adanın vergi yükümlülüklerini azalttı ve Rumca'yı adanın ikinci resmî dili olarak tanıdı. Bu gelişmeler Büyük Güçler nezdinde de memnurlukla karşılanmıştı.

Tam da aynı dönemlerde, Hersek bölgesi yeniden karışmıştı. Avusturya İmparatorluğu ile Karadağ'dan bu ülkeye yoğun silah girişi ve âsilerin güçlü birlikler biçiminde örgütlenmesi, durumun vahametini göstermekteydi. 1875 yazında, yalnızca Hersek değil, Bosna ve Karadağ da savaşın eşiğine geldiler. Avusturya-Macaristan (Avusturya İmparatorluğu 1867'de Avusturya-Macaristan adı altında yeni bir biçim kazanmıştı), bölgenin istikrara kavuşturulması amacıyla Osmanlı'dan bir takım taleplerde bulunmaktaydı. Karışıklık içindeki bölgelerin vergi sisteminde düzenlemelere gidilmesi, inanç özgürlüğü konusundaki tüm kısıtlamaların ortadan kaldırılması, etnik unsurların temsilcilerinin de katılacağı idarî kurulların oluşturulması ve köylünün (büyük toprak sahibi yararına) ekip biçtiği araziye satın alma hakkını sahip olması, bu taleplerin başında gelmekteydi.

Avrupalı devletlerin elçilerince taleplerden haberdar kılınan Babiâli, 13 Şubat 1876 itibarıyla, bu talepleri göz önüne alan bazı reformlar gerçekleştireceği hususunda Büyük Güçleri temin etti. Ancak daha Hersek olayları dinmeden, Bulgaristan'da (özellikle Plovdiv ve Pazarlık şehirlerinde) karışıklıklar çıkmaya başladı. Çerkez çeteleri ve düzensiz milisler (başibozuklar) ayaklanmaları bastırmaya giriştiler. Harekât kısa sürede bir kıyıma dönüştü; en azından Avrupalı gözlemciler yaşanan olayları böyle değerlendirmeyi tercih ettiler. İmparatorluğun bölgedeki bunalımı çözmeye hususunda yeterli çabayı göstermediğine inanan Büyük Güçler, hemen duruma müdahale ettiler ve Berlin'de toplanarak sultana tehditkâr bir mesaj gönderdiler. İmparatorluk, Balkanlar'daki reformlara ilişkin olarak verdiği sözleri acilen yerine getirmezse, Avusturya Bosna'nın bir bölümünü işgal edecek; Rusya da Yarımada'nın kuzeyindeki hâkimiyetini genişletecekti. Batı bloğu sorunu barışçı ya da askerî yöntemlerle çözüme kavuşturmakta kararlı görünüyordu. Bu arada 11 Mayıs 1876'da büyük camiler ile meydanlarda toplanan İstanbul halkı, gösteriler düzenlemeye başlamış ve basiretsiz olmakla suçladığı hükümeti Müslümanlara karşı gerçekleştirilen katliamların önüne geçmeye çağırmıştır.

Görev verdiği hükümetin halk tarafından onaylanmadığını anlayan Sultan Abdülaziz, liberal görüşleriyle ün yapan ve kamuoyunun

525

desteğini de kazanmış olan iki bakanın görev yapacağı yeni hükümetin önünü açtı. Bununla birlikte Abdülaziz'in anayasal bir devrimi hedefleyen yeni hükümete karşı olumsuz tutumu, hem bakanlar hem de ileri gelen devlet adamları nezdinde sultana karşı duyulan tepkinin yoğunlaşmasına neden oldu. Mithat Paşa devletin anayasal bir sisteme ihtiyaç duyduğunu düşünmekte; ancak projenin hayata geçirilmesi için sultanın yerinden oynatılmasının gerekli olmadığına inanmaktaydı. Ancak Hüseyin Avni Paşa önderliğindeki bir grubun sultana karşı olumsuz tutumu, zamanla Mithat Paşa'yı da etkisi altına aldı. Bakanların hepsi aynı görüşteydi ve şeyhülislâm da verdiği bir fetva ile sultanın tahttan indirilmesinin şeriatı aykırı olmayacağını bildirmekteydi. Avni Paşa, anlaşma sağlandıktan sonra, 29 Mayıs 1876'da orduya Dolmabahçe Sarayı'na kuşatma emri verdi, donanmanın da deniz yoluyla saraya gelebilecek tüm desteği kesmesini sağladı. Sultanın tahttan indirilmesi ile birlikte, bunalmışlarla ve yenileşmeyle geçen bir devir kapandı. Ortaköy'deki Feriye Sarayı'nda ikamet eden eski sultan, yaklaşık bir hafta sonra odasında bilekleri kesilmiş olarak bulundu.

V. MURAD

526

V. Murat, akıllı, kültürlü ve liberal düşüncelere açık görüntüsüyle Tanzimat'a uygun bir sultan portresi çizmekteydi. Ancak o, daha tahta çıktığı anlarda bile, sınır krizinin eşiğinde gezindiğini belli etmiş ve tahtı üç ay içinde terk etmek zorunda kalmıştı. 31 Ağustos 1876'da tahttan indirilen Murat'ın yerine, kendisi kadar akıllı ve liberal görünen kardeşi II. Abdülhamid geçirilmiştir.

II. ABDÜLHAMİD

Aslında II. Abdülhamid'in tahta çıktığında Balkanlar'daki karışıklık sürmekteydi. Sırbistan ve Karadağ Prenslikleri, 26 Mayıs itibarıyla, Osmanlı Devleti'ne karşı daha fazla toprak kazanmak umuduyla ittifak oluşturmaya karar verdiler. Kısa bir süre sonra da Sırp prensi Milan, Babiâli nezdinde, Bosna'nın kendi devletine, Hersek'in ise Karadağ'a bağlanması isteğinde bulundu. İstanbul bu istekleri geri çevirince, prenslikler resmen savaş ilanında bulundular. İlk anda, Osmanlı generallerinin en yeteneklilerinden Osman Paşa'nın Balkanlarda kazandığı başarılar İstanbul'u memnun ederken, rakip Balkan devletleri ve onları destekleyen Büyük Güçler endişeye kapıldılar. Nitekim Babiâli, savaş alanında kazandığı başarıya karşın, Rus elçisinin tehdidini dikkate alarak bir barış antlaşması imzalamayı kabul etti.

Batılı güçler, Osmanlı'nın iyi niyet göstergesi olarak aldığı geri çekilme kararına karşın, tehditler savurarak bir uluslararası konferans düzenlenmesi çağrısında bulundular. Bu davet sırasında, "İngiltere'nin savaştan korkusu yoktur, gerektiğinde 20 yıl savaşılmaya bile hazırdır; ihtiyaç duyulursa donanmamızın Çanakkale'ye gönderilmesi emrini hemen veririz" diyen Başbakan Disraeli, Osmanlı'nın direnişini kırmakta hiç zorluk çekmedi. İstenen konferans, 23 Aralık 1876'da İstanbul'da, Osmanlı dışişleri bakanı Saffet Paşa başkanlığında toplandı. Rusya, Birleşik Krallık, Fransa, Avusturya, Almanya ve İtalya delegeleri de toplantıda hazır bulundular. Osmanlı Devleti, konferansta kendisine önerilecek olan koşulların farkındaydı: Bosna ve Hersek'e özerklik tanımak, Rus nüfuzu altında bir *Büyük Bulgaristan*'ın kurulmasına izin vermek. Osmanlı, bu şartları kabul etmesi hâlinde yeniden toprak ve gelir kaybına uğrayacağını bilincindeydi. İşte Mithat Paşa bu yüzden, Avrupalıların taleplerini gölgede bırakacak bir projeyle gündemi büyük ölçüde değiştirdi. O, ilk Osmanlı anayasasının hazırlıklarını yapmaktaydı. Bu şok açıklamayı iyi değerlendiren Dışişleri Bakanı Saffet Paşa, Sultan'ın halkına yeni bir rejim sunmak arzusunda olduğunu, ülkenin anayasal bir siteme adım atmasıyla birlikte hâlihazırdaki konferansın da anlamını yitirdiğini duyurdu. Rus elçisi her ne kadar "gündem konularına geçelim" diyerek bu açıklamaların gücünü silmeye çalışmışsa da, Osmanlı anayasası haberi toplantının gidişatını büyük ölçüde etkilemiştir.

527

Ayan Meclisi ve Halk Meclisi olmak üzere iki meclisli bir yasama organı öngören Osmanlı anayasasına (Kanun-i Esasi) göre, ayanlar mevkilerinde ömür boyu kalmak üzere (amaç sultanın atadığı kişileri görevden almasını olanaksız hâle getirmektir) sultan tarafından atanacak; vekiller ise doğrudan halk tarafından seçileceklerdir. Bu hâliyle yeni Osmanlı rejimi, Batılı ülkelerin rejimlerinden çok farklı görünmemektedir. Gerçi sultan hâlâ sistemin kalbinde durmakta ve otoritesinin önemli bir kısmını muhafaza etmektedir. O, eylemlerinden ve kararlarından dolayı kimseye hesap vermek zorunda olmadığı gibi, bakanları atama ve görevden alma yetkisine de sahiptir. Parlamentoyu göreve çağırarak ya da dağıtmak sultanın yetkisindedir; yasaları yürürlüğe sokan, orduya kumanda eden, antlaşmalara imza koyan ve savaşa ve barışa karar veren de odur. Buna karşılık yasama organı, yasaları ve bütçeyi oylama yetkisiyle donatılmıştır. Bütçe konusunda tasarrufta bulunma yetkisi, vekillere devletin malî işlemlerini denetleme olanağı tanınmaktadır. Anayasa, yurttaş-

ların 1839 ve 1856 yıllarında elde ettikleri hakları da garanti altına almaktaydı.

İstanbul Konferansı bir sonuç alınamadan 20 Ocak 1877'de dağıldı. II. Abdülhamit kısa süre sonra Mithat Paşa'yı sadareten azlederek sürgüne yolladı. Mithat Paşa, Meclisin toplandığını ve yaratıcısı olduğu anayasal sistemin işlediğini göremeden İstanbul'dan ayrıldı. Takip eden günlerde seçimler yapıp Meclis 19 Mart 1877'de ilk toplantısını gerçekleştirdi

1877/78 Osmanlı-Rus Savaşı

Ancak anayasa uluslararası sorunları çözüme bağlayacak sihirli bir değnek değildi. Nitekim Rusya, Büyük Güçleri imparatorluğa karşı enerjik ve etkili bir tutum geliştirme konusunda ikna etmiş, onlardan olası bir Rus-Osmanlı gerginliğinde gözlerini kapayacakları sözünü almıştı. Nisan ayında Romanya topraklarından kendi askerlerini geçirme izni alan Rusya, 17 Nisan 1877'de Osmanlıya savaş ilan etti. Daha Haziran ayında Bulgaristan'ın kuzeyini istila eden Rus ordusu, Sofya ve Edirne'ye kadar ilerledi. Doğu Anadolu'da ise, Ardahan (18 Mayıs) ve Bayezid (20 Haziran) Rusların eline geçmişti. Osmanlılar da karşılık verince, savaş altı aylık uzun bir sürece yayıldı. Muhhtar Paşa 14 Kasım'da Kars'ı teslim ederken; 5 aylık zorlu direnişine karşın gücünün sonuna gelen Osman Paşa da 10 Aralıkta Plevne'den çekilmiştir. Ertesi gün, Süleyman Paşa da Bulgaristan cephesinde ağır bir yenilgiye uğramıştır. Ruslar, 3 Ocak 1878'de Sofya'ya, aynı ayın 16'sında Plovdiv'e ve 20'sinde Edirne'ye girmişlerdir.

Sultan, 13 Şubat 1878'de bir meclis komisyonu toplayarak, vekillerin İstanbul savunması ve genel olarak savaş hakkındaki görüşlerini almak istedi. Ancak Meclis'te müzakere yapmak yerine Sultan'a ve Hükümete yönelik ağır eleştiriler yapılırca Abdülhamid Meclis-i Mebusan'ı tatil etti.

Osmanlı Devleti çaresiz bir şekilde Ruslarla barış görüşmelerine başladı. Romanya, Karadağ ve Sırbistan'ın bağımsızlığını talep eden Ruslar, aynı zamanda Karadeniz'den Ege'ye kadar uzanan ve Arnavutluk dağlarını da kapsayan bir Bulgar Prensliği'nin kurulmasını arzulamaktaydılar. Bosna, Hersek, Epiros ve Teselya bölgelerinde reformlara gidilmesini isteyen Rusya, Osmanlı yönetimini imparatorluğun doğu sınırında yaşayan Ermenilerin güvenliklerini temin etmeye çağırdılar. Savaş tazminatı olarak Dobruca'yı, Tuna adalarını, Doğu Anadolu'da ise Kars, Ardahan, Batum ve Art-

vin Vilâyetleri'ni isteyen Ruslar, 400 milyon ruble de nakit tazminat talep etmekteydiler.

Büyük Güçler (özellikle de İngiltere ve Avusturya), savaşa göz yummakla birlikte, San Stefano (Aya Satefanos) görüşmelerinden memnun olmamışlardı. Hatta Büyük Britanya, Osmanlı hükümetine destek olmak amacıyla, antlaşmanın imzalanacağı sıralarda İstanbul önlere kendi donanmasını gönderdi. Avusturya ise daha da tehditkâr bir tavır takınıp antlaşma koşulları gözden geçirilmezse Rusya'ya savaş açacağını ilan etti. Yalnızca Büyük Güçler değil, Balkanlar'daki küçük prenslikler de antlaşmadan rahatsızlık duymaktaydılar. Bosna-Hersek'i elde edemeyen Sırbistan, Rusya'ya Bessarabya'yı kaptıran Romanya ve topraklarını Makedonya ile Teselya'ya kadar genişletmek isteyen Yunanistan, bu antlaşmaya açıkça muhalefet etmekteydiler.

Çar II. Alexandr (1855-1881), bu hoşnutsuzluk ortamını kırmak ve özellikle de Avusturya'nın savaş tehdidini geçersiz kılmak amacıyla, Alman şansölyesi Bismarck'ın (1862-1890) önerisiyle Berlin'de barış koşullarının tartışılacağı bir kongre düzenlenmesini kabul etti. 13 Temmuz 1878'de imzalanan Berlin Antlaşması gereğince, Romanya, Karadağ ve Sırbistan'ın bağımsızlıkları kesin olarak tanındı; ancak çarın arzuladığı Büyük Bulgaristan projesi hayata geçirilmedi. Bulgaristan'ın kuzeyinde başkenti Sofya olmak üzere küçük bir prenslik yaratıldı. Doğu Rumeli olarak adlandırılan bölge, idarî bir özerklikten yararlanmakla birlikte doğrudan sultanın siyâsî ve askerî otoritesine bağlandı. Milan Obrenoviç'in (Sırbistan Prensi: 1868-1882, Sırbistan Kralı: 1882-1889) beklentilerinin aksine, Büyük Sırbistan'a giden yol da açılmadı. Bosna ve Hersek hukuken Osmanlıya bağlı sayılacak, fiilen Avusturya-Macaristan işgali ve yönetimi altında kalacaktı. Berlin'e büyük umutlarla giden Yunanistan ise, şimdilik bazı sözlerle yetinmek zorunda kaldı. Rusya, Doğu Anadolu'da elde ettiği Kars, Ardahan ve Batum'u muhafaza etmekle birlikte, Eleşkirt ve Bayezid'i imparatorluğa geri verdi. Rusya'ya ödemesi öngörülen tazminat miktarı da daha aşağıya çekildi.

Karadağ, Berlin Antlaşması ile tam olarak Osmanlı devletinden ayrılmış ve bağımsızlığını kazanmıştır. Osmanlı Devleti'nin Balkanlar'da en son fethettiği yerlerden birisi olan Karadağ, yaklaşık 382 yıl Osmanlı hâkimiyetinde kalmıştır. Osmanlı Devleti, bölgeyi hâkimiyet altına aldığı 1496 tarihinden itibaren, gerek coğrafyasının sert ve verimsiz olması, gerekse aşiret yapısı şeklinden kay-

naklanan parçalı ve ilkel karakterli toplumsal yapısı nedeniyle, vergisini verdiği müddetçe Karadağ'a müdahalede bulunmamıştır. Bölgedeki aşiretler ise devlet kurumlarının iyi işlediği dönemlerde problem çıkarmamışlardır. Ancak iç sorunlar veya savaş nedeniyle, Osmanlı Devleti dikkatini başka yerlere çevrildiğinde, civar bölgelere baskın ve talanlar düzenlenmişlerdir. Ancak bölgeye tekrar dikkat verildiğinde birçok defa, cezalandırmak ve düzeni tesis etmek maksadıyla Karadağ'a seferler düzenlenmiştir.

Osmanlı Devleti'nin, kuvvetli olduğu dönemlerde dahi tam hâkimiyet kurmaması, gerileme döneminden itibaren, "Karadağ Sorunu" ile git gide artan bir şekilde karşı karşıya kalmasına yol açmıştır. Karadağ gevşek hâkimiyetten istifade ile parçalı toplumsal yapısından basit sayılabilecek devlet yapısına geçmiş ve özellikle XIX. yüzyıldaki milliyetçilik akımları ile Düvel-i Muazzama'nın Karadağ'ı bir vasıta olarak kullanmaya başlaması onu diplomasinin en önemli konularından birisi hâline getirmiştir. XIX. yüzyıldan itibaren Karadağ'ın önem kazanmaya başlaması ile beraber, seyyahların ve ajanların da dikkatleri bu bölgeye çevrilmiş, bunlar tarafından ülkelerinin genel politikası gereği Karadağ, hiçbir zaman Osmanlı hâkimiyetine girmemiş, Hristiyanlığın düşmemiş son kaleesi ve saf Sırp ırkının beşiği olarak gösterilmeye başlanılmıştır. Karadağ, Düvel-i Muazzama'da yaratılmış olan bu olumlu imajdan istifade ile sürekli olarak egemenlik sorununu uluslararası alanda gündeme getirmiştir. Resmî olarak bağımsızlığını kazandığı 1878 yılına kadar Karadağ, başlangıçta Osmanlı İmparatorluğu vücudunda küçük bir yara iken, zaman içinde büyüyerek kangren haline gelmiş, neticede Balkanlar'ın kaybedilmesi ile sonuçlanan operasyonun en önemli nedenlerinden birisi olmuştur.

Berlin Konferansı, San Stefano görüşmeleri ile karşılaştırıldığında Osmanlı'nın yararına sonuçlanmışsa da, imparatorluk açısından işlerin hiç de iyi gitmediğini açıkça göstermektedir. Toplantı sonucunda, Balkanlar'daki Osmanlı topraklarının büyük çoğunluğu, Kıbrıs, üç doğu eyâleti ve çok değerli vergi gelirleri kaybedilmiş; Babîali, her zamanki gibi Büyük Güçlerin imparatorluğun toprak bütünlüğüne hâlel gelmeyeceği yolunda verdikleri sözlerle avutulmuştur. 1815 yılında Viyana Kongresi ile kurulan "Avrupa Dengesi" 1878 Berlin Kongresi'ne kadar tüm krizlere karşın, zaman zaman değişiklik göstermesine rağmen, Fransa, Avusturya-Macaristan ve İngiltere'nin statükoyu esas alan politikaları nedeniyle, 1878'e kadar devam edebilmiştir.

A L T İ N C İ B Ö L Ü M

ÇÖKÜŞ

İbrahim Yılmazçelik

İmparatorluk, malî, siyasî, askerî ve diplomatik bir bunalım sürecine karşılık gelen 1875-1878 döneminden zayıflamış ve küçülmüş olarak çıktı. Balkanlar'da ardı arkası gelmeyen buhranlar, önemli toprak kayıplarına dönüşerek, Osmanlı'yı yaralamıştır. Romanya, Sırbistan ve Karadağ bağımsızlıklarını kazanırlarken, Bosna-Hersek Avusturya işgaline maruz kalmış; Bulgaristan ise, özerk bir prenslik haline gelmiştir. Diğer bölgelerdeki kopuşlarla birlikte İmparatorluk 210.000 km² tutan bir alanı ve 5,5 milyonluk bir nüfusu yitirmişti. Bu kayıplar, devletin ekonomik anlamda da zaafa uğradığını göstermektedir. Rusya'ya savaş tazminatı olarak 800 milyon Fransız francı ödemekle yükümlü kılınan Osmanlı Devleti, vasal ülkelerden düzenli olarak akan vergi gelirinden de mahrum kalmıştır. Berlin toplantısı, Osmanlı'nın diplomatik gücünü de eritmiştir. Öte yandan yine bu dönemde batılı büyük devletler, Ermeni nüfusun yaşadığı bölgelerde tez elden düzenlemeler yapılmaması hâlinde müdahale tehdidinde bulunmaktaydılar.

Büyük toprak kayıpları bu süreçle de sınırlı kalmamıştır. Teselya bölgesi ile Epirus'un bir bölümü uzun pazarlıkların ardından Yunanistan'a bırakılmıştır. (1881). Osmanlı'nın siyasî ve askerî denetimine tâbi olan Batı Rumeli de, bir kaç yıl sonra Bulgaristan'ın eline geçmiştir. Bütün bunlardan daha vahim olan nokta ise, imparatorluğun zayıflamasını fırsat bilen Büyük Güçlerin Osmanlı üzerindeki hâkimiyetlerini artırma girişimleriydi. Tunus, 1881 yılında Fransa'nın koruması altına girmiş; Mısır da 1882'de "bitiş tarihi be-

lirsiz bir süre için" İngilizler tarafından işgal edilmiştir. Gerçi bu bölgeler zaten uzun zaman önce imparatorluğun elinden çıkmışlardı; ancak bunlar resmîyetle hâlâ Osmanlı'ya bağlı göründükleri için son gelişmeler devletin diplomatik çaresizliğini ilan etmekte ve saygınlığına yeni bir darbe daha vurmaktaydı. Vahim bir durum da, daha önceleri Osmanlı'nın toprak bütünlüğünü sağlamaya söz vermiş yegane ülkeler olan Birleşik Krallık ile Fransa'nın, bizzat kendilerinin, bu bütünlük üzerinde tehdit oluşturmaya başlamalarıydı.

Son kayıplarla birlikte Avrupa'da yalnızca Makedonya'yı, Afrika Kıtası'nda da Libya'yı elinde tutabilen Osmanlı Devleti, Asyalı-Müslüman bir görünüme sahip olmuştu. Müslüman tebaanın toplam nüfus içindeki oranı bir kaç yıl içinde % 68'den %76'ya yükselmışti. Osmanlıların artık ¾'ü Müslüman'dı. Devlet toprağının ve nüfusunun bu denli azalması, yönetici sınıf nezdinde kuşku ve korkuların artmasına sebep olmuştur. 93 Harbi (1293=1877/1878) adıyla anılan Rus-Osmanlı Savaşı, bu zümrenin belleğinde ağır yaralar açmıştır; çünkü imparatorluğun başkenti hiç bu savaş sırasında olduğu kadar büyük bir tehdit yaşamamıştı. Tanzimat'a özgü iyimserlik havası, yerini belirsizliklerle dolu bir ortama bırakmıştır.

532

İç siyasete de durum farklı değildi. Sultan II. Abdülhamid'in Meclis'i hedef alan kararının ardından, Osmanlı yasama organı 30 yıl boyunca bir daha toplanmamıştır. Meclis resmî olarak ilga edilmemiştir. Ancak yasama organının toplantıları belirsiz bir süre için askıya alınmıştır. Dönemin siyasal sistemi bir tür anayasal mutlakîyet olarak tanımlanabilir. Anayasal sistemin yaratıcısı Mithat Paşa da, işte bu dönemde, Sultan Abdülaziz'e karşı düzenlendiği iddia edilen suikasttan sorumlu tutularak 1881'de gözaltına alınmış; Arabistan'ın Taif Kenti'ne sürgüne gönderildikten üç ay sonra da öldürülmüştür. Hürriyetin simgesi olarak tanınan Namık Kemal ise, önemsiz bir memuriyete atanmak suretiyle Ege Denizi'ndeki küçük bir adaya sürgün edilmiş; eserlerine sansür uygulanmış ve adada kaleme aldığı metinlere de el konulmuştur. Bu iki örnek, Abdülhamid döneminde muhalefet odaklarının nasıl susturulduğunu göstermesi bakımından büyük önem taşır.

II. Abdülhamid, siyasal otoritesini bürokratlara kabul ettirmekte güçlük çekmemiş ve iktidarının ilk 6 yılında 18 kez sadrazam değişikliğine giderek devlet yönetiminde tam bir hâkimiyet kurmayı başarmıştır. Sultanın siyasî otoritenin merkezini Dolmabahçe Sarayı'ndan yüksek surlarıyla dikkati çeken Yıldız'a taşıması-

la birlikte, mutlakîyet rejimi Osmanlı devletinin tüm kademelerinde etkisini hissettirmeye başlamıştır. Rejim değişikliği, diplomatik alanda da yeni stratejilerin ortaya çıkmasına yol açmıştı. İmparatorluğun tarihî düşmanı sayılan Rusya'ya karşı Fransa-İngiltere ittifakına yaklaşmış olan Osmanlı Devleti, Berlin toplantılarında verdiği desteğe karşılık İngiltere'ye Kıbrıs'ı bırakmak zorunda kalınca, dış siyasetini gözden geçirme ihtiyacı duymuştur. İngiltere, Mısır işgalinden sonra, sultanın gözündeki güvenilirliğini bütünüyle yitirmişti. İngilizler, Hint-Avrupa ticaret yolunu Rusya'ya kapatmak için İstanbul hükümetinin desteğini alamayacaklarını anlayınca, imparatorluk içindeki Türk olmayan unsurlarla, yani Ermenilerle, Araplarla ve Bulgarlarla yakınlaşmıştı.

Ancak İngiltere'nin Osmanlı topraklarının bütünlüğünü koruma siyasetini tümüyle bıraktığını söylemekte zordur. Kıbrıs ve Süveyş üzerinde hâkimiyet kurarak istediğini alan İngiltere'nin, eski siyasetini terk ettiğini gösteren açık delillere rastlanmamaktadır. Ancak önemli olan, sultanın bu siyasetin terk edildiği yolundaki inancıdır. Çünkü Osmanlı, diplomasisini artık bu duruma göre geliştirecektir. Bu arada Rus dış siyaseti de eski maceracı görüntüsünden sıyrılmaya başlamıştır. Rusya, Boğazlar'ın ekonomik ve stratejik önemi ne vurgu yapmaya devam etmekle birlikte, Osmanlıya karşı daha ihtiyatlı yaklaşmakta; varolan şartların korunmasını, sonu belirsiz bir maceraya yeğlemektedir. Bütün bunları göz önünde tuttuğumuzda, İngiltere'nin 1880'den itibaren imparatorluk için Rusya'dan çok daha önemli bir tehdit oluşturmaya başladığını rahatlıkla söyleyebiliriz. Fransa ve Almanya ise, İngiliz siyasetine karşı koyacak gücü kendilerinde bulamamış; İngiltere'yi Mısır üzerindeki yayılmacı siyasetini uygularken serbest bırakmayı tercih etmişlerdir. Bu durumda Abdülhamid'e de Büyük Güçler arasında denge siyaseti uygulamaktan başka bir seçenek kalmamıştır.

533

II. Abdülhamid ve Hilafet

Abdülhamid rejimini Tanzimat'tan ayıran başlıca olgu, İslâmın devlet yönetimi içindeki yeni konumudur. Dinsel olana geri dönüş ideolojisi, devlete hâkim olmak üzeredir. Bu dönemde çok sayıda cami inşa edilmiş ve okul programlarında İslâm ile ilgili konulara fazlaca yer verilmiştir. Hükümdar, İslâm dinine duyduğu ilgiyi kendi özel yaşamı ile sınırlı tutmamış ve ülkesi dışındaki Müslüman devlet ve topluluklarla da yakınlık tesis etmek için çaba göstermiştir. Bu amacını gerçekleştirmek amacıyla Cezayir, Mısır, Hindistan ve

Çin'e resmî görevliler gönderen sultan, imparatorluk sınırları dışında çıkarılan ve hilafet yanlısı yayınlar yapan gazetelere maddî yardımlarda da bulunmuştur. Kendi resminin bu gazetelerde basılmasını sağlayan Abdülhamid, adının Cuma hutbelerinde anılması için de girişimlerde bulunmuştur.

Sultan'ın bu siyaseti, ülke içinde sıkışıp kalmadığı ve sınırların ötesine geçmeyi hedeflediği için Panislâmizm adıyla anılmaktadır. Abdülhamid'in yeni stratejisi, başlarda Büyük Güçleri muazzam bir endişeye sevk etmiştir. Bunlar, sultanın çevresinde sağlam bir dinsel ideolojinin kurulması ve sömürgeci ekonomik sistemin bir tür İslâmî cihat ile rayından çıkması ihtimalinden ürkmüşlerdir. Bu korkunun sınırlarını tam olarak ortaya koymayı başaramasak da, Abdülhamid'in tahta çıkışıyla birlikte Osmanlı ile Avrupa arasındaki ilişki tarzının değişmeye başladığını rahatlıkla söyleyebiliriz. İslâmın devlet yönetimi içindeki ağırlığının arttığı açıktır; ancak bu olgunun nedenlerini ve boyutunu kapsamlı biçimde tarif etmek hiç kolay değildir. Abdülhamid'in devlet siyasetinde yaptığı değişiklikler, genelde onun Tanzimat ideolojisine karşı duyduğu kuşkularının ürünü olmuştur.

534

İmparatorluk tebaasını Osmanlı yurttaşlığı temelinde ve eşitlik ilkesi ekseninde bütünleştirmeyi amaçlayan Osmanlıcılık anlayışının iflas ettiğini düşünen sultan, ülkenin parçalanmasının önüne geçmek için İslâmî bir yaklaşımın gerekli olduğuna inanmaktadır. Abdülhamid, İslâm ideali çerçevesinde kurulacak bir kimlik algısının, 1878 sonrasında yaşanan umutsuzluğu bir nebze de olsa ortadan kaldıracığına emindir. Ona göre, artık 3/4'ü Müslüman oluşan bir imparatorlukta İslâmî değerlere atıf yapmak zorunluluktur. İslâm dini, imparatorluk tebaasının önemli bir bölümünü bütünleştiren bir zamlık gibi görüldüğü için, resmî ideoloji bu anlayış çerçevesinde kurulmaktadır. Abdülhamid, İslâmî ideolojiyi hilafet kavramı üzerinde yükseltmenin yararına inanmış; bu amaçla hilafete İslâm tarihinde hiç olmadığı kadar geniş bir anlam yüklemiştir.

Yüzyılın sonunda padişahı/halifeyi en fazla endişeye sevk eden olgu, imparatorluğun Türk olmayan Müslüman tebaasının (Arnavutlar, Araplar) ulusçu akımlardan etkilenme ihtimalidir. Nitekim Abdülhamid, Arnavutluk'ta özerklik yanlısı talepleri gündeme getiren Prizren Derneği'ni kapatmakta (1880) ve ülkedeki Türklerle Arnavutları birbirine bağlayacağını umduğu İslâmî değerlere vurgu yapmaktan geri kalmamıştır. Osmanlı sultanı, aynı zaman-

da, önde gelen Kürt dinî liderleriyle görüşerek onların desteğini almış; bu sayede, 1880'ler itibarıyla, Kürtlerin yoğun olarak yaşadıkları bölgelerde isyan çıkmamasını sağlamıştır. Sultan asıl tehdidin Arap eyâletlerinden gelebileceğini sezinlemesine karşın, İngilizlerin Arap ulusçuluğunu uyandırmaya çalıştığı bu bölgelerde siyasi otoritesini kurmayı başaramamıştır. Öyle ki, 1876'da İngiltere'de Arapça olarak basılan bir gazetede ilk kez hilafet hakkının Araplara ait olduğu düşüncesi dile getirilmiştir. Makaleye göre, Osmanlı, hilafet makamını Araplardan gasp etmiştir ve kurumu asil sahiplerine iade etmek tarihi bir zorunluluktur. 1880-1881 yıllarında ise, Beyrut, Halep, Şam, Bağdat gibi büyük Arap şehirlerinde halk ilk kez Osmanlı boyunduruğunu söküp atmaya çağırılmıştır.

Bu yıllarda söz konusu şehirlerde bulunmuş gözlemcilerin tanıklıklarından anlaşıldığına göre, Arap eyâletlerinde Türk hâkimiyetine karşı güçlü bir hareket oluşmak üzereydi. Sultan, bütün bunların arkasında İngiliz parmağının olduğunu düşünmekteydi. Başta Lübnanlı Hristiyanların Arap hilafeti ve hatta Arap devleti düşüncesini tartışmaya açmasıyla başlayan ulusçu akım, kısa sürede diğer bölgelere de sıçradı. Suriyeli al-Kawâkibî'nin imzasıyla 1902'de basılan Şehirlerin Anası adlı eser, Arap hilafeti anlayışını gündeme getirerek şehirlerin şahı olarak nitelendirdiği Mekke'yi merkez alacak bir Arap-İslâm birliğinin sözcülüğünü yapmıştır. Her ne kadar bu eserde Osmanlıdan ayrılma düşüncesi zikredilmemişse de, bir kaç yıl sonra Necip Azurî imzasıyla yayınlanan Le Réveil de la nation arabe dans l'Asie turque (Türklerin hâkimiyeti altında bulunan bölgelerde Arap Ulusu'nun uyanışı) adlı Fransızca eser, Arap ulusçuluğunun doğuşunu açıkça ilan etmekteydi.

535

Arap hilafeti ideolojisiyle mücadele etmeye kararlı görünen sultan, bastırdığı propaganda kitapları aracılığıyla Osmanlı hilafetinin meşruluğu düşüncesini yaymaya çalışmıştır. O, bununla da yetinmemiş ve 1882-1908 arasında Suriye-Hicaz hattında 2.350 kilometrelik bir demiryolu inşa ettirerek Arap tebaasının yaşamını kolaylaştırmayı ne denli arzuladığını kanıtlamak istemiştir. Aynı süreçte Anadolu'da 1.850 kilometrelik yol inşa edildiğini (toplam yolların %37'si) ve Suriye-Hicaz hattının Osmanlı demiryollarının %47'sine tekabül ettiğini hesaba katarsak, sultanın Arap ulusçuluğunun doğuracağı sonuçlardan ne denli büyük endişe duyduğunu daha iyi göstermektedir. Şam, 1906'da (İstanbul'dan daha önce) aydınlatma ve elektrikli tramvay sistemleriyle donatılmıştır. Devlet, eğitim ala-

nında da önemli ilerlemeler kaydetmektedir. Beyrut ve Şam, diğer şehirlerle mukayese edilemeyecek bir hızla devlet okullarına kavuşmuşlardır. Aynı şekilde bürokraside de geniş ölçüde Arap unsurlara yer verildi. Ordudaki Arap subay sayısında gözle görülür bir artış oldu. 1886 yılında 3.200 Arap subay ordunun çeşitli mevki-lerini işgal etmekteydi.

Arap ulusçuluğunun önünü kesmeye yönelik projelerin başında Şam'ı Mekke ve Medine'ye bağlayan Hicaz Demiryolu gelmektedir. İcraatın görünen amacı Hac kabilelerinin işlerini kolaylaştırmaksa da, sultanın başka hedeflere ulaşmak arzusunda olduğu açıktır. Bu hedefler şöyle sıralanabilir: 1) Askerî birlikleri, siyasî açıdan istikrarsız Arap Yarımadası'nın uzak uçlarına kadar taşımak, 2) Mekke ve Medine'yi merkeze alacak ve Arap hilafeti anlayışı üzerinde kurulacak olası bir Arap devletinin önüne geçmek. Yapımı sırasında yalnızca Müslüman emeği kullanılan, genellikle Türk mühendis ve teknisyenlerin çabalarıyla hayata geçirilen Hicaz Demiryolları, teknik anlamda imparatorluk açısından büyük bir başarıyı temsil etmektedir. Abdülhamid'e göre bu yollar, Avrupa'nın yardımı alınmaksızın imparatorluk içindeki Müslümanların topyekûn çabasıyla oluşturulduğu için İslâm âleminin dirilişini simgelemektedir.

536

Batının Siyasal, Ekonomik ve Kültürel Alandaki Etkileri

İmparatorluk, Mısır'daki İngiliz işgalinden (1882) Libya'nın İtalya'ya teslim olduğu 1911 yılına kadar, Batının sömürgeci fetih siyasetinden uzak kalmayı başarmıştır. Ancak bu durum, Avrupalıların saray nezdinde elde ettikleri ticarî ayrıcalıkları kullanarak, Osmanlı topraklarında kendi malî, ekonomik ve hatta kültürel hâkimiyetlerini kurmalarını engelleyememiştir. Malî alandaki en önemli gelişme, dış borçların 280 milyon Türk lirasından 116 milyona düşürülmesi için, Kasım 1881'de çıkarılan Muharrem kararname ile Osmanlı gelirlerinin bir kısmının uluslararası kurum niteliğindeki Düyun-u Umumiye idaresine devredilmesidir. Osmanlı Devleti böylece tuz tekeli, alkol vergisini, damga pullarını, ipek üretimi üzerinden tahsil edilen ondalıkları, balıkçılık sektörünü ilgilendiren vergileri ve tütün gelirlerini Maliye Bakanlığı'na bağlı olmayan bu uluslararası kurumun eline bırakmıştır. Borçlar İdaresi, hukukî olarak Osmanlı Devleti'nin emrinde çalışıyormuş gibi gözüken yedi kişinin oluşturduğu bir konseyce yönetilmekteydi. Konseyde birer İngiliz, Fransız, Avusturyalı, İtalyan, Alman ve Osmanlı delegesi bulunmakta; onlara Galata bankerlerini temsil eden bir

üye daha katılmaktaydı. Konsey başkanlığını ise dönüşümlü olarak Fransız ve İngiliz temsilciler yürütmekteydi.

Düyun-u Umumiye idaresinin eksiksiz biçimde işlemesi sonucunda imparatorluğun yabancı ülkelerdeki kredisi artmıştır. Osmanlı, 1881-1908 arasında, önceki döneme (1854-1881) nazaran daha fazla miktarda borçlanabilmiş; faiz oranlarında da tatminkâr bir düzeyi tutturmuştur. Daha önce % 5-6 olan faizler, şimdi % 3-4 düzeyine gerilemiştir. İdarenin aldığı rasyonel kararlar, Osmanlı ekonomisi üzerinde de olumlu bir etki bırakmıştır. Uzak-Doğu rekabeti ve salgın hastalıklar nedeniyle çökme noktasına gelen Osmanlı ipeği bu sayede dış dünyaya açılmıştır. Ancak ülke içinde böyle bir kurumun oluşturulması, Osmanlı Devleti'nin egemenlik haklarının ihlal edildiği anlamına da gelmektedir: Devlet, vergilerini bile toplayamayacak denli aciz durumdadır. Yıllar geçtikçe, bu uluslararası idare, devlet içinde devlete dönüşmüştür. Abdülhamid'in tahttan indirildiği sıralarda, bu kuruma bağlı olarak, imparatorluğun çeşitli vilâyetlerinde vergi toplama işlevini üstlenmiş olan görevlilerin sayısı 720'ye ulaşmış; kurumun diğer çalışanları da, Maliye Bakanlığı'nın emri altında bulunan memurların sayısını aşarak 5.500 düzeyini bulmuştur.

537

Artık devlet gelirlerinin % 30'u bu kurum tarafından denetlenmekteydi. Düyun-u Umumiye İdaresi'ne ek olarak, 1883 yılında esasen Fransız sermayesi ile oluşturulan Tütün Rejisi de devletin tütün gelirlerini toplamaya başlamıştır. Reji, 1900 yılında 9.000 kişiyi bulan çalışanları arasında güvenlik görevlilerine de yer vererek, tütün katarlarına baskın düzenleyen eşkiya gruplarının faaliyetini bizzat kendi elemanlarıyla önlemeye çalışmıştır. Alt kadrosunda genellikle Müslüman işgücünden yararlanan bu iki kurumun yöneticileri, pek tabii yabancılardan oluşmaktaydı. Osmanlı toprakları içindeki Avrupa kapitalizmini simgeleyen bu kurumlar, ülkede Batı karşıtı düşüncelerin ortaya çıkmasında önemli bir paya sahip olmuşlardır. Devlet, bütçe açığı ve askerî yatırımlar nedeniyle borçlanmaya devam etmekteydi; ancak II. Abdülhamid döneminde borç miktarında azalma olduğu ve devletin bunları yerinde kullanmayı öğrendiği anlaşılmaktadır.

II. Abdülhamid'in taht dönemi aslen demiryolları alanında gerçekleştirilen hamlelerle akılda kalmıştır. 1878 itibarıyla ülke çapında 1.800 kilometre düzeyinde seyreden mevcut demiryolları, 1908 yılında 5.800 kilometreyi bulmuştur. Yabancı sermaye, demiryolu

sektörüyle yetinmemiş; liman ve rıhtım inşaatlarına da el atmıştır. Bu dönem boyunca, yabancı sermayenin çok net biçimde ulaşım ve ticaret sektörlerine yatırım yapmayı tercih ettiği gözlenmektedir. Demiryolu, liman ve rıhtımlar yabancı yatırımların % 73'ünü oluşturmakta; bunlara bankacılık ve sigorta alanlarındaki yatırımlar da eklendiğinde, oran % 81'i bulmaktadır. Sanayi ve madencilik gibi aslen üretim faaliyetine yönelik alanlardaki yabancı yatırım oranı ise, % 10'un altında kalmıştır. Başka bir ifadeyle, yabancı sermaye ülkenin sınaî kalkınması üzerinde olumlu roller oynamamış, aksine hammadde ihracatını ve Avrupa topraklarında üretilen mamul madde ithalatını ileri düzeylere taşıyarak ülkenin Batıya bağımlılığını artırmıştır. Batının Osmanlı ülkesindeki ticarî faaliyetinin ülke bazındaki dağılımına bakılacak olursa, Abdulhamid döneminde çok önemli değişimlerin gerçekleşmekte olduğunu daha net biçimde gözlemlenebilir. İngiliz sermayesi, 1885'te Osmanlı topraklarında gerçekleştirilen yabancı yatırımların % 56,2'si üzerinde pay sahibi iken, bu oran 1914'te % 15,3 düzeyine gerilemiştir. Aynı dönemde Fransız sermayesinin payı % 31,7'den % 50,4'e çıkmıştır. Ancak asıl önemli patlama, Alman sermayesince gerçekleştirilmiş: 1885'te Osmanlı ülkesindeki yabancı sermayenin yalnızca % 1,1'ine sahip olan Almanlar, 30 yıl içinde bu oranı % 27,5'e taşımışlardır.

Batılı ülkelerin Osmanlı topraklarında giriştikleri rekabet yalnızca ekonomik alanla sınırlı kalmamıştır. Kültürel alanda da, kıyasıya bir yarış vardı. Azınlık haklarını korunma söylemiyle, yapılandırılan kültürel emperyalizm, okul açmaktan, gazete çıkarmaya kadar varan boyutlara ulaşmıştır. Yalnızca ülkede faaliyet gösteren Amerikalı Protestan misyonerleri incelemek bile, devletin nasıl bir kültürel teslimiyet içinde bulunduğunu anlatmaya yetmektedir. Osmanlı toprağındaki Amerikan varlığı 1830'lu yıllara kadar gider; ancak yoğun misyoner faaliyeti kendini 1870'lerde hissettirmiştir. Bu yıllarda ülkede kurulan Amerikan okullarının sayısı 205'i, buralarda eğitim gören öğrencilerin sayısı ise 5.500'ü bulmuştur. 1885'de Osmanlı ülkesindeki 390 Amerikan okulunda 13.800 öğrenci eğitilmekteydi. 1913'te, okul sayısı 430'a, öğrenci sayısı 23.500'e ulaşmıştır. Bu okulların öğrencileri azınlıklardan ve özellikle Ermenilerden seçilmekteydi. Büyük Savaş'ın hemen öncesinde 4.385 Ermeni öğrenciye hizmet veren bu okullarda, 399 Rum öğrenciye karşılık yalnızca 122 Türk kökenli öğrenci öğrenim görmüştür. İstanbul'daki en ünlü Amerikan eğitim kurumu olan Robert College'deki Türk öğrenci oranı ise, toplamın yalnızca % 5'ine karşılık gelmekteydi. Çoğu kez

siyasî otoritenin izni alınmadan açılan okullar, Osmanlı eğitim sistemi ile hiç bir ortak paydada buluşmamış ve Amerikan eğitim anlayışını yansıtan bir sistemin doğmasına zemin hazırlamıştır.

Batı uygarlığının kültürel alanda yürüttüğü emperyalizm faaliyeti, okullarla sınırlı kalmamıştır. Resmî yazışmalarda diplomatik dil olarak Fransızca'yı kullanan Osmanlı Dışişleri Bakanlığı'nın arşivleri de, Fransız dilinde düzenlenmiştir. Ticarî ve kültürel alanda da benzer bir gelişme yaşanmıştır. Düyun-ı Umumiye İdaresi, Osmanlı Bankası ve Tütün Rejisi gibi kurumlarda iletişim Fransızcadır. Fransızca yayın yapan (Stamboul gibi) gazeteler, başkentin tüm noktalarına dağıtılmaktaydı. Osmanlı örgün eğitim kurumlarında yaygın olarak öğretilen yabancı dil de Fransızcadı. Yine bu dönemde, Levantenler (Osmanlı ülkesinde yaşayan Avrupa kökenli yabancılar) ile diğer yabancıların yoğun olarak yaşadığı Pera semtinin ortak dili İtalyanca da yerini büyük bir hızla Fransızcaya bırakmıştır. İmparatorluk sathına yayılmış Fransız okullarında 1914 itibarıyla 90.000 öğrencinin eğitim alıyor oluşu, bu dilin ve kültürün geniş etki alanını göstermesi bakımından önemlidir. Bu okullar, İmparatorluğun gayri-müslim tebaasına, özellikle de Suriye ve Lübnan'da yaşayan Hristiyanlara hitap etmekteydi. Fransız okullarında eğitim gören Müslüman öğrencilerin oranı yalnızca % 8,7 düzeyindeydi.

Osmanlı Devleti'nin ekonomik bağımsızlığını kazanmak için yaptığı diplomatik girişimler de sonuçsuz kalmaya mahkum gibidir. Daha 1856 Paris Kongresi sırasında Avrupalı devletlerden kapitülasyonların kaldırılmasını talep eden Ali Paşa, büyük hüsrana uğramıştır. Sultan, defalarca bu önde adımlar atmasına karşın, ancak 1900 yılında gümrük vergilerini % 3 oranında artırmayı başarabilmiş; ayrıcalıklarının tümünden kaldırılacağı endişesi yaşayan Büyük Güçlerin baskısı sonucunda da geri adım atmak zorunda kalmıştır. O yine de aldığı bu kararı, 1907'de İngiltere'ye ve Rusya'ya bazı tavizler vererek uygulatabilmiştir. II. Abdülhamid, yargı alanında yabancı uyrukluların yararlandığı bazı ayrıcalıkları kaldırmak için de çaba göstermiş; 1879'da bu yönde yasalar çıkarmış; ancak istediği sonuçlara tam anlamıyla ulaşamamıştır. Bu dönemde yabancılar, kendi yerel yasaları çerçevesinde mahkeme önüne çıkmaya devam etmekteydiler.

Yabancı devletlerin (Osmanlı posta hizmetlerindeki aksaklıkları bahane ederek) kendi yurttaşlarının yararlanması amacıyla ülke topraklarında açtıkları Posta hizmetleri bir süre sonra devletin denetiminden yürütülmeye başlamıştır. Ali Paşa, bunları tümünden ka-

patmaya çalışmışsa da (1865) başarılı olamamıştır. Sultanın bizzat kendisinin bu yöndeki girişimleri (1881 ve 1884) ise, "getirilen reformlar ile yabancı posta bürolarının işlevsiz kaldığı" gerekçesine karşın batılı devletler nezdinde duymazdan gelinerek geri çevrilmiştir. Daha da kötüsü, İtalya, Akdeniz sularına donanmasını göndererek yeni posta hizmetleri açma hususunda sultanı sıkıştırmış ve olumlu bir sonuç almayı başarmıştır. Bu dönemde Osmanlı topraklarında açılan yabancı posta bürolarının sayısı 57'ye kadar çıkmıştır. Öte yandan kapitülasyonlar Osmanlı Devleti üzerinde o denli yoğun bir baskı oluşturmaya başlamıştır ki, Japonya ile imparatorluk arasında imzalanacak olan ticarî bir anlaşma, Japon hükümetinin kendi tüccarına da ekonomik ayrıcalık tanınması talebi yüzünden hayata geçirilememiştir.

Görüldüğü gibi, Osmanlı İmparatorluğu XIX. yüzyılda bir tür yarı-sömürgeye dönüşmüş durumdaydı. Durumun daha da ağırlaşmasının önüne geçilmişse, bu bir ölçüde Avrupalı Büyük Güçlerin çıkar çatışması mantığıyla birbirlerini engellemelerinden ve Osmanlı bürokrasisinin her şeye rağmen devletin bekasını korumak için elinden geleni yapmasından kaynaklanmıştır. İmparatorluğun siyasal sistemi, tüm zayıflıklarına karşın özerk biçimde işlemeye devam etmiştir. Var olan siyasal durum, İngiliz büyükelçisi Lord Dufferin'in sözlerinde ifadesini bulmaktadır: "Gerçek o ki, hiç bir büyükelçi, sultanı tam anlamıyla cebine koymayı başaramayacak". Avrupa Osmanlı üzerinde eksiksiz bir hâkimiyet kuramasa da, Osmanlı toplumu yüzünü batılı değerlere doğru dönmeye başlamış durumdaydı.

Kırsal ve Kentsel Yerleşimlerdeki Değişimler

Osmanlı İmparatorluğu, XIX. yüzyıl sonunda hâlâ bir tarım ülkesi görünümündeydi. Tarımsal işgücü, ülkenin toplam nüfusunun % 75 ila % 85'ini kapsamaktaydı. Yapılan ihracatın büyük kısmı da toprak ürünlerinden oluşmaktaydı. Aynı dönemde, ülkenin millî gelirinin % 56'sı tarımsal üretimden beslenmekte iken, millî gelirin % 17'si de sınaî üretimden sağlanmaktaydı. Devlet gelirleri de büyük ölçüde tarımsal üretim üzerinden kesilen vergilerden oluşuyordu. Toprak ürünlerinin % 10 ila % 13'ü üzerinden hesaplanan öşür ve hayvanlar üzerinden alınan ağnam vergileri, toplam vergi gelirinin % 40'ına tekabül etmekteydi. Tarımsal nüfustan sağlanan bireysel vergileri de hesaba katıldığında, devlet gelirlerinin yarısından fazlasının tarım sektöründen elde edildiği anlaşılmaktadır.

Tarım sektörünü sıkıntıya sokan unsurların başında, yüksek oranlı vergiler gelmekteydi. Ancak tarımsal üretime zarar veren, yalnız-

ca devletin uyguladığı vergi politikası değildi. Tarımsal aletlerin yetersizliği ve sermaye yoksunluğu, köylüyü hemen her zaman, bu durumdan istifade etmeye çalışan kişilerin insafına bırakmaktaydı. Kamusal otoritenin tarım sektörünün meselelerine karşı duyduğu ilgisizlik ve hepsinin ötesinde, ordunun asker ihtiyacının köylü, özellikle de Anadolu köylüsü tarafından giderilmesi, Anadolu tarımının başlıca sorunlarını oluşturmaktaydı. Ordunun ihtiyaçlarına ek olarak, XIX. yüzyıl tarım nüfusunda erkek işgücünün çok düşük düzeylerde seyretmesi, Osmanlı tarımının arzulanan düzeye gelmesini sürekli engellemiştir.

Bütün bu meselelere karşılık, Osmanlı tarımı ilerleme eğilimi de göstermekteydi. Özellikle Abdülhamid döneminde, ticarete dönük tarımsal üretimde büyük bir genişleme yaşamıştır. Daha önceleri ticarete yönelik tarım, yalnızca ülkenin batı şeridinde, özellikle de Bursa ve Aydın yörelerinde yapılmaktaydı. Avrupa'nın Osmanlı tarımsal ürünlerini giderek daha fazla talep etmesi, Samsun ve Adana gibi kıyı bölgeleri ile Konya ve Ankara gibi iç kesimlerde ticarete dönük tarımsal üretimin başlatılmasına sebep olmuştur. Anadolu'nun iç bölgelerinin de ticarî tarıma açılması, ulaşım alanında kaydedilen ilerlemelerle mümkün olmuştur. Liman şehirlerinin ticarete göre yeniden düzenlenmesi, iç bölgeleri limanlara bağlayan demiryollarının açılması ve tarımsal üretimin eritildiği büyük pazarlar ile demiryolu istasyonları arasındaki karayollarının yapılandırılması, ticarî tarımın genişlemesini sağlamaktadır.

Öte yandan, Osmanlı'nın kamusal borçlarının tahsil edilmesi amacıyla batılı güçler tarafından kurulan ve aslen batı çıkarlarını korumak derdinde olan Kamu Borçları İdaresi de, kendi menfaatleri doğrultusunda tarımsal üretimin genişlemesine katkıda bulunmaktaydı. Bu kurum, ipek üretimi üzerinden alınan vergileri denetim altında tutmakta ve üretimdeki artışın kendi yararına olduğunu düşünmekteydi. Osmanlı devleti yerine, bütün üretiminin denetlenmesini üzerine alan Tütün Rejisi de, bütün tarımının iyileştirilmesini kendi çıkarına bulmaktaydı. Ancak bunlara bakarak, Osmanlı tarımının, öncelikle batılı güçler tarafından desteklendiğini söylemek de yanlış olur. Tarımın modernleşmesinden çıkarı olan esasen Osmanlı Devleti'nin kendisidir. Devlet, tarımı çok çeşitli yollardan desteklemekteydi. Tarımsal üretim konusunda uzman elemanların yetiştirilmesi ve eğitilmesine ağırlık vermekte, bu kişilerin Avrupa'ya gönderilmesini ya da onlara ülke içinde eğitim verecek

okulların açılmasını özendirmekte, kalifiye elemanın hem kuramsal hem de pratik olarak yetiştirilmesini gayret etmekteydi. Özellikle İstanbul-Halkalı'da, Bursa'da ve Selanik'te açılan tarım okulları oldukça önemli bir işlevi yerine getirmekteydi. Devlet, bunların dışında, tarımı destekleyecek kamu kurumları oluşturma işini de üzerine almıştı. 1888 yılında kurulan Ziraat Bankası'nın başlıca hedefi, köylüye ihtiyaç duyduğu sermayeyi sağlamak ve onu faizle borçlanma batağından kurtarmaktı. Ancak bu hedef tutturulamamıştır. Kredileri özellikle hâli vakti yerinde olan köylüye dağıtan, böylelikle ticarete dönük tarımı beslemeye çalışan banka, var olan ekonomik eşitsizlikleri daha da derinleştirmiştir.

Osmanlı, XIX. yüzyılın sonunda, hâlâ, tahıl eksenli bir tarımsal üretim gerçekleştirmekteydi. Tarım arazisinin % 75 ila % 90'ı tahıl ekimine ayrılmıştı. Demiryolları sayesinde, İstanbul gibi büyük bir metropol, Anadolu buğdayı tüketmeye başlamıştı. Ancak aynı dönemde, teknik imkanları sayesinde tahılı daha ucuza mal eden Rusya ve ABD gibi ülkelerden getirilen buğday, Anadolu buğdayıyla rekabet etmeye başlamıştı. Osmanlı tarımı, dünyadaki tarımsal ürün talebine bağlı olarak büyük bir hızla dönüşüm geçirmekteydi. Tohumlarını ithal ettiği ürünlere yönelen Anadolu üreticisi, Avrupa'dan gelen taleplere de kulaklarını kapatmamıştır. Örneğin, Osmanlı toprakları üzerindeki pamuk üretimi, evrensel düzeyde yaşanan gelişmelerden büyük ölçüde etkilenmiştir. Osmanlı çiftçisi, Birleşik Devletler'in iç savaş nedeniyle dünyanın pamuk talebine yanıt verememesi üzerine, pamuk ekimine yönelmiş ve önemli kârlar elde etmiştir. Amerikan İç Savaşı son bulunca, sanayileşme yolunda dolu-dizgin ilerleyen ABD sektöre yeniden dahil olacak ve Anadolu üreticisi pamuk ekiminden yüz çevirmek zorunda kalacaktır. 1900 yılından sonra, ABD'nin dünya pamuk talebine yetişememesi üzerine, Osmanlı çiftçisi yeniden pamuğa dönüş yapar. Bu dönemde, Adana bölgesindeki pamuk üretimi 10 yıl içinde 3 katına, Suriye'de ise 2 katına çıkmıştır. Dış talep o denli belirleyici olmuştur ki, İzmir yöresindeki üretici, kısa bir zaman zarfında ihracata dönük kuru üzüm üretimine yönelmiştir. Üzüm bağlarını vuran hastalıklara ve Fransız hükümetinin kendi üreticisini korumaya dönük kararlarına karşın, kuru üzüm, İzmir'den XX. yüzyıl başında gerçekleştirilen ihracatta ilk sırayı almaktadır. Dış pazarların talebine bağlı olarak, incir üretimi de muazzam bir genişleme yaşamıştır. 1860 ve 1914 arasında ihrac edilen incir miktarı 4 kat artmıştır. 1880-1914 arasındaki bütün üretimi de 3'e katlanmıştır.

Ticarete dönük tarım hızlı bir ilerleme kaydetmekte, ancak Anadolu tarımı hâlâ ailelerin geçim kapısını oluşturan küçük araziler biçiminde işlenmekteydi. Tarım alanlarının büyük çoğunluğu, 5 hektardan küçük bir alanı kapsamaktaydı. Tarım arazileri hâlâ devletin mülkiyetindeydi, ancak 1858 tarihli yasa, köylünün, elinde bulundurduğu araziye istediği gibi kullanmasına ve hatta satmasına izin vermiştir. Tanzimat'la birlikte Avrupa ekonomisinin yöreğine girmeye başlayan Osmanlı tarımı, modern üretime yönelen çiftçilerin ortaya çıkmasına tanık olmuştur. Büyük üreticilerle rekabet etme şansı kalmayan küçük köylü, arazisini satmaya ve giderek tarım emekçisi olarak çalışmaya başlayacaktır. Bu durum ise, büyük tarımsal arazilerin daha da genişlemesine yaramıştır. Benzer bir eğilim, dış ticarete dönük üretim yapan bölgelerde, örneğin İzmir ve çevresiyle Adana bölgesinde daha belirgin biçimde görülmektedir.

Devlet de malî ve ekonomik sebeplerle, ticarî tarımı desteklediği için, büyük toprak sahipleri ülke ekonomisi üzerinde giderek daha fazla paya sahip olmuşlardır. Merkezî otorite, uyguladığı siyaset ile büyük toprak sahipliğinin ortaya çıkmasını özendirerek, ancak onların ekonomik güçlerini siyasal düzlemde kullanmaları ihtimalinden de kaygı duyacaktır. Büyük üretici ise, Genç Osmanlı hareketi başarı kazanıncaya kadar ülke siyasetini etkileme gücünü kendinde bulamayacak, ancak parlamenter sistemin işlemeye başlamasıyla birlikte siyasal erke sahip olmayı başaracaktır. Büyük toprak sahipliği özellikle Adana ve İzmir bölgelerinde yaygınlaşmıştır. Bu gelişmenin, XIX. yüzyılın ikinci yarısı itibarıyla Adana bölgesinde ortaya çıkmaya başlaması üç sebebe dayanmaktadır: 1) bölgede kullanıma hazır olduğu hâlde ekilmeyen arazinin bulunması, 2) ulaşım alanında kaydedilen ilerlemeler, 3) bölgenin pamuk üretimine yönelmesi. Adanalı büyük toprak sahibinin karşılaşılabileceği en büyük mesele ise işgücü sıkıntısı olmuştur. Ancak Anadolu'ya akın eden göçmenler, mevsimlik işçiler ve bölgenin teknik ilerlemelere kısa sürede açık hale gelmesi, bu meselelerin kolayca halledilmesine sebep olmuştur.

İzmir'de ise, büyük toprak sahipliği, ilk olarak yabancılar, özellikle İngilizler eliyle tesis edilmiştir. Tarımsal arazinin yabancı sermayedara açılmasına izin veren 1867 tarihli yasaya uygun olarak geniş ekim alanlarına sahip olan İngilizler, kapitalist üretim tarzını yöreye getirmeye çalışmış, makineleşme ve yerel işgücüne dayanarak yoğun bir üretim gerçekleştirmişlerdir. Bunlar, tüccar-çiftçi olarak adlandırılan, Londra, Liverpool, Marsilya ve Hamburg gibi merkezler-

le bağlantılı olarak iş gören kişilerdir: ürettikleri kalemlerin nereye ihraç edileceği daha baştan bellidir. Ancak yabancı uyruklu büyük toprak sahipleri, XIX. yüzyıl sonlarında bölgeden çekilmeye başlarlar. Bunun altında yatan sebepler de şöyle izah edilebilir: 1) işgücü sıkıntısı, 2) durumdan hoşnut olmayan bölge köylüsünün isyanlar çıkararak makineleşmiş tarıma darbe vurması, 3) bölgede hüküm süren eşkiyanın, tarımsal üretimden pay kapmaya çalışması. Osmanlı devleti, bölgeyi etkisi altına alan eşkiyalık faaliyetini sona erdirmeyi başaramamıştır. Ünlü eşkiya Çakırcalı, 10 yıl boyunca bölgede hüküm sürmüş, İzmir Limanı'nı tarımsal bölgelere bağlayan kara ya da demir yolları üzerine ani baskınlar gerçekleştirerek büyük bir güvenlik sorununun ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Tarımsal üretim konusunda dile getirilmesi gereken meselelerden birisi de, büyük tarım arazilerinin genellikle azınlık mensupları elinde toplanmış olmasıdır. Örneğin Adana'daki mülk sahiplerinin büyük çoğunluğu Rumlar ve Ermenilerden oluşmuştur. Adana'da pamuk üretimi üzerinde söz hakkına sahip olanlar Rumlar iken, Lübnan'da da, meyve üretimini ellerinde tutanlar Hristiyan Marunilerdir.

XIX. yüzyılda, Osmanlı şehirleri de önemli bir değişim sürecine adım atmışlardır. Bazıları inanılmaz derecede büyümüşler ve yapısal dönüşüme uğramışlardır. En hızlı demografik büyümeyi yaşayanlar, İstanbul, Selanik ve İzmir gibi liman şehirleridir. XIX. yüzyıl boyunca, İzmir ve İstanbul nüfusu 3 kat artarken, Selanik iki kat büyümüştür. Aynı dönemde Beyrut nüfusu 6.000'den 140.000'e çıkmış, yani 23'e katlanmıştır. Buna karşılık, inanılmaz ölçülerde göç alan Eskişehir gibi (XIX. yüzyıl boyunca nüfusu 10 kat artmış) bazı şehirler hariç tutulacak olursa, Orta Anadolu şehirleri nüfuslarını az çok aynı düzeyde korumuşlardır. Bunda hiç kuşkusuz, sanayileşme süreci yaşamayan bir ülkenin, köyden kente yoğun göç yaşamamasının büyük payı vardır.

İmparatorluk, büyük şehirler dışında sanayileşme sürecine adım atmadığı hâlde, Osmanlı zanaatkarı büyük bir çöküş yaşamıştır. Ankara, dokuma atölyelerini hemen tümüyle kaybetmiş ve ham yününü ihraç eder hâle gelmiştir. Tokat, bölge halkının başlıca geçim kaynağını oluşturan bakır kap-kacak işçiliğinden yüz çevirmeye başlamıştır. Bursa'da ise, ipek dokuma makineleri ortadan kaybolmak üzeredir: daha önce 1.000 kadar olan makine sayısı, yüzyıl sonunda 75'e düşmüştür. Pamuklu dokuma alanında da benzer bir gelişme yaşanmış ve Osmanlı yerel pazarları tümüyle İngiliz do-

kumalarına teslim olmuşlardır. Pamuklu dokuma üreticisi, pazarda dolaşan dokumanın % 80'inin Britanya Adası'ndan ithal edilmesine seyirci kalmıştır. İngiliz ürünlerinin tüm Osmanlı pazarını işgal etmesi çok kısa bir zaman zarfında gerçekleşmişse de, durumun daha vahim boyutlara taşınması, yüzyıl sonunda Selanik ve Makedonya'ya yerleştirilen modern fabrikalar sayesinde bir nebze olsun önlenebilmiştir. Çok ender de olsa, bazı zanaatlarda önemli iyileşmeler kaydedilmiştir. Örneğin Batı Anadolu'daki kilim ve halı üretimi hızını artırmıştır. Ancak bu da, ürünün büyük firmalar tarafından ticarileştirilmesinin ve dış pazarlara ihraç edilebilir hâle getirilmesinin bir sonucudur.

Abdülhamid döneminin ayırt edici özelliklerinden biri de, Osmanlı ülkesinde ilk kez işçi sınıfının doğmaya başlamasıdır. Bu olgu yalnızca İzmir, İstanbul ve Selanik gibi büyük şehirleri kapsamaktadır ve işçi sınıfını oluşturan kitle henüz muazzam sayılara ulaşamamıştır. İlk kez greve gidilen 1908 yılında, imparatorluk sınırları içinde yaşayan işçi sayısının 250.000 (70.000'i kadın) kadar olduğu söylenebilir. Bu sınırlı sayıdaki işçi, genellikle tekstil, tütün ve gıda fabrikalarında istihdam edilmişlerdir. Çalışma koşulları hayli ağır, iş saatleri aşırı derecede uzun olan işçilerin elde ettikleri ücretler de sefalet düzeyindedir. Henüz düzenli işçi örgütleri kurulabilmiş değildir. Var olanlar da (örneğin 1894-1895'de kurulan Amele-i Osmanî Cemiyeti) yardımlaşma derneği görünümündedirler.

Henüz sınıf sözcüğüyle tarif edilemeyecek olan bu işçi nüfusunun, hakkını aramak için elinde bulundurduğu tek silah grevdi. Kanunen yasak olmasına karşın, 1872-1908 arasında imparatorluk sınırları içinde 50 kadar iş bırakma eylemine girilmişti. Grevlerin çoğunluğu, ücret artışı ya da çalışma şartlarının iyileştirilmesi talebiyle değil, geciken ücretlerin bir an önce ödenmesini sağlamak için gerçekleştirilmişti. Yabancı şirketlerde filizlenmeye başlayan sınıf bilinci, çoğu kez etnik ayrışmalara kurban gitmiştir. Örneğin Anadolu demiryolları şirketi adına çalışan Türk işçiler, teknisyen ya da ustabaşı statüsündeki Rum ve Ermeni işçilerle sık sık çatışmaya girmişlerdir.

Uzmanlaşmaya ve yetişmiş eleman ihtiyacına verilen önem doğrultusunda, imparatorluğun gayri-müslim unsurları, özellikle de Rumlar ve Ermeniler, bu dönemde önemli bir yükseliş içinde olmuşlardır. Ekonomik canlanmayla birlikte güçlenen azınlık burjuvazisi ve orta-sınıfı, XIX. yüzyıl sonu ve XX. Yüzyıl başında altın çağını yaşamıştır. Azınlıklar, köylü kökenlerinden hızla uzaklaşmaya ve şehir-

li bir nüfus hâline gelmeye başlamışlardır. İmparatorluğun toplam nüfusunun 1/5'ini, bazı şehirli nüfusun da 1/3'ünü oluşturan gayrimüslimler, en saygın meslekleri ellerinde tutmaktadırlar. İş adamları, tüccarlar ve iş takipçileri onların arasından çıkmaktadır. İzmir'de, azınlıkların bir tür ekonomik seçkinler sınıfı oluşturması, XIX. yüzyılın son çeyreğinde olmuştur. Daha önceleri İngiliz ticarî firmaları adına aracılık ve memurluk yapan Ermeniler ve Rumlar, kendi ticarî firmalarını kurmaya ve ihracat-ithalat işine atılmaya başlamışlardır. 1893 itibarıyla Rumlara ve Ermenilere ait olan ticarî firmaların sayısı İzmir'de 97, Aydın'da ise 34'tür. Azınlıkların etkinlik alanı, ticaretin yoğun olarak işlediği liman şehirleriyle sınırlı değildir. Orta Anadolu bölgesinin ekonomik seçkinleri de büyük ölçüde azınlıkların arasından çıkmaktadır. Örneğin Ankara'da angora yün sektörünü ellerinde tutanlar Rumlar, ticarete hükmedenler de Ermenilerdir.

Rumlar ve Ermeniler yalnızca dış ticarete değil, bankacılık ve sanayi sektörlerine de hâkimdirler. Osmanlı İmparatorluğu'nun sınırlı kapasitesi hakkında ilk kez bilgi edinmemizi sağlayan 1913-1915 istatistik verilerine göre, sanayiye yatırılan sermayenin % 50'si Rumlar, % 20'si Ermeniler, % 5'i Museviler, % 10'u yabancılar ve yalnızca % 15'u Türkler tarafından sağlanmaktaydı. Başka bir deyişle, I. Dünya Savaşı'nın arifesinde sanayiye akan sermayenin 3/4'ü Müslüman olmayan Osmanlı yurttaşlarının elinde bulunmaktaydı.

Azınlıklar, yalnızca ekonomik ve ticarî alanlarda değil, eğitim alanında da Müslümanların hayli önünde geçmişlerdir. Okullaşma oranı, Ermenilerin ve Rumların sahip oldukları okullar ve bu kurumlarda okuttukları çocuklar, Müslümanlarınkini katlamaktadır. Örneğin İzmir'de, 1,1 milyon Müslüman'a karşılık, 300.000 gayrimüslim yaşamaktadır. Bunların orta-öğretim kurumlarına devam eden çocuklarının sayısı ise sırasıyla 3.500 ve 7.300'dür. Görüldüğü gibi gayrimüslimler çocuklarının okullaşma oranı, Müslüman çocuklarınınkini altıya katlamaktadır. Ankara, Kayseri ve Konya'da da benzer oranlarla karşılaşılmaktadır.

Şehirlerden söz ederken, şehirlerin fizikî görünümlerinde ortaya çıkan dönüşümleri zikretmek gerekir. Abdülhamid dönemindeki bürokratikleşme ve merkezleşme eğilimine paralel olarak, modern görünümlü binalar şehir merkezlerini süslemeye başlamışlardı. Hükümet konağı, belediye binası, hastane, okul, kışla ve tren istasyonları gibi yapılara taşra merkezlerinde de rastlanmaktaydı. Ankara 1882, Afyon 1896 ve Çorum 1900 yılında bu binalarla dona-

tılmıştır. Şaşırtıcı olan, Edirne'den Beyrut'a ya da Şam'a kadar aynı taş mimarının tüm Osmanlı şehirlerini sarmaya başlamasıdır. Dönemin ünlü dergilerinden *Malumat*'ın sayfaları bu binaların resimleriyle doludur. Bu resimler, bir anlamda modernleşme ve imparatorluğun birliğinden duyulan gururu yansıtmaktadır.

Belediyeler de, modernleşmenin uzağında kalmamak için, sokaklara yeni bir görünüm kazandırmak için mücadele etmektedirler. Sokaklar aydınlatılmakta, yollar tozdan arındırılacak biçimde taşlarla döşenmekte, şehirler kanalizasyon sistemiyle donatılmakta; geleneksel Osmanlı evlerinin hemen yanı başında çok katlı binalar yükselmektedir. 1860'lı yıllarda İzmir ve Afyon'u etkisi altına alan bu tip yapılaşma, 1900'e doğru tüm Osmanlı şehirleri bazında yaygınlaşmıştır. Şehirlerin hemen dışında inşa edilen lüks konutlar ise, Rum ve Ermeni burjuvazisi için olduğu kadar, devletin üst düzey memurları için de yazlık dinlenme yeri işlevi görmektedir. Örneğin Foça, XIX. yüzyıl sonunda, İzmir'in zengin Rumlarının inşa ettirdiği güzel taş yapılarla donatılmıştır. İstanbul'un zenginleri ise, Boğaziçi ve adalarda yazlık yaptırma yarışına girmişlerdir.

İstanbul ve Gelişim

Bu dönemde İstanbul için ayrı bir başlık açmak lazımdır. İstanbul, XIX. yüzyıl boyunca muazzam bir demografik büyüme yaşamıştır. 1844'te 391.000 olan nüfus, 1886'da 850.000, 1900'a doğru 1.000.000'a ulaşmıştır. Nüfusun bu derece büyümesi, doğum oranlarındaki artıştan çok, kırsal bölgelerden, ama özellikle de dışarıdan alınan göçten kaynaklanmaktadır. İstanbul'a akın eden yabancılar da nüfusun artmasında önemli roller oynamışlardır. 1886 kayıtlarına göre, şehirde ikamet eden yabancıların sayısı 130.000'dir, başka bir deyişle yabancı uyruklular nüfusun % 15,3'ünü oluşturmaktadır. Bu sayı aslında epey abartılıdır, çünkü bu nüfusun içinde Osmanlı uyruklu olduğu halde yabancı devletlerin koruması altına girmiş, dolayısıyla onların pasaportlarını taşıyan gayrimüslim tebaa da bulunmaktaydı.

Bu dönemde, şehir büyümekte, ulaşım kolaylıklarına bağlı olarak çeşitli semtler de birbirlerine yaklaşmaktadır. XIX. yüzyıl sonuna damgasını vuran en önemli gelişme, Boğaz'da vapur taşımacılığının başlamasıdır. 1909 yılında Boğaz'da taşıma yapan gemilerin sayısı 36'ya yükselmiştir. Şehirde tramvay taşımacılığı da gelişme eğilimi göstermiş; Haliç üzerinde 1875 yılında inşa edilen köprü, Galata'yı Pera'ya bağlayan metro hattı, şehre 1888'de gelen Doğu-Ekspresi treni ve 1889'da hayata geçirilen Sirkeci Garı, ulaşımında yeni bir dönemin başlamasına sebep olmuştur.

İstanbul'un görüntüsünü değiştiren çalışmalar ulaşım alanıyla sınırlı değildir. Gazlı aydınlatmada önemli ilerlemelerin kaydedilmesi, şehre su taşıyan yolların ve kanalizasyonların işlerlik kazanması bir yana, şehir, inşa edilen parklarla, 1870 Pera Yangını'ndan sonra yeniden yapılandırılan sokaklarla, hastane ve belediye binası gibi yapılarla donatılmaktadır. Camilerle örülen geleneksel İstanbul peyzajı, Beyoğlu'nda inşa edilen yeni binalar, bürolar, banka şubeleri, tiyatrolar, oteller ve mağazalarla zenginleştirilmiştir. Eski şehrin yanında, batıya öykünümlerle yapılandırılan dinamik ve modern bir yeni şehir yükselmektedir.

Şaşırtıcı olan, şehrin iki farklı görünüme bürünmeye başlamasıdır. Müslüman ve Türk karakteri taşıyan eski semtlerin yanına, Avrupaî karakteri ağır basan diğerleri eklenmiştir. Avrupaî semtlerdeki Müslüman nüfus oranı da hayli aşağılarda seyretmektedir. Kuzey semtleri olarak niteleyebileceğimiz Galata, Pera ve Tophane'deki Müslümanların oranı ancak % 21 seviyesindedir. Yabancılar ise, Beyoğlu'nu mesken tutmuş ve orada kendilerini evlerinde hissedecek denli tanıdık bir ortama sahip olmuşlardır. Beyoğlu'nun incisi İstiklal Caddesi ise, lüks dükkanları, meyhaneleri, cafeleri ve alımlı pastaneleriyle parıltılı bir mekân görünümündedir. Şık lokantalar, tiyatrolar ve kulüpler bu görüntüyü tamamlayan unsurlardır. Beyoğlu'nun her köşesinde Fransızca konuşulmakta, sokaklarda davranışları, mimikleri ve giyimleriyle batı usulü yaşamı taklit eden insanlar dolaşmaktadır.

Şehrin belli bir kesimi, lüks, konfor, kadınların kamusal yaşama katılması ve türlü-çeşitli eğlence merkezlerinin açılmasından büyük haz duyarken; bütün bu değişimlerden başı dönen gelenekçi kesim, gidişatın hiç de iyi olmadığını düşünmekten kendini alamamaktadır. Bu dönemde ortaya çıkan Türk romanı, aşırıya kaçan bu asrileşme ve Avrupaîleşme eğilimlerini alaya alacak, geleneklerine sırt çevirerek Avrupaî yaşama öykünen Müslüman-Türk kesimleri züppelikle itham edecek ve onları okuruna gülünçleştirerek sunacaktır. Varlığını her an hissettiren sansüre ve siyasi iktidar tarafından İslâmî değerlere yapılan vurguya karşın, İstanbul kültür yaşamı, hiç olmadığı kadar batılı değerlere yakın durmaktadır. Selanik, İzmir ve Beyrut da bu kültürel sıçramaya katılmışlardır. Ancak basılan kitaplar, yaratılan sanat eserleri ve tartışılan düşünceler anlamında yeni kültürel ortamı en iyi temsil eden şehir İstanbul'dur.

Abdülhamid döneminde, basılan kitap ve çıkarılan gazete ve dergi sayısında önemli bir artış yaşanmıştır. II. Mahmud döneminde

yılda ortalama 11 kitap basılırken, bu sayı Abdülmecid döneminde 43, Abdülaziz iktidarında 116 ve Abdülhamid'in taht döneminde de 285'e fırlamıştır. Gerçi XIX. yüzyıl sonunda yayın hayatına devam eden gazete sayısında düşüş yaşanmıştır, ancak gazete tirajları sürekli bir artış içindedir. İkdâm gazetesi günde 15.000 adet basılırken, Sabah 12.000 seviyesini bulmuştur. Sansür olgusu gazetelerin siyasi iktidarı rahatça eleştirmelerine imkan tanımıyorsa da, Osmanlı seçkinleri arasında her gün gazete okuma kültürü yerleşmiştir.

Sansür kurumunun, Osmanlı aydını üzerindeki etkisi ise şöyle olmuştur. Yazarlar, yayıncılar ve gazeteciler sansür korkusuyla imparatorluğun iç siyaseti hakkında konuşmaktan kaçınmakta ve ilgilerini daha çok Avrupa ve Amerika'da yaşanan olaylar üzerinde yoğunlaştırmaktadırlar. Bu şarlara bağlı olarak, çeviri kitaplarda büyük bir patlama yaşanmıştır. Çeviri kitaplar, matbaanın kullanılmaya başlamasından 1875 yılına kadar geçen süre içinde basılı yayınların ortalama % 6,4'ünü oluştururken, Abdülhamid döneminde % 23 oranına çıkmıştır. Öte yandan basılan kitapların muhtevalarında da önemli farklılıklar oluşmuştur. Tanzimat döneminde çok az çeviri yapılmış, çevrilen kitaplar da daha çok büyük klasiklerle sınırlı kalmıştır. 1880'den sonra ise, özellikle Fransızcadan yapılan çeviriler, ahlak romanları, maceralar ve bilim-kurgular başta olmak üzere popüler türlere yönelmiştir. Sansüre karşın, hatta büyük ölçüde onun sayesinde, Avrupa kültürü Osmanlı toprakları içine daha hızlı nüfuz etmiştir.

Sansürün vurduğu alanlardan birisi de Osmanlı tiyatrosudur. 1870'li yıllarda, özellikle Güllü Agop adlı Ermeni kökenli sanatçı sayesinde çok parlak günler yaşayan ülke tiyatrosu, 1884 yılından itibaren sıkı bir kontrol altına alınmaya başlamıştır. Ancak devletin sanat hayatına yalnızca olumsuz etkilerde bulunduğu da düşünülmemelidir. Abdülhamid tarafından Yıldız'da inşa ettirilen tiyatro salonu, yabancı orkestra ve tiyatro gruplarına ev sahipliği yapmış, İtalyan operasından seçkin eserlerin sahneye konmasına aracılık etmiştir. Bu salondan büyük ölçüde saray çevresi yararlanmışsa da, İstanbul halkı da gelen yabancı sanatçıları izleme şansını kaçırmamıştır. Yine merkezi otorite tarafından 1883 yılında, ünlü arkeolog ve ressam Osman Hamdi Bey'in yönetiminde kurulan Güzel Sanatlar Okulu'nda (Sanayi-i Nefise Mektebi) ise, özellikle gayri-müslim kökenlilerden oluşan Osmanlı öğrencilerine heykel, mimarî ve resim dersleri verilmiştir. Dönemin kültür ve sanat hayatına damgasını vuran kişiler genellikle azınlık grupları ve yabancılar arasından

çıkmuş, Osmanlı tiyatrosu da tümüyle Ermeni rejisörler ve oyuncuların elinde şekillenmiştir. Ülkede faaliyet gösteren mimar ve müzisyenlerin çoğu da yabancı uyrukludur. Öte yandan bütün kültür ve sanat alanlarında başlıca referansı batı uygarlığı oluşturmaktadır. Ancak bu her alanda batılılaşma eğilimine tepkilerin gelmeye başlaması ve alternatif kültür ve sanat anlayışlarının ortaya atılması da çok sürmemiştir. Özellikle Abdülhamid'in çabalarıyla, geleneksel değerlere dönüş teması da sıkça işlenmiştir.

Sanat alanındaki batılılaşma çılgınlığı, edebiyat dünyasında da yansısını bulmuştur. Tevfik Fikret öncülüğündeki bir takım genç yazar ve şair grubu, Servet-i Fünûn dergisi etrafında toplanarak, Edebiyat-ı Cedide (Yeni Edebiyat) adını taşıyan bir akım oluşturmuşlardır. Sembolizmden etkilenen, sanat sanat içindir düsturunu benimseyerek, ince bir edebiyat zevki yaratmak için çaba gösteren bu yazarlar, Osmanlıcada pek bulunmayan Arapça ve Farsça terimleri kullanarak edebî dili zenginleştirmeye çalışmışlardır. Başka bir batılılaşma formu ise, Ahmet Mithat'ın kaleminde hayat bulmuştur. O, Servet-i Fünûn çevresinin seçkin tavrına cephe almış ve kitlelere yalın bir dille seslenerek onların batı uygarlığının tekniklerinden ve kültüründen yararlanmalarını sağlamaya çalışmıştır.

550

XIX. yüzyıl sonunda, çok daha farklı değerlere vurgu yapan milliyetçi bir aydın ve sanatçı grubu da belirmiştir. Avrupalı Türkologların yüzyıl sonunda yoğunlaşan çalışmalarından, özellikle de Baykal Gölü kıyısında bulunan Orhun yazıtlarını çeviren Thomsen ve Radloff'un keşiflerinden, Rusya'dan kaçarak Osmanlı topraklarına sığınan Müslüman-Türk aydınlarının yaydığı Türkçü ideolojiden etkilenen bu yazarlar, kendilerini, Türklere özgü ulusal bir kültür arayışına kaptırmışlardır. Grubun başını çektiği Milliyetçi hareket, Osmanlı dilini basitleştirmenin ve arılaştırmanın yollarını aramaktadırlar. Arnavut kökenli bir yazar olan Şemseddin Sami, Arapça ve Farsça kökenli terimlerden arındırılmış, konuşma diline yakın bir Türk dilinin hayalini kurduğunu ilan etmiştir. Ulusal edebiyat akımı, Mehmed Emin tarafından kaleme alınan ve Yunanlılara karşı kazanılan zaferin hemen ardından, 1897 yılında basılan Türkçe Şiirler adlı kitapla önemli bir atağa başlamıştır. Basit, konuşma diline yakın bir üslup kullanan şair, milliyetçi/vatansever bir söylemin öncülüğünü yapmış, aruz vezni atıp geleneksel Türk vezni kullandığı şiirleriyle, yeni edebî tarzın doğmasına zemin hazırlamıştır. Yazarın Türklerin büyüklüğüne vurgu yapan şiirleri, Osmanlı kim-

liğine duyulan inancın azalmakta olduğunu da haber verir: Ben bir Türküm, dinim, cinsim uludur.

Milliyetçi Oluşumlar ve Ermeni Meselesi

İmparatorluk, toplumsal hayatta yaşanan onca yenileşmeye karşın, sorunlarından arınmış değildi. Makedonya ve Girit'teki gelişmeler Abdülhamid'i düşündürmeye devam etmekteydi. Her geçen gün Yunan milliyetçiliğinin temsilcisi Etnike Hetairia örgütüne yanaşan Giritli Rum aydınların hedefi, adayı Yunanistan'a bağlamaktı. Girit, 1896'da geniş çaplı bir isyan hareketiyle çalkalanmıştır. Sultan, 15 yıla yayılan mutlak iktidarına karşın, özerklik bağımsızlık ve veya etnik özgürlük talep eden akımların önünü almayı başaramamıştır.

Bölgesel ayaklanmalardan güç alan ve Makedonya ile Girit'i kendine bağlayabileceğine aklı yatan Yunanistan, Osmanlı Devleti'ne karşı savaş ilan etmiş, ancak Osmanlı ordusu tarafından ağır bir yenilgiye uğratılmıştır (Mayıs-Haziran 1897). Osmanlı ordusunun iyi yolda olduğu, Alman subaylarının ilerleme kaydettikleri bu savaşla anlaşılmış, sultan da belirgin bir saygınlık kazanmıştır. Ama askerî zafer, diplomatik bir zaferle taçlandırılmayacaktır. Avrupa'nın Büyük Güçleri, her zaman olduğu gibi, Osmanlı'nın önündeki diplomatik yolları kapamış ve Girit'in özerkliğinin tanınmasını sağlamışlardır. Ada üzerinde simgesel olarak Osmanlı bayrağı dalgalanacaksa da, Girit artık Osmanlı İmparatorluğu için kaybedilmiş durumdaydı. Bu yüzden Girit'in Müslüman ahalisi can güvenliğinin ortadan kalktığı kaygısı ile Anadolu'ya göçe başladılar.

551

Makedonya, XIX. yy sonunda, Komitacı adı verilen çeteci grupların çok kanlı mücadelesine tanık olmuştur. Komitacılar yol kesmek ve soygun yapmaktan köy katliamlarına, fidye için adam kaçırmaktan cami ve kilise yakmaya kadar bir dizi ürkütücü yöntemler kullanmışlardır. Bu dönemde, Abdülhamid her şeye rağmen Makedonya'yı imparatorluk toprakları arasında tutmayı başardıysa da ülke içindeki şiddet ortamını sona erdiremedi. Bu yüzden Makedonya da dış müdahaleye açık hale geldi.

XIX. yüzyıl sonunda sultanı daha büyük sıkıntıya sokan hadise ise, Ermeni hareketidir. Ermeni toplumu, yüzyıl ortalarından başlamak üzere önemli bir değişim sürecinin içine girmişti. Cemaatin eğitim ihtiyacını karşılayan modern okullar, Avrupa'ya gönderilen öğrenciler, kendi dilinde yayınlanan kitap ve gazeteler aracılığıyla büyük bir kültürel patlama gerçekleştiren Ermeniler, ruhban sınıfının ge-

leneksel yetkilerini de sınırlamış ve burjuvazi yararına hızlı bir dünyevileşme süreci başlatmışlar ve ulusçuluğunun önünü açmışlardır. Bu arada hemen belirtmek gerekir ki, bu türden kültürel gelişmeler (okullaşma, kendi özgün edebî ortamına sahip olma, hamasi ulusçu söylemler), imparatorluğun tüm azınlık gruplarının ulusçu eğilimlerini harekete geçirmişti.

Ermenilerin bağımsızlık istemleriyle Osmanlı merkezî yönetiminin karşısına çıkmasını engelleyen özel bir durumları vardı: Onlar, Anadolu topraklarının hiç bir yerinde demografik çoğunluğa sahip değillerdi. Çukurova ve Doğu Anadolu Bölgeleri'nde çok önemli bir nüfusa sahip olmakla beraber, özerklik talep edecek bir çoğunluğa erişememişlerdi. Ermenilerin yoğunlukta olduğu altı Osmanlı vilâyetinde, onlarla yan yana, aynı şehirlerde, hatta aynı köylerde yaşayan onlardan çok daha fazla bir nüfusa sahip olan Türkler, Kürtler ve Çerkezler bulunmaktaydı.

Öte yandan Ermeniler, başka hiç bir gayrimüslim azınlığın olmadığı kadar, devletin siyasal ve bürokratik yapısıyla bütünleşmişlerdi. Yunanistan'ın bağımsızlık kazanmasından sonra, devlet kademelelerinde görev yapan Rumların sayısında büyük bir azalma yaşanınca, Ermeniler, saray ve hükümete en bağlı azınlık grubu olarak görülmeye başlamışlardı. 1864 yasasıyla güçlendirilen yerel kurumların kadrolarında görev yapan Ermenilerin sayısı yabana atılmayacak düzeydeydi. Onlar belediye meclislerinin ve mahkemelerin başlıca personelini oluşturdukları gibi çevirmen, teknisyen, finans uzmanı olarak, sağlık ve tarım hizmetleri üzerinde de önemli roller oynamaktaydılar. İlginç olan, millî kimliklerinin farkına vardıkları bir dönemde, devlet yönetiminin önemli bir ögesi olmayı sürdürmeleridir.

Ermeni ulusçuluğunu, imparatorluğun içindeki diğer azınlık ulusçuluklarından ayıran bir diğer nokta da, onların dış dünyayla kurdukları ilişki tarzında gizlidir. Avrupa'da köklü bir yer edinen Ermeni diasporasıyla kültürel iletişim içinde bulunan Anadolu Ermenileri, Kafkasya ve Rusya Ermenileri ile de sıkı bir ilişki içindedirler. Kafkasya'da olgunlaştırılan düşünceler, İstanbul'a bile uğramadan Anadolu'daki Ermeni yerleşimlerine taşınmaktadır. Anadolu Ermeniliğinin kültürel oluşumuna etki eden bir başka unsur ise, misyoner faaliyetleridir. Özellikle Amerikalı Protestan misyonerler, Ermeni cemaatini kendi mezheplerine kazanma telaşına düşmüşlerdir. Kısacası, seçkinleri aracılığıyla sürekli olarak dış dünyayla bağlantı içinde olan Ermeni cemaati, gün geçtikçe kültürel bir dönüşüm

geçirmekte ve kendisini çevreleyen Müslüman unsurlardan keskin biçimde soyutlanmaktadır.

Ermeni meselesi 1878'den itibaren uluslararası arenaya taşınmış ve ulusçu hareket giderek radikal bir görünüm kazanmıştır. San Stefano ve Berlin gibi uluslararası konferanslara kendi temsilcilerini gönderen Ermeniler, 1860'da Lübnan'a tanınan özerkliğin aynısından yararlanmak istediklerini bildirmişlerdir. Bu girişimler sonuç verir ve San Stefano görüşmeleri sonucunda Rusya'nın Anadolu'daki Ermeni nüfus yararına uygulanacak olan reformlara müdahil olmasına karar verilir. Berlin Konferansı'nda hazırlanan metnin 61. maddesine göre, Anadolu Ermenileri, Avrupalı güçlerin koruması altına girmektedirler. Zaman içinde İngilizler konunun başlıca muhatabı hâline gelirler, Doğu Anadolu için uygulanacak reformlara ve bölgenin güvenliğine yönelecek tehditlere karşı müdahil olacaklarını bildirirler.

Ermeni ulusal hareketinin 1878 itibarıyla radikalleşmesi, Ermeni seçkinlerinin Bulgar bağımsızlık hareketini kendilerine örnek almalarından kaynaklanmaktadır. Bulgaristan bağımsızlığını Avrupa'nın müdahalesi sayesinde kazanmış, ancak Bulgar komitalarının şiddet içeren yöntemleri de bağımsızlıkta rol oynamıştır. Bulgar modeli, Ermeni ulusçuları için esin kaynağı olmaya başlamış ve radikal Ermeni örgütleri bu şartlar altında 1880'den sonra kurulmuşlardır. 1885'te bir kaç öğretmen tarafından Van'da kurulan Armenakan Partisi'ni, Anadolu Ermenilerinden bağımsız hareket eden Kafkasya Ermenilerinin kurduğu *Hınçak* (Cenevre, 1887) ve *Daşnak* (Tiflis, 1890, Ermeni devrimci federasyonu) partileri takip etmiştir.

İki büyük Ermeni partisinin arasında bazı fikrî farklılıklar bulunmaktaydı. Örneğin *Hınçak Partisi*, doğrudan bağımsızlık talebinde bulunmakta; Osmanlı, Rusya ve İran Ermenilerini içine alacak bir birliğin hayalini kurmaktadır. Ancak yapısal anlamda, iki parti birbirine hayli yakın konumdadır. İkisi de kitlesinden kopuk bir aydın hareketi görünümündedir, Rus halkçı ideolojisinden etkilenmişlerdir ve sosyalist bir ütopyanın sözcülüğünü yapmaktadırlar. İkisi de, silahlı terörist eylemlerin amaca ulaşmak için kullanılacak yegane yol olduğuna ve Osmanlı merkezî otoritesinin muhtemel saldırılarına karşı Ermeni köylüsünün silahlandırılması gerektiğine inanmaktadırlar. İkisi de, batı kamuoyunu kendi yanlarına çekmenin yollarını aramakta, propaganda faaliyeti yürütmenin gereğine vurgu yapmaktadırlar. *Taşnak Partisi*'yle bu noktalarda birleşen *Hınçak hareketi*, eyleme geçmek için uzun zaman beklemez ve daha 1890 yılında, İstanbul'un Kumkapı semtinde ilk mitingini toplar.

Bu arada Sultan Abdulhamid, Ermeni ulusal hareketini endişeye izlemektedir. Hareket, imparatorluğun bütünlüğünü zaafa uğrattığı gibi, Avrupalı güçlere ülkenin içişlerine yeniden müdahale etme fırsatı da tanımaktaydı. Abdülhamid'e göre Ermeni ulusal hareketinin güçlenmesine izin vermemek ve onu, olgunlaşmasına izin vermeden sindirmek gerekmektedir. Ermeni hareketi, yalnızca imparatorluğun değil, Anadolu'nun toprak bütünlüğüne de darbe vurmaktaydı. Osmanlı'nın Balkanlar'dan adım adım geri çekilmesi, Ermeni ulusçularına cesaret verirken, Osmanlı merkezî yönetiminin de, her zamankinden daha fazla Anadolu'nun bütünlüğünü koruma güdüsüyle hareket etmesine yol açmıştır. Doğu Anadolu, 1878'den başlayarak, dışarıdan Ruslar ve İngilizler, içeriden de Ermenilerin tehdidine maruz kalmıştır.

Osmanlı'nın, bir türlü içinden çıkamadığı yapısal meseleler sebebiyle, bu tehdidi uzaklaştırmakta güçlük çekeceği daha baştan belli olmuştu. Devletin sahip olduğu finans kaynaklarının yetersizliği, yolların ve ulaşım imkanlarının bir türlü istenen düzeye ulaşmaması, rüşvet mekanizması nedeniyle zayıflayan bürokrasi, Osmanlı'nın belini bükmeye devam etmekteydi. Osmanlı, bu meseleye nasıl çözüm bulacağını düşünürken, Rusya tarafından sürülen Kafkasyalı Müslümanlardan yararlanabileceğini düşünmeye başladı. Rus sınırına bu göçmenleri yerleştirerek, bölgenin Müslüman nüfusunu artırdı. Başvurulan ikinci yol ise, 1891 yılında Hamidiye Alayları'nın hayata geçirilmesidir. Plâna göre, Kürt aşiretleri aracılığıyla oluşturulan baraj, Rus ilerlemesini ve Ermeni tehdidini durduracak, bölgede istikrarın tesis edilmesini sağlayacaktır. Abdülhamid bu yolla, Müslüman bloğunu güçlendirmek ve Kürtlerle Ermeniler arasındaki muhtemel ittifakların da önüne geçmek istemiştir.

Abdülhamid'in plânı tam anlamıyla işlemediği gibi Ermeni ulusçularının 1894-1896 arasında gerçekleştirdikleri isyanların da önünü alamadı. Hınçak Partisi militanları, 1894 yılı boyunca, Sason yöresindeki soydaşlarını Kürtlere karşı ayaklanmaya çağırırlar. Durumu değerlendiren Osmanlı merkezî yönetimi, bölgeye askerî birlik göndermeye karar verir. Ayaklanma çok sert biçimde bastırılır. Bu olaydan sonra, Avrupa kamuoyunun Ermeni bağımsızlık hareketine olan ilgisi ve desteği artacaktır. Olayın bir yıl ardından, Hınçak Partisi, bu kez İstanbul'un tam göbeğinde, Babıâli'nin önünde miting düzenler. Eylem kısa sürede rayından çıkar ve polisle kanlı çatışmaların yaşandığı bir arbedeye dönüşür. 1895-1896 yılları bo-

yunca, yine Doğu Anadolu'nun önemli Ermeni yerleşimlerinden biri olan Zeytun'da, sürekli bir ayaklanma hâli kendini gösterecektir. Ağustos ayında, bu kez Taşnak Partisi Osmanlı Devleti'ne karşı eylemler düzenlemeye başladı ve İstanbul'daki Osmanlı Bankası binasını hedef aldı. 20 kadar militan, Avrupalı güçlerin ilgisini kendi davaları üzerine çekmek için banka binasını işgal edip gün boyunca banka personelinin rehin tuttular. İşgal eylemi, teröristlerin isteklerinin yerine getirilmesine yaramadığı gibi, İstanbul Ermeni cemaati üzerindeki devlet baskısının da artmasına neden oldu.

Ermeni ulusçuları, harekete geçmek ve bağımsızlık taleplerini dilendirmek için yanlış bir dönem seçmişlerdi. Avrupa, Ermeni davasına doğrudan müdahil olma niyetinde değildi. Bununla birlikte Ermeni hareketine sempatiyle bakan Britanya'da tartışmalar alevleniyse de İngilizler tek başına olayların gidişatını değiştiremeyeceğinin de farkındaydılar. Nitekim Britanya dışişleri bakanı Salisbury, Ağrı Dağı'na donanma gönderemeyeceklerini söyleyerek, İngilizlerin sessiz kalacaklarını açıkça ilan etti. Öte yandan Ruslaştırma siyaseti çerçevesinde kendi sınırları içindeki Ermeni nüfusuna karşı bile acımasız davranan Rusya, Ermeni partilerinin sosyalist söylemlerinden rahatsızlık duymakta, Doğu Anadolu'da yeşerecek muhtemel bir Ermeni özerk bölgesi düşüncesinden ürkmekteydi. Rus yöneticiler, Londra'nın Ermeni yanlısı girişimlerini boşa çıkarmaya kararlı görünmekteydiler. Rusya'yla müttefik olan ve Osmanlı Devleti'yle önemli ekonomik bağlantıları bulunan Fransa ise olaylara ihtiyatla yaklaşmakta, Ermeni tarafında konumlanmaktan çekinmekteydi.

Avrupa'nın desteğini kazanamayan Ermeni hareketi, çok derin bir bunalım döneminin içinden geçmekteydi. Sosyalizme ilgi duyan, hedeflerine ulaşmak için terörist yöntemlere ve şiddete başvuran radikal hareket, İstanbullu Ermeni burjuvazisini kendi yanına çekmekten çok uzaktı. Ekonomik seçkinlerin desteğini kazanamayan Ermeni hareketi, 1890-1891 arasındaki kısa dönem hariç tutulacak olursa, kendi içinde de birlik oluşturamamıştı. İki büyük parti, ideoloji düzeyinde olmasa da, kişisel çekişmeler ve liderlik mücadeleleri yüzünden bölünmüş durumdadırlar. Hınçak Partisi, bu koşullar altında, 1896'dan itibaren, temel ilkelerinde değişikliğe gitmeye başlar. Parti, sosyalist ideallerinden yüz çevirmiş ve tüm ilgisini ulusal bağımsızlık hedefine yöneltmişti. Ermeni hareketi bu aşamadan sonra stratejisini değiştirip 1902 ve 1907 yıllarında muhalif Jön-Türklerle ittifaka girip Anayasal rejimi geri getirme yolunda çalışmalarına girişiler.

Abdülhamid, Ermeni ulusal hareketini zayıflatmayı ve çatışmaların önünü almayı başarmış görünmekteydi. Ancak 1894-1896 arasındaki olayların ardından, 100.000 kadar Ermeni, Güney Kafkasya ve Amerika Kitası'na göçe başladılar. Artık Doğu Anadolu'nun Hristiyan ve Müslüman nüfusları arasına düşmanlık tohumları atılmış durumdaydı.

Osmanlı-Alman İlişkileri ve Bağdat Demiryolları

Almanya imparatoru II. Willhelm, Ekim 1898'de Osmanlı toprağına resmî bir ziyarette bulunmuştu. Bu, İmparatorun gerçekleştirdiği ikinci İstanbul ziyaretidir ve Abdülhamid'in Alman imparator dışında hiç bir Avrupalı devlet başkanını sarayına davet etmediği göz önünde tutulduğunda, büyük bir önem arz etmektedir. Willhelm ile eşi, İstanbul'da bir kaç gün geçirdikten ve sultan tarafından en iyi biçimde ağırlandıktan sonra, kutsal toprakları ziyaret ederler. Ziyareti sırasında, dünyadaki tüm Katoliklerin ve Protestanların koruyucusu olacağını ilan eden imparator, 1 hafta sonra Şam'a geçer ve orada Osmanlı sultanının Panislâmizm kartını oynayarak, yeryüzünde yaşayan 300 milyon Müslüman'ın koruyucusu olacağı sözünü verir. İmparator, Osmanlı toprağına yalnızca siyasal ve dinî ittifak söylemi değil, Alman işadamlarından oluşan güçlü bir kabile de getirmiştir. Alman delegasyonu, bu ziyaretin ardından Bağdat demiryolları inşaatının kendi şirketlerine verileceği sözünü de almışlardır.

Bu dönemden sonra, Osmanlı'nın başlıca Avrupalı ortağı bundan böyle Almanya olacaktır. Zaten, Ermeni meselesi dolayısıyla Osmanlı'yla gerginlik yaşayan ve projelerini hayata geçirmeyi başaramayan İngiltere, İstanbul'dan yüz çevirmiş, ilgisini Mısır, Sudan ve Güney Afrika'ya yöneltmiş durumdadır. Rusya ise, Balkan siyasetini askıya almış ve nüfuz alanını Uzak-Doğu'ya yaymanın yollarını aramaya başlamıştır. Kısacası, Almanya için, Osmanlı toprağı üzerindeki siyasal ve ekonomik çıkarları kovalamanın tam sırasıdır. Aslında Almanya'nın bu topraklardaki varlığı yeni değildir. Daha 1830'lu yıllarda Alman subayları (en başta ünlü Von Moltke) Osmanlı ordusunu eğitmek için imparatorluk toprağına adım atmaya başlamışlar; Alman ekonomistler ise, XIX. yüzyılın ortalarında, Anadolu'yu, Alman girişimciler için çok kârlı bir alan olarak tanıtmışlardır. Ancak bu defaki yaklaşma çok daha ileri boyutlardadır. Artık İstanbul-Berlin ittifakı, Osmanlı diplomasisi ve ilerleme stratejisinin önemli ayaklarından birini oluşturacaktır.

Osmanlı ordusu, 1880 yılına kadar, savaş aletleri ve askerî eğitimle ilgili ihtiyaçlarını Büyük Britanya, Fransa ve Prusya gibi farklı ülke-

lerden sağlıyordu. II. Willhelm Almanyası, Abdülhamid döneminde, bunların hepsinin yerini tek başına alır ve Osmanlı Devleti'nin bütün askerî ihtiyaçları üzerinde öncelikli söz sahibi olur. Osmanlı subaylarını eğitmek, ülkeye askerî uzmanlar göndermek ve ihtiyaç duyulan mühimmatı sağlamak yalnızca Almanya'nın sorumluluğu altındadır. İttifak o boyuta varır ki, Osmanlı Devleti, savaş stratejilerini bile Almanlara göre oluşturmaya başlar. Bu aşamadan sonra, Osmanlı donanmasını geliştirmek için hiç bir çaba harcanmayacak, tüm dikkatler kara ordusunun Almanlaştırılması süreci üzerinde yoğunlaştırılacaktır. Artık, mavzerden (Mauser tüfekleri) savaş toplarına kadar (Krupp topları), Osmanlı ordusunun kullandığı hemen bütün malzeme Alman fabrikalarından gelmektedir. Almanya, yalnızca sarayın değil, kamuoyunun da desteğini kazanmakta gecikmez. Sıradan halk kitlesi, Almanların, diğer Avrupalı güçlerden farklı olarak, imparatorluğun toprak bütünlüğünü korumaya çalıştığına inanmaktadır.

Osmanlı topraklarındaki Alman varlığının en önemli göstergesi Bağdat demiryollarıdır. Büyük limanları o limanların arka bahçesine (hinterlandına) bağlayan önceki demiryolları, sömürge mantığına uygun olarak inşa edilmişlerdi. Bağdat hattının açılmasındaki amaç ise, ekonomik büyümeyi limanlar ve onların hinterlandıyla sınırlamak değil, aksine tüm ülkeyi ekonomik kalkınmaya açmaktır. Projenin ülke ekonomisine yeni açılımlar getireceğine kuşku duyulmasa da, sultanın çevresindeki kimi kişiler, projenin Almanlara teslim edilmesinden rahatsızlık duymaktadırlar. İngiliz yanlısı bazı paşaların itirazına karşın, sultan ağırlığını koyar ve projeyi Almanlara teslim etmeye karar verir. Bağdat demiryolu inşaatının öngörülme-yen bazı sonuçları da olacaktır. Hat boyunca yeni iş imkanları yaratılmış, ancak kilometre başına ödenen yüksek mablağlardan dolayı proje çok pahalıya patlamış, projenin finansmanı için gereken para, öşür aracılığıyla sağlandığı için, halk kitlelerini ağır bir yükün altına daha sokmuştur. Öte yandan Almanya'nın Osmanlı toprakları üzerinde tasarrufta bulunmaya başlaması, İngiltere ile Rusya'nın 1900'lü yılların sonunda yakınlaşmasına ve Osmanlı İmparatorluğu'nun çok tehlikeli bir ittifakla (İtilaf Devletleri) karşı karşıya kalmasına sebep olacaktır.

Abdulhamid Dönemindeki Muhalefet ve Jön-Türkler

1902 yılının Şubat ayında, Abdülhamid rejimine muhalif olan 50 kişilik bir grup, Paris'te toplanarak mütevazı bir kongre düzenlemişti. O toplantıyı bugün ilk Jön-Türk kongresi olarak adlandırmak

mümkündür. Ortak paydaları Abdülhamid'in isdibdatına cephe almak olan muhalifler, Türk, Arap, Kürt, Arnavut ve Ermeni olmak üzere çok çeşitli etnik gruplardan oluşmuş ve imparatorluğun içinde bulunduğu buhran durumunu birlik içinde aşmanın gereğine inanarak hareket etmişlerdir. İmparatorluk yurttaşlarını eşitlik ideali çerçevesinde örgütlenmeye çağıran muhalifler, hedeflerini imparatorluğun toprak bütünlüğünü korumak, içişlerinde barışı ve düzeni tesis etmek ve 1876 Anayasası'nın yeniden yürürlüğe girmesini sağlamak olarak belirlemişlerdi.

Aslında Jön-Türk hareketinin doğumu, 1889 yılına, yani Fransız Devrimi'nin 100. yıldönümüne kadar gider. Hareketi başlatanlar, illegal yollardan örgütlenen İstanbul Askerî Tıp Okulu (Tıbbiye) öğrencileridir. İlk toplantılarda Fransız Devrimi'ne atıfta bulunan öğrenciler, Namık Kemal'den dizeler okudukları gibi, imparatorluğun geçirdiği sancılı süreçleri çözümlemek için de çaba göstermişlerdir. Gelecekte subaylık mevkilerini işgal edecek olan bu öğrenciler, vatanseverlik söylemi etrafında birleşmişler ve imparatorluğu kurtarmanın yollarını aramaya çalışmışlardır. Onlar aynı zamanda doktor olacaktırlar ve bu unvanı taşımaya hak etmek için, kendilerini, Has-ta Adam'ın acılarının nedeni anlamak ve bu acıları indirmek için de gerekli reçeteleri hazırlamakla yükümlü görmektedirler. Onların düşünceleri, bu küçük çaplı toplantılarla sınırlı kalmayacak ve kısa sürede başkentte yüksek okullarında, özellikle Askerî Akademi, Veterinerlik Okulu, Mülkiye ve Denizcilik Akademisi'nde yayılma imkanı bulacaktır. Hareket, orduda görev yapmakta olan subaylar ve ulema içinden de yandaşlar bulmuştur. Az zamanda, bütün başkent okullarında devrim havası esmeye başlamıştır. Artık Padişahım çok yaşa sloganının yerini, anayasa özlemini dile getiren söylemler almıştır.

Hareket kısa sürede kendi seçkinlerini yaratmıştır. Ancak fikrî önderler, siyasî faaliyetlerini koyu bir sansürün hüküm sürdüğü imparatorluk topraklarında değil, uzak diyarlarda (Kahire, Romanya, Londra, özellikle de Paris ve Cenevre) yürütmüşlerdir. Aslına bakılırsa, tam olarak tutarlı ve uyumlu bir Jön-Türk hareketinden söz etmek mümkün değildir. Muhalif gruplar çoğu zaman birbirlerinden habersiz biçimde örgütlenmekte, bir önder ya da gazete çevresinde toplanarak birbirinden kopuk söylemler üretmektedirler. 1895'te ise iki aydın, sürgündeki Jön-Türk hareketinin fikri liderliğini üstlenir: Bunlar, Ahmet Rıza (1859-1930) ve Mizancı Murat'dır (1853-1912). Ahmet Rıza, Auguste Comte'un öncülüğünü yaptığı pozitivist akı-

ma gönülünden bağlanmış olan bir entelektüeldir. O, Paris'te çıkarmaya başladığı Meşveret adlı gazete aracılığıyla düzen ve ilerleme sloganının sözcülüğünü yapmıştır. Murat ise Çerkez kökenlidir; 1873 yılında Osmanlı toprağına adım atmadan önce Rus üniversitelerinde öğrenim yapmış, İstanbul'a yerleştikten sonra da Mülkiye'de tarih derslerine girmeye başlamıştır. Bu arada önemli bir okur kitle-sine sahip olan Mizan gazetesinin de editörlüğünü yapan Murat, hükümet tarafından 1895 yılında Kahire'ye sürülmüştür. Orada da Mizan'ı çıkarmaya devam eden Murat, sürgündeki Osmanlı aydın-ları arasında büyük bir saygınlık kazanmıştır. Mizancı Murat, Ahmet Rıza'ya nazaran daha ılımlı bir muhaliftir. İslâmî değerlere bağ-lı bir aydın olarak, baskıcı rejimden büyük oranda Abdülhamid'in bürokratlarını sorumlu tutmaktadır.

Abdülhamid, muhalif sesler arttıkça durumun vehametini kavra-maya başlamış, muhalefetin önünü kesmek için bazı önlemler al-mak yoluna gitmiştir. İcraatların ilki, muhalifleri önemli mevkilere getirmek, onları bürokratik mekanizma içine yerleştirmekten oluş-maktadır. Muhaliflerin çoğu bu icraata olumlu yaklaşır ve uzağın-da durduğu yönetim basamakları içinde görev alınca saf değiştirmeyi kabullenir. Önemli sayıda muhalif, kendilerine sunulan dip-lomatlık tekliflerini çabucak değerlendirir. Murat'ın 1897'de ülkeye dönmesi, muhalefet kanadını epey zayıflatır. Abdülhamid için iş-lerin rayına girmeye başladığı bir dönemde, İstanbul polisi, Askerî Akademi'de bir komplo düzenlenmekte olduğunu öğrenir ve hare-ket bastırıldıktan sonra komplonun sorumlusu olarak görülen 100 kadar öğrenci Trablus'a sürgüne gönderilir. Sultan, 1897 itibarıyla muhalefeti sindirmiş bulunmaktadır.

Ama muhalefet kısa sürede yeniden toparlanmıştır. Bu ara-da Abdülhamid'in eniştesi Damat Mahmud Paşa da, oğulları Sa-bahattin ve Lütfullah'ı yanına alarak Avrupa'daki Jön-Türk hare-ketine katılmıştı. Bu, sultan için sindirilmesi çok zor bir darbey-di: artık muhalefet sarayın içine kadar girmiş durumdaydı. Mah-mud Paşa, aslında muhalefete aktif olarak katılmadı; ancak hare-keti, özellikle de önce Londra'da daha sonra da İngiltere'nin Folk-stone Şehri'nde çıkarılan muhalif Osmanlı gazetesini destekledi. Jön-Türklerin Britanya'da örgütlenmeleri tesadüf değildir. Bağdat demiryolları projesini Almanya'ya kaptırmayı hazmedemeyen İn-giliz yönetimi, Osmanlı toprağı üzerindeki emellerini yeniden ha-yata geçirmek için Abdülhamid rejiminin zayıflamasını arzulamakta, bu amaç doğrultusunda da rejim karşıtlarına kucak açmaktaydı.

Ama Jön-Türk hareketinin asıl merkezi 1902'de muhaliflerin düzenlediği kongreye ev sahipliği yapan Paris'tir. Mahmud Paşa'nın iki oğlunun öncülüğünde, muhalefeti birleştirmek amacıyla toplanan kongreden, hedeflenenin aksine bölünme kararı çıkacaktır. Rejimi devirmek için propagandanın yeterli olmayacağı ve ordunun da yenileşme yanlılarına kazanılması gerektiği konusunda tüm katılımcılar hemfikirdir, ancak anayasanın yeniden ilan edilmesi için Avrupa'da yardım istenmesi hususunda delegeler arasında derin görüş ayrılıkları bulunmaktadır. Avrupa'nın, özellikle İngiltere ve Fransa'nın rejim karşıtı sürece destek olması gerektiğine inanılan başında, Sabahattin'in arkadaş çevresi ve gayri-müslim üyeler, özellikle de Ermeni kökenli olanlar gelir. Bu düşünceye karşı olanlar, yani Ahmet Rıza çevresi azınlıktadır, çoğunluğun fikrine katılmayı da kesinlikle reddetmektedirler. Böylece Jön-Türk hareketi, Sabahattin ve Ahmet Rıza partileri olmak üzere iki ayrı hizbe bölünecektir.

Sarayda doğan ve 22 yaşında babasıyla Avrupa'ya sürgün gitmek zorunda kalan Prens Sabahattin (1877-1948), Osmanlı ülkesinin gerçeklerinden hayli uzak bir ortamda büyümüştü. Özellikle Fransız sosyoloji literatüründen etkilenmiş olan genç aydın, Jön-Türk hareketinin birçok üyesinin aksine, Abdülhamid'in idaresine son vermenin yeterli olmadığına inanmakta; böylesi bir baskı düzeninin oluşmasına izin veren toplumsal şartların dikkatle incelenmesi gerektiğini düşünmekteydi. Ona göre, ülkenin yaşadığı meseleler, otoritenin merkeziyetçi biçimde kurulmasından doğuyordu. Bu yüzden eğitim ve özel girişimcilik ruhu eşliğinde adem-i merkeziyetçi bir yapılanmaya gitmek gerekiyordu. Gayrimüslim cemaatlerin, özellikle Ermenilerin Prens Sabahattin'e duydukları sempatinin altında da bu düşünceler yatıyordu. Prens, düşüncelerini yaymak için, 1906 yılında, Paris'te, Terakki adında bir gazete çıkarmaya, Özel girişimcilik ve adem-i merkeziyet adını taşıyan bir dernek kurmaya girişti.

Ahmet Rıza ise, Sabahattin'in merkezî otoriteyi hedef alan çabalarına şiddetle karşı çıkıyordu. Avrupa hükümetlerinin Osmanlı üzerindeki emellerinin hiç de dostça olmadığını düşünen Rıza, yerel iktidar odakları kurmayı destekleyen bir projenin, imparatorluğun parçalanmasını hızlandıracağını ve Osmanlı milletlerine özerklik tanınması düşüncesinin vatana ihanetle eşdeğer olduğuna inanıyordu. Ahmet Rıza, bu ilkeler ışığında, anayasanın işlerlik kazanması ve imparatorluk bütünlüğünün sağlanmasını aynı projenin birbirini tamamlayan parçaları olarak görüyordu. Ona göre, hedefe

ulaşmak için Türklük olgusuna vurgu yapılmalıydı. Türklük etrafında yapılandırılacak bir toplumsal kimlik, devletin bekasını sağlayacağı gibi, Osmanlı tebaasını da ilerleme yoluna koyacaktı.

Jön-Türkler hangi araçların kullanılması gerektiği konusunda da ortak bir düşünce oluşturmamışlardı. Sürgündeki bir avuç aydın, vatanından bu kadar uzakta ve amaçlarını gerçekleştirmelerini sağlayacak hiç bir imkana sahip değil iken, anayasasının yeniden hayata geçirilmesi ve böylelikle rejim değişikliğine gidilmesi hedeflerine nasıl ulaşacaklardı? Jön-Türkler, bütün ihtimalleri gözden geçirdikten sonra, ordudan başka hiç bir kuruma güvenemeyeceklerini anladılar. Yavaş yavaş hareketin bütün üyeleri bu noktada mutabakat sağlamaya başladılar: hedefe ulaşmak için orduyu kazanmaktan başka çıkar yol yoktu. Ahmet Rıza, 1906 yılında, Asker: ödev ve sorumluluk adındaki risalesini kaleme alarak, Osmanlı İmparatorluğu'nun bekası ve ilerlemesi için orduya düşen sorumlulukları sıralar. Ona göre, ordunun ülke üzerinde oynadığı rol değişmek üzeredir. Eski den fetihle görevlendirilmiş olan ordu, artık ülke savunmasına ağırlık vermeli, başka bir deyişle gazâ ideolojisini terk ederek, yurtsever bir görünüm kazanmaya başlamalıdır. Ahmet Rıza, askere, bu risale aracılığıyla, yurtseverliğin, Abdülhamid idaresini sona erdirerek anayasayı ihdas etmekten geçtiğini hatırlatmaktadır.

Meşrutî İdareye Doğru

Osmanlı İmparatorluğu içindeki anayasal istekleri, bazı uluslararası gelişmelerle paralellik içinde ele almak gerekmektedir. 1905 yılının en önemli olayı, Japon-Rus savaşının Japonya lehine bitmiş olmasıdır. Bu durum, Osmanlı aydınını heyecanlandırmıştır. Çünkü Japonya meşrutî monarşi ile yönetilen bir ülkedir ve Osmanlı Devleti'nin tarihî düşmanı olan Rusya, ilk kez Asyalı bir devletten bu denli ağır ve küçük düşürücü bir yenilgi almıştır. Bu durum Rusya tarafında da büyük fırtına yaratmış, Rusların mutlakiyet rejimini rafa kaldırarak anayasal bir rejime geçmelerine ve Duma adlı parlamentonun oturumlara başlamasına neden olmuştur. Ertesi yıl, bu kez bölgenin diğer önemli ülkesi olan İran, anayasal sisteme geçiş yapmıştır. Yani 1906 yılı itibarıyla, Asya'nın önde gelen üç ülkesi meşrutiyet ile yönetilmeye başlamıştır. Jön-Türkler, artık sıranın Osmanlı'ya geldiğine iyiden iyiye inanmışlardır.

Osmanlı içinde yaşanan ve Jön-Türklerin hedeflerine ulaşmalarını çabuklaştıran bir diğer önemli gelişme de Makedonya meselesidir. Osmanlı hükümeti, Makedonya'da barışı tesis etmeyi ve Avru-

palı güçlerin meseleye müdahale etmesini önlemeyi başaramamıştır. Makedonya'da görev yapan ve bölgedeki 1903 ayaklanmalarından çok etkilenmiş olan Harbiye mezunu genç subaylar, zaman içinde özgürlükçü akımlara yakınlaşmışlar, Abdülhamid rejimine karşı düşünceler edinmeye ve ulusçuluk hareketinden de etkilenerek Makedonya'yı ulusçu eğilimlerini rahatça geliştirebilecekleri bir tür laboratuvar gibi görmeye başlamışlardır. Ordunun Abdülhamid rejiminden duyduğu rahatsızlık, yalnızca Makedonya ile sınırlı değildir. Şam Vilâyeti'nde de, genç subaylardan oluşan bir grup, 1906 itibarıyla gizli bir dernekleşme sürecine girmişler; Vatan ve Hürriyet adını taşıyan örgüt altında siyasî tartışmalar yürütmeye başlamışlardır. O yıllarda henüz tanınmayan ve Mustafa Kemal adını taşıyan genç bir teğmen de örgütün üyeleri arasındadır. Bu genç teğmen, kendi örgütü ile Makedonya'daki, özellikle de doğum yeri olan Selanik'teki muhalefet arasında bir köprü kurmayı başaracaktır.

Jön-Türk muhalefatinin olgunlaşmasını izlemeye çalışırken, Selanik Şehri'ndeki devrimci oluşumlara da değinmek gerekir. Makedonya'nın başkenti konumunda bulunan Selanik, aynı zamanda imparatorluğun en modern şehirlerinden biridir. Osmanlı'nın Avrupa'ya açılan en büyük limanlardan Selanik, zengin bir burjuvazi sınıfını içinde barındırdığı gibi, ekonomik anlamdaki her türlü açılıma da hazır durumdadır. Çok çeşitli etnik gruplara ev sahipliği yapan şehrin başlıca cemaatini, nüfusun % 40'ını temsil eden Museviler oluşturur. Şehir, yüksek okullaşma oranıyla da dikkati çeker. Yalnızca Evrensel İsrail İttifakı'nın okullarına sahip olan Musevi cemaati değil, Rum, Bulgar ve Türk kökenli topluluklar da yüksek okullaşma oranından pay almaktadırlar.

İşte, Osmanlı Hürriyet Cemiyeti adını taşıyan örgüt, 1906 yılında, böylesi zengin bir kültürel ortam içinde kurulmuştur. İlk başta 10 üyeye sahip olan (bunların arasında 1908 sonrası siyasal hayatına damgasını vuracak olan Talat Bey de bulunmaktadır) komite, hücre sistemine göre örgütlenir ve kısa sürede Makedonya seçkinleri içinden önemli bir nüfusu saflarına katmayı başarır. Örgüte bağlanmış olan militanlar, genelde subay ve bürokratlardan oluşmaktadır. Bunlar, özgürlük ve ilerleme ideallerine kendilerini adanmış genç insanlardır. 1889 yılı itibarıyla Avrupa'da kurulmuş olan Jön-Türk hareketi, sürgüne gönderilmiş genç öğrencilerden meydana geliyordu. Makedonya'da örgütlenen devrimciler ise, askerî ya da idarî mekanizmaların işleyişini iyi bilen tecrübeli eylem adamları-

dırlar. Bu yeni devrimci tipi, kurduğu siyasal söylemin merkezine Türklük vurgusunu koyduğu gibi, toplumsal statü itibarıyla da çok çeşitli grupları içinde barındırmaktadır. Artık hareketin içinde sara-ya küstüğü için muhalefete katılan paşaları bulmak mümkün değildir. Hareketin bel kemiğini imparatorluğu modernleştirme derdine düşen orta-sınıf kökenli Müslüman gençler oluşturmaktadır. Bu heyecanlı gençler, Avrupa'nın Osmanlı içişlerine müdahale etmesine kesinlikle karşı çıkmakta ve muhalefetin bağımsız bir eylem modeli geliştirmesinden yana tavır almaktadırlar. Onlar, eski kuşak liberallerden farklı olarak, imparatorluğun bekasını her şeyden önemli gören sıkı yurtseverlerdir.

Osmanlı Hürriyet Cemiyeti kısa sürede geniş bir kitleyi içermeye başlar; özellikle Manastır, İşkodra ve Serez bölgelerinde hücreler şeklinde örgütlenir. Öyle anlaşıyor ki, devrimci nitelik arz eden hareketin kitlelere ulaşmasında Melamilik ve Bektaşilik gibi tarikatlar da önemli roller oynamışlardır. Melami ve Bektaşî tekkele-ri, kısa zamanda genç entelektüellerin başlıca toplantı yerlerine dönüşmüşlerdir. Ancak yeni bir görünüm kazanan Jön-Türk ideolojisinin yayılmasını sağlayan asıl kanal, Selanik'teki mason localarıdır. Zaten Özgürlük Komitesi'nin önde gelen üyeleri Talat ve Mithat Şükrü Beyler bu locaların önemli mevkilerini işgal etmişlerdir. Ancak bu localarla Jön-Türk hareketinin düşünsel temellerinin birbir örtüştüğünü söyleyemeyiz, arada önemli fikir uyuşmazlıklarının olduğunu da özenle belirtmek gerekir. Buna rağmen, localar, serbest bir hareket ortamına ihtiyaç duyan Jön-Türk militanları için önemli bir sığınak oluşturmuştur. Localar, devrimci kadronun zihinleri üzerinde önemli etkilere sahip olmuşlar; muhalifler ise, Selanik'in belli başlı simalarını kendi davalarına kazanmak için mason localarından yararlanmanın gereğine inanmışlardır. Özellikle Fransız kökenli mason locaları, Jön-Türklerle Musevi seçkinlerini bir araya getirmektedir. Museviler, aynı Jön-Türk hareketinin liderleri gibi, Makedonya'nın imparatorluk içinde kalması gerektiğine inanmakta; bu projenin Selanik'teki ekonomik çıkarlarına uygun olduğunu düşünmektedirler.

Jön-Türk idealleri, Selanik'te, çok çeşitli kanallar aracılığıyla yayılma imkânını bulur. Özgürlük Komitesi, iki yıl içinde 15.000 üyeyi bünyesine katmıştır. 1907 yılında, Ahmet Rıza'nın Paris'teki İttihat ve Terakki Cemiyeti ile Selanik'teki Hürriyet Cemiyeti birbirine yaklaşılmaya başlar. Eylül ayında iki cemiyet birleşmeye karar verirler.

Her ne kadar birleşmeden sonra Paris'teki örgütün adının (İttihat ve Terakki) kullanılmasına karar verilmişse de, artık Jön-Türk hareketine yön veren başlıca unsur Selanik kanadıdır. Muhalefetin merkezi bundan böyle Avrupa başkentlerinden Selanik'e taşınmıştır.

Muhalefet, 1906 itibarıyla Osmanlı ekonomik yapısını sarsan bir dizi buhran sayesinde ummadığı bir güce sahip olur. Sert geçen 1906-1907 kışı nedeniyle ülke sathındaki hasat çok düşük bir düzeyde seyretmiş, kömür ve odun stoklarındaki yetersizlik halkı büyük sıkıntıya sokmuş, eksikliği duyulan un ve diğer yiyecek maddelerinin fiyatlarında muazzam artışlar yaşanmıştır. Dönemin gazeteleri incelendiğinde, yaşanan ekonomik buhranın 1907-1908 kışına da sirayet ettiği anlaşılmaktadır. 3 Şubat tarihli Moniteur Ottoman gazetesine göre, besin maddelerinin fiyatı dayanılmaz derecede artmıştır. Haziran ayında, Sivas'ın köylerinde yaşayan kadınlar işi, ekmek isteriz diyerek toplanmaya ve durumu protesto etmeye kadar varmışlardır. Rejimi tehdit eden en önemli olay ise, halk çapındaki hoşnutsuzlukların kışlada da rahatsızlık yaratmaya başlamasıdır. İmparatorluğun hemen her bölgesinde görev yapan askerler, aylıklarını alamamaktan şikayet etmekte ve kazan kaldırmaktadırlar. 1906 yılı içinde, çeşitli askerî gruplar, durumu protesto etmek için dört kez ayaklanmışlar; yurt sathında bu amaçla çıkarılan ayaklanmaların sayısı 1907'de 13'ü, 1908'in ilk 6 ayında ise 28'i bulmuştur. Yaşanan gelişmeler şu sonuçları doğurmuştur: 1) Başlangıçta halk nezdinde popüler olan Abdülhamid rejimi, ekonomik sıkıntılar uzun bir zamana yayıldıkça halk desteğini kaybetmiştir, 2) Ekonomik sıkıntının dayanılmaz düzeye ulaştığı bir noktada, rejimi korumak isteyen kişilerin ellerindeki tüm kozlar yerle bir olmaktadır.

Bütün bunlara, son dönemde hükümeti boğan diplomatik sıkıntıları da eklemek gerekir. Haziran 1908'de, İngiliz kralı VII. Edward ile Rus çarı II. Nikolay, Reval Şehri'ndeki gizli toplantıda görüş alışverişinde bulunmuşlardır. Görüşmede hangi konuların ele alındığı bilinmemekle birlikte, Osmanlı tebaası Avrupalı büyük güçlerin imparatorluğu parçalamak için bir araya geldiklerinden kuşku duyulmamaktadır. Dolayısıyla, Jön-Türklerin karşısına muazzam bir fırsat çıkmıştır. Vakit kaybetmeden harekete geçilmez ise, anayasanın yeniden yürürlüğe sokulmasına dönük hayaller suya düşecektir. Jön-Türk hareketinin önemli simalarından Niyazi Bey, anılarında, Reval'deki toplantıyı haber aldıktan sonra, üç gün boyunca uyumadığını, ülkesinin geleceği hususunda büyük kaygıya kapıldığını ifa-

de etmektedir. Nitekim 3 Temmuz'da kendine bağlı militanlar eşliğinde dağa çıkan Niyazi Bey, Jön-Türk devrimini başlatan isimlerden biri olmuştur. Artık hürriyete giden yollar açılmıştır.

İmparatorluğun Çöküşü

Niyazi Bey'in kendi adamlarıyla birlikte açık bir isyana girişmesi, Makedonya'daki ortamın iyiden iyiye gerilmesine sebep olmuştur. Balkanlar'ın en önemli askerî gücü olan III. Ordu'nun diğer subayları da (bunların arasında Enver Bey de bulunmaktadır) Niyazi Bey'i örnek almakta gecikmezler. Abdülhamid, casusları sayesinde Balkanlar'daki bu hareketlenmeden haberdar olur, sivil polislerini ve soruşturma komisyonlarını muhalifleri izlemeleri amacıyla bölgeye gönderir. İttihat ve Terakki militanları ise, gönderilen ajanların farkına varıp onları etkisiz hâle getirmeyi başaracaklardır.

İttihatçılar, Temmuz 1908 başlarında, Abdülhamid'e bağlı görevlileri birer birer devre dışı bırakınca, sultan durumun ciddiyetini kavramış ve Temmuz ortasında 18.000 kişilik askerî birliği Makedonya'ya göndermiştir. Ancak gönderilen birlikler âsilerle savaşmak yerine onlara katılmayı tercih etmişlerdir. Bu durum, ihtilalcilerin inisiyatifi ele almaya başladıklarının açık bir göstergesidir. Artık bölge, bütünüyle sultanın denetiminden çıkmış durumdadır. 20-23 Temmuz arasında, ittilatçıların etki alanına girmiş olan subaylar ve bölgenin Müslüman halkı, ayaklanmanın Manastır, Serez, Üsküp ve Firzovik'e kadar yayılmasını sağlamışlardır. Sarayı tehdit eden telgraflar, sultanı, anayasanın ilanına zorlamaktadır. Ordu, istekleri yerine getirilmezse İstanbul'a kadar yürümeye kararlı görünmektedir. Çaresiz kalan Abdülhamid, 22 Temmuz'da sadrazamlık makamına Sait Paşa'yı getirmiş, muhalefetin öfkesini dindiremeyeceğini anlayınca da, 23 Temmuz tarihinde yayınladığı bir irade ile 1876 Anayasası'nın yeniden yürürlüğe sokulduğunu ilan etmiştir. Aynı metin içinde, seçimlerin en kısa sürede yapılacağı ve otuz yıldır toplanmayan meclisin yeniden toplantıya çağrılacağı da halka duyurulmuştur.

Sultanın açıklamaları kısa sürede halka ulaşır. 24 Temmuz itibarıyla, İstanbul ve imparatorluğun diğer büyük şehirleri olağanüstü bir cümbüşe sahne olur. Bütün Osmanlı tebaası, Türkler, Ermeniler, Rumlar, Bulgarlar, Arnavutlar sokaklarda birbirlerini kutlamakta ve kucaklaşmaktadırlar. Coşkunun eksik olduğu bölgelerde, örneğin Arap eyaletlerinde, ittilatçı militanlar sevinç gösterilerinin oluşması için büyük çaba göstermektedir. Her yerde, bütün umut-

ların yeşereceğine dair inanç belirmeye başlamıştır. Anayasanın ilanı ile birlikte, Osmanlı topraklarının yeni bir döneme adım attığına kuşku yoktur.

İttihatçılar, hiç bir askerî çatışmaya girmeden, basit bir müdahale tehdidiyle amaçlarına ulaşmanın coşkusuyla yaşamakta ve daha radikal değişiklikleri hayata geçirebilecek güce sahip olduklarına inanmaktadırlar. Hareketin muhafazakâr üyeleri, amaca ulaşıldığını ve cemiyetin artık dağılması gerektiğini düşünürlerken; ittihatçıların çoğunluğu, siyasî projelerin genişletilmesi için cemiyetin ayakta kalması gerektiğini ifade etmeye başlamışlardır.

Ancak ittihatçıların işi hiç de kolay değildi. Çünkü sultan, anayasayı yürürlüğe soktuğu andan itibaren itibarını yeniden kazanmış görünmekteydi. İttihatçıların içinde idarî işlerde deneyimi olan hiç bir devlet adamı da bulunmamaktaydı. Genellikle küçük-burjuva kökenli olan, avukatlık, memurluk, gazetecilik, subaylık gibi meslekleri icra eden ittihatçı çevresi, iyi okullardan mezun olmuş bir kitledir, ancak bu kitlenin yönetme sanatıyla ilgili hiç bir eğitim almamış olduğu ve ciddi siyasal sorunlarla baş etmekte güçlük çekeceği ortadadır. Öte yandan, Makedonya'da sıkı biçimde örgütlenmiş olan ittihatçılar, Anadolu ve İstanbul'da aynı örgütlülük düzeyine erişmemişlerdir. Bu denli büyük bir imparatorluğun deneyimsiz ellere teslim edilmemesi gerektiği açıktır. Jön-Türkler, en azından bir süreliğine, idarî yapıya ilişkin kurumlara tam anlamıyla nüfuz edemeyeceklerdir.

Bütün bunlara bakıldığında, 1908 sonrası Osmanlı yönetim kademelerine niçin hâlâ eski simaların hâkim olmaya devam ettikleri daha iyi anlaşılır. Yetkileri kısılmış olmakla birlikte, devletin başı olan sultan, hâlâ eski sultandır, sadrazamlar da hâlâ eski rejimin önde gelen devlet adamları arasından seçilmektedirler. Bürokrasinin başlıca isimleri bile, eski rejimden kalma kişilerden oluşmaktadır. Yönetim kadrolarının ittihatçıların eline geçmesi aşama aşama olacaktır.

1908 hareketi, devrimden çok, bir restorasyon süreci yaratmıştır. İdarî ilkeleri yansıtan anayasal metin 32 yaşındadır ve değişikliğe uğratılmaksızın siyasal yapıyı şekillendirmeye başlamıştır. Öte yandan siyasal sistemi sarsan ittihatçı tayfasının, toplumsal alanda radikal kararlara imza atacak kapsamlı bir programa sahip olmadıkları da ortadadır. Ancak, Jön-Türk hareketi asıl etkisini, Osmanlı toplumunun gelecek on yılı üzerinde gösterecektir.

Devrimle birlikte, Abdülhamid'e bağlı olarak görev yapan gizli polis örgütlenmesi çökmüş ve saraydaki casusluk ağı dağıtılmıştır. 27 Temmuz'da ilan edilen genel af, baskı rejiminin ve jurnalcilerin kurbanı olan mahkûmları feraha kavuşturmuştur. Yabancı ülkelere sürgüne gönderilmiş olan siyasî suçlular, dönüş yolunu tutmuşlardır. Sabahattin gibi önde gelen Jön-Türk liderleri ise, sürgün dönüştü, coşku dolu gösteriler eşliğinde karşılanmışlardır. Sansür baskısından kurtulan gazetelerin sayısı hızla artar, ülke sathında sağlam bir kamuoyu oluşmak üzeredir. İttihatçılar iktidara gelememişse de, sokakta devrim havası esmektedir.

İttihatçılar, yönetime doğrudan katılmasalar bile, yeni rejimin inşası edilmesi sürecini yakından izlemektedirler. Bu durum, kısa süre içinde, ittihatçılarla saray kökenli devlet adamlarını karşı karşıya getirecektir. Nitekim ittihatçılar sultanın baş vezirlik makamına atadığı Sait Paşa'ya cephe almakta gecikmezler. Sait Paşa, ilk başlarda ittihatçılara pabuç bırakmamaya kararlı görünse de, baskılara direnmeyi başaramaz ve 6 Ağustos'ta istifa ederek koltuğunu Kamil Paşa'ya bırakır. Yeni sadrazam, imparatorluğa modern bir merkezî devlet görünümünü kazandırmayı hedefleyen programını açıklar ve Jön-Türklerin onayını kazanır. İttihatçılar, bundan böyle rejimin işleyişine karışmayacakları, yalnızca anayasanın koruyucusu olmakla yetinecekleri ve bir tür hakem gibi davranacakları yönünde hükümete güvence verirler. Aynı Ağustos ayının ortalarında başlayan ve bir kaç hafta boyunca ülkeyi derinden sarsan grev dalgası nedeniyle ittihatçıların bu hakemlik rolüne sarılmaları zaman almaz.

Ancak yeni rejimi ciddi biçimde tehdit eden gelişmeler Ekim ayıyla birlikte yaşanmaya başlanmıştır. 5 Ekim itibarıyla Bulgaristan, sultanın otoritesini tanımadığını belirterek, tam bağımsızlık ilanında bulunur. Hemen ertesi gün, Avusturya-Macaristan Devleti Bosna-Hersek'i kendine bağladığını duyururken, Girit de Yunanistan'a katılma kararı alır. Osmanlı Devleti üst üste gelen bu sorunları diplomatik yoldan atlatmanın çaresini ararken, İttihat ve Terakki Cemiyeti de, Avusturya-Macaristan'dan ithal edilen malları boykot etme girişimini örgütlemeye başlar. Ancak tüm çabalar başarısızlıkla sonuçlanır ve söz konusu topraklar kesin surette kaybedilir. Bu, yeni rejime vurulmuş büyük bir darbedir. Çünkü yeni hükümet, Abdülhamid'in 30 yıllık iktidarı boyunca kaybettiğinden daha çok toprak kaybetmiştir. İttihatçılar, Temmuz müdahalesini imparatorluğu parçalanmaktan kurtarmak için yapmışlardı, ancak bu

müdahalenin uluslararası sorunlara çözüm getirmediği ortadaydı. İttihatçıların kredisi bir anda zayıflamıştır.

Osmanlı meclisinde görev yapacak olan vekillerin belirleneceği seçimler, bu şartlar altında, Kasım-Aralık 1908'de gerçekleştirilmiştir. Seçimleri genel olarak ittihatçı kadrolar kazanacak, muhalefet odağı olarak da Prens Sabahattin'in kurduğu liberal eğilimli Osmanlı Ahrar Fırkası mecliste boy gösterecektir. Müslüman ve gayri-müslim tebaanın eşitliğine vurgu yapan, adem-i merkeziyet söylemi çevresinde siyaset yürüten liberal parti, imparatorluğun Türk olmayan milletleri arasından taraftar bulmuştur. Ancak örgütlenmeye Eylül ayında başlayan ve başkent dışında sesini duyuramayan parti, mecliste ittihatçılara muhalefet etmekte güçlük çekecektir. 25 yaş üstü erkeklerin oy kullanabildiği seçimler, iki dereceli (seçmen vekilini doğrudan seçemiyor, yalnızca onları seçenleri seçebiliyor) olarak yapılmıştır. İttihat ve Terakki etiketi taşıyan adaylar, ülkenin her yerinde seçimleri kazanmışlardır. Ahrar Fırkası'nın adayı olarak İstanbul'dan seçime giren sadrazam bile yarışı kaybedecektir.

Meclis, büyük bir törenle, 17 Aralık 1908'de açılır. Açılış konuşmasını yapan Abdülhamid, anayasaya bağlı kalacağına dair söz verir. Ona göre, 30 yıl öncesinden farklı olarak, anayasanın yeniden yürürlüğe konması halk tarafından arzulanmıştır ve onu uygulamaya sokmak Osmanlı yönetimi açısından kaçınılmaz bir ödevdir. Birkaç gün sonra, Ahmet Rıza, Meclis-i Mebusan başkanlığına seçilir. Z Meclis oturumlarına başladıktan kısa süre sonra, çoğunluğun kendisini onaylamadığını gören Kamil Paşa, sadrazamlık makamından istifa eder. Sultan onun yerine, Jön-Türk devriminden önce Rume-
li genel müfettişliği makamında bulunan ve ittihatçıların güvendiği bir isim olan Hüseyin Hilmi Paşa'yı görevlendirir. Bu durum, İttihat ve Terakki Cemiyeti için, büyük bir zafer anlamına gelmektedir.

Meclis'in açılmış olmasına karşın, ülke sathındaki genel hoşnutsuzluk havası yok olmamış, aksine artmıştır. Hoşnutsuz grupların dinî söylemi öne çıkardığı açıkça görülmektedir. Zaten Ekim 1908'de beliren diplomatik kriz de tam Ramazan ayında ortaya çıkmış, manevi duyguların doruk noktasına vardığı bir anda kamuoyu gündemine gelmiştir. Daha 7 Ekim günü, Kör Ali adındaki din adamının arkasına takılmış olan bir kalabalık saraya doğru yürümüş ve sultandan şer'i hükümleri uygulamaya sokması talebinde bulunmuştur. Din olgusu çerçevesinde muhalefet yürüten bu grup, İttihat ve Terakki ideolojisine net biçimde cephe almış durumdadır. Her ne kadar

şeyhülislâm ve üst düzey ulema yeni rejimi destekliyorsa da, dinî hiyerarşinin daha alt kademelerinde bulunan kişiler, muhafazakâr bir tavır sergilemektedirler. Muhafazakâr kanat, anayasanın imparatorluğa kötülükten başka bir şey getirmeyeceğine inanmakta; eşitlik, özgürlük gibi kavramların İslâm ümmetine yabancı kavramlar olduğunu iddia ederek, Jön-Türk ideolojisinin yıkıcı bir süreç başlattığını düşünmektedirler. Daha önceleri Jön-Türk hareketi içinde yer alan Mizancı Murat da, eski yol arkadaşlarına şiddetle saldırmakta; gayri-müslim tebaaya eşit hakların verilmesine ve kadının kamusal hayatta kökleşmiş geleneklere aykırı bir konum edinmeye başlamasına itiraz etmektedir. Murat tarafından geliştirilen anti-ittihatçı söylem kitlesel bir hal almakta; din adamları, softalar (medrese öğrencileri), dervişler, ama aynı zamanda da geniş halk kitlelerini, askeriye ve bürokrasi içinden simaları da kendi yanına çekmektedir.

Kamil Paşa'nın Şubat 1909'da görevden alınması, ittihatçılara karşı muhalefeti daha da artırır. Liberal Parti, Meclis'teki muhalefetin çekirdeğini oluşturmaya başlar, özellikle Türk olmayan vekillerden (Rum, Ermeni, Arap, Arnavut) 50-60 kişilik muhalif grup, İttihat ve Terakki'yi bir tür diktatörlük rejimi kurmakla, orduyu siyasallaştırmakla ve Osmanlılık idealini Türkçülük söylemine kurban etmekle suçlarlar. Basın da, İttihat ve Terakki'nin kullandığı yöntemleri eleştirmekte gecikmez. İttihat ve Terakki, muhalefete tahammül göstermeyi başaramayacaktır. Serbesti gazetesinde anti-ittihatçı bir söylem tutturan gazeteci Hasan Fehmi'nin 7 Nisan'da bir suikasta kurban gitmesi ipleri iyice gerer. Kamuoyu, cinayetten ittihatçıların sorumlu olduğunu düşünmektedir. Nisan başında, muhalefet ciddî biçimde örgütlenmeye başlar. Zaten Kıbrıs kökenli bir Bektaşî dervîşi olan Vahdeti, aylar öncesinden, ittihatçılara cephe alan bir derneğin, İttihat-ı Muhammedi Cemiyeti'nin tohumlarını atmış ve alt kademelerde bulunan ulemayı kendi yanına çekmiş durumdadır. Popülist bir İslâm söylemine sahip olan dernek, yayın organı Volkan aracılığıyla ittihatçılara saldırmakta ve bir avuç dinsizin ülkeyi yıkıma götüreceğini okurlarına duyurmaktadır.

Bu şartlar altında, 12 Nisan'ı 13 Nisan'a bağlayan gece, 31 Mart Vakası (Osmanlı takvimine göre, ayaklanma 31 Mart gününe tekbül etmektedir) olarak bilinen olaylar patlak verir. İstanbul'daki I. Ordu'ya bağlı olarak görev yapan askerler, bütün şehri saran anti-ittihatçı propaganda ile olarak subaylarına karşı ayaklanmışlardır. Alaylı (Harbiye mezunu olmayan) adıyla bilinen subaylar ve on-

lara bağlı askerler muhalefet kanadına katılmış, merkezi otoriteye meydan okumaya başlamışlardır. Muhalifler, savaş bakanı ve meclis başkanı olan, ittihatçıların din karşıtı söyleminin simgesi olarak görülen Ahmet Rıza'nın istifa etmesini ve şer'i hükümlere geri dönüşmesini talep etmektedirler.

Ayaklanma kısa sürede ciddi bir siyasal soruna dönüşür. Askerler tarafından işgal edilmiş olan Meclis, iş göremez hâle gelmiştir. İttihatçı vekiller, şehri terk etmek ya da gizlenmek zorunda kalmışlardır. Bu koşullarda Hilmi Paşa hükümeti de istifa etmek dışında çözüm bulamaz. Sultan ise, ayaklanmayı, ittihatçılardan intikamını alabileceği bir fırsat olarak değerlendirmektedir. Âsilerin bir takım taleplerine olumlu yaklaşan sultan, Meclis'ten, şeriat hükümlerine uygun davranması isteğinde bulunur ve sadrazamlık makamına Ahmet Tevfik Paşa'yı getirir. İttihatçılarca boşalan mevkiler, kısa süre içinde, liberal vekiller tarafından doldurulacaktır. İstanbul sokakları ise şiddete ve ittihatçı subay avına teslim olmuştur. Tanin ve Şura-yı Ümmet gibi ittihatçı gazeteler de şiddet ortamından paylarını alacaklardır. Daha vahim bir isyan ise Adana'da yaşanır. İstanbul'daki olayları haber alan yörenin Müslüman halkı arasında Ermenilerin sultana karşı ayaklanacakları haberi yayılır, şehrin Ermeni mahallelerine saldırılar düzenlenir.

570

24 Temmuz 1908 rejimini tehdit altında gören Makedonya Ordusu, duruma hemen müdahale etmekte gecikmemiştir. Mahmud Şevket Paşa önderliğindeki birlikler, Hareket Ordusu adı altında İstanbul'a yürürler ve 24 Nisan itibarıyla şehrin düzenini tesis ederler. Hemen askerî bir hukuk süreci işletilir ve oluşturulan olağanüstü mahkemelerde âsiler yargılanır. Bir kaç gün sonra, mebuslar ile ayan birlikte toplanırlar ve sultanın tahttan indirildiğini ilan ederler. Şeyhülislâm da yayınladığı bir fetva ile kararı onayladığını duyurur. Abdülhamid, Selanik'e sürgüne gönderilir ve onun yerine kardeşi Mehmed Reşat tahta oturtulur. Böylece, Osmanlı İmparatorluğu tarihinde yeni bir sayfa açılmıştır. Sultan Mehmed Reşat çok geç bir yaşta Osmanlı tahtına geçmiştir.

II. Meşrutiyet ve Etkileri

Osmanlı İmparatorluğu, yüzyılın başından itibaren, ülkeye davet edilen Avrupa sermayesinin de etkisiyle, çok hızlı bir ekonomik büyümeye tanık olmuştur. Bu duruma paralel olarak, ülkede önemli fiyat artışları da yaşanmıştır. 1900 ile 1908 yılları arasında 1 okka (1,3 kg) buğdayın fiyatı 34 paradan 54 paraya yükselmiştir. Aynı

dönemde arpanın kilesi (37 litre) de 480 paradan 760 paraya çıkmıştır. Yüksek enflasyon, ticarî hayatın hareketlenmesine sebep olduğu kadar, ücretlilerin hayat şartları üzerinde de ağır tahribata yol açmıştır. Bu arada batılılaşma süreci tüm hızıyla devam etmekteydi. Sarayın uyguladığı sansüre karşın, Avrupa basını, batılı ideolojiler, batı modası, son buluşlar, modern araçlar, gündelik yaşamı renklendiren unsurlar (bisiklet, sinema), imparatorluğun büyük şehirlerini işgal etmekten geri kalmamışlardır.

Tüm bu hızlı dönüşüm sürecinin tam ortasında patlak veren Jön-Türk hareketi, Osmanlı toplumunun hayat pratiklerini derinden etkileyecektir. Uzun bir zaman süresince Abdülhamid rejiminin denetimi altında tutulan toplumsal değişim talepleri, bir anda muazzam bir serbestlik ortamına kavuşacaklardır. Osmanlı toplumu, bütün tarihi boyunca ilk kez ifade, basın ve dernekleşme özgürlüğüyle tanışmıştır. Hiç kimsenin ağzından düşmeyen hürriyet sözcüğü, tüm sorunları çözecek ve tüm arzuları doyuracak sihirli bir sözcüğe dönüşmüştür. Özgürlük sarhoşluğu, taşkın bazı hareketleri de beraberinde getirmiştir. Kamu düzenini tehdit eden coşkun gösteriler ve eylemler bir yana, vergi ödemeyi reddeden gruplar bile ortaya çıkmıştır. Bazı memurlar işyerine gitme ihtiyacı hissetmemekte, liseliler hürriyeti bahane ederek okula gitmemektedirler.

571

Toplumsal patlamanın en belirgin olarak kendini gösterdiği sektör ise basındır. 24 Temmuz'un hemen ertesi günü, İstanbul'un gündelik gazeteleri olağanüstü satış rakamlarına ulaşırlar. İkdam 60.000, Sabah 40.000 adet basılmaktadır. 1908 yılının sonuna kadar, imparatorluk sınırları içinde, yüz kadar yeni yayın, basın hayatına adım atar. Bunların arasında mizah yayınları öncelikli yeri tutmaktadır: Abdülhamid yönetiminin hoş bakmadığı mizah, yeni rejimin en kıymetli armağanlarından biri olmuştur. İmparatorluk, 1908-1909 yıllarında, 350 kadar gazete ve süreli yayına ev sahipliği yapmıştır. Yayın sayısı, 1910 yılında 130, 1911'de 124 düzeyinde seyretmişse de, artık basın Osmanlı toplumsal yaşamına damgası vurmuş durumdadır. 1908 devrimi, o zamana değin kendilerinden söz ettirmeyen üç toplumsal grubun da zaferiyle sonuçlanmıştır: Kadınlar, işçiler ve aydınlar.

1900'lü yıllarda Osmanlı kadını önemli bir değişim sürecinin içine girmiştir. Toplumsal tabakalaşmanın üst sınıflarına mensup olan Müslüman kadınlar, Ermeni ve Rum kardeşlerine özenerek ve ellerine geçen Avrupaî dergilerin etkisinde kalarak, batılı yaşam tar-

zını her geçen gün biraz daha içselleştirmişlerdir. Fransızca öğrenmeye merak salan, evini batılı usullere uygun olarak döşeyen, piyano çalan, batılı kadınlar gibi giyinen ve sokağa yalnız çıkmaktan çekinmeyen Müslüman kadın, Abdülhamid döneminden miras kalan katı ahlak kurallarını da üzerinden atmaya çalışmaktadır. 1901 tarihli yasal düzenleme, Müslüman kadınların Avrupaî mağazalarda alışveriş yapmasını yasaklamış, onu, araba içinde dahi olsa çarşaf giymeye zorlamıştır. Örtünülecek olan çarşafın uzunluğu ve kalınlığı dahi merkezî otorite tarafından denetlenmektedir. Sokakta yalnız başına dolaşan kadınlar ise, tutuklanma riskini göze almak zorunda bırakılmışlardır.

İktidarın yeni sahipleri olan Jön-Türkler ise, Avrupa ahlak anlayışını tanıma olanağı bulmuşlar ve Osmanlı kadınının toplum içindeki yerini yeniden tanımlama ihtiyacı duymuşlardır. Bazılarına göre, kadının toplumsal statüsünde yapılacak değişiklikler, Osmanlı toplumunun ilerleme eğrisini derinden belirleyecektir. Aralarında görüş ayrılıkları olmakla birlikte, Jön-Türkler, Osmanlı kadınının eğitim yoluyla batı modeline uyum sağlaması gerektiği konusunda fikir birliğine varmışlardır.

572

Temmuz 1908, Osmanlı kadınının toplumsal rolü hususunda bir tür dönüm noktası oluşturur. Kadın, her şey bir yana, devrim günlerine de aktif olarak katılmıştır. 27 Temmuz'daki sokak eylemlerine dahil olan Osmanlı kadını, çarşaf, eğitim ve kamusal yaşama katılma hakkında kendi düşüncelerini ifşa etme olanağı bulmuş, sloganlar eşliğinde isteklerini dile getirmiştir. O andan itibaren, kadınlar, daha fazla sokağa çıkmaya, Avrupaî usulde giyinmeye, konferans ve mitingler düzenlemeye başlamışlardır. Kurulan kadın derneklerinin sayısında da muazzam bir artış yaşanmıştır. Bu derneklerin bazıları genel toplumsal sorunlara ilgi duyarken, yalnızca kadın sorunlarını gündeme getiren derneklerin sayısı da azımsanmayacak düzeydedir. Bunların arasında, 1908'de Halide Edip'in öncülüğünde kurulan Teali-i Nisvan Cemiyeti hemen göze çarpmaktadır. Dernek, kadınların öğrenim hakkına vurgu yapmakta ve üyelerinin eğitim sürecine katkı yapmayı amaçlamaktadır. Aynı yıl İttihat ve Terakki de, örgütün kadın kollarını (İttihat ve Terakki Kadınlar Şubesi) hayata geçirir.

Kadın haklarını savunmak niyetiyle oluşturulan Müdafaa-i Hukuk-i Nisvan Cemiyeti adındaki daha radikal bir dernek ise, Balkan Savaşları sırasında kurulur ve kadının ekonomik haklarına vurgu ya-

par. Dernek, kadınların kamusal kurumlarda ve şirketlerde çalışma hakkını gündeme getirir ve ilk büyük zaferini telefon hizmetlerinde kadın memur çalıştırılması kararını çıkararak kazanır. Dernekleşme furusu bir yana, kadınlar, basın sektöründe faaliyet göstermekten de geri kalmamışlardır. Yazar kadrosunu genellikle kadınların oluşturduğu süreli yayınlar arasında, Demet, Millet Gazetesi, Kadın Mecmuası, Mehasin ve Kadınlar Dünyası görülmektedir.

Kadın örgütlenmesi, bütün bu atılımlara karşın, yine de oldukça sınırlı kalmıştır. Önderliğini Halide Edip ve Nakiye Hanım gibi isimlerin yaptığı kadın hareketi, Osmanlı seçkinleri ve büyük şehirlerin orta sınıfları dışındaki zümrelere ulaşamamıştır. Öte yandan kadın haklarını savunmayı amaç edinen örgütün üye sayısı da 50'yi geçmemiştir. Her ne kadar eğitim konusunda önemli adımlar atılmış ve 1911 yılında ilk kız lisesi açılmışsa da, bu alandaki atılımların bile epey sınırlı kaldığı söylenebilir. Bütününe baktığımızda, Osmanlı kadınının toplumsal konumunda büyük değişimler yaşanmamıştır. Tramvaylarda ve Boğaz vapurlarında erkeklerden ayrı oturmayaya devam eden kadının, denize girmesi ve yanında kocası bulunsa dahi lokantalara gitmesi kesinlikle yasaktır.

573

Yine de Osmanlı tarihi boyunca ilk kez II. Meşrutiyet döneminde, kadınlar kendi sorunlarını kendi aralarında konuşmaya başlamışlar; evlilik, boşanma, çokeşlilik ve haremlik-selamlık uygulamaları konularında tartışma olanağı bulmuşlardır. Bu yüzden, ne kadar çekingen ve titrek adımlarla atılmış olursa olsun, kadının toplumsal hayata hiç görülmedik bir aktiflikle atılması bir çok tepkinin doğmasına neden olmuştur. Birkaç kadının sokakta çarşafsız gezmesi ortalığı karıştırmaya yetmiş, alışkanlıkların dışına çıkmaya cesaret eden bu kadınlar şiddet eylemleriyle yüzleşmek zorunda kalmışlardır. Dinsizlikle yaftalanan İttihat ve Terakki çevresi ise, toplum düzenini tehdit ettiğine inanılan bu ahlaksız tavırların başlıca sorumlusu olarak görülmüştür. Dönemin şeyhülislâmı, 1911 yılında, tepkilerin haklılığına işaret eden bir açıklama yaparak, kadınların örtünmesinin İslâmî bir zorunluluk olduğunu, onların asli mekanları olan evlerine dönmesi gerektiğini, Avrupaî tarzda giyinmenin ve sokakta yalnız başına dolaşmanın Müslüman kadına uygun bir hareket olmadığını ilan etmiştir. Kadın hareketi bir anda tüm tartışmaların merkezine yerleşecek ve bazı çevreler Balkan Savaşı'nda alınan yenilgiyi bile kadınların geleneklere aykırı tavırlarına bağlayacaklardır.

1908 yılı, işçi hareketinin ortaya çıkması bakımından da bir milat oluşturmaktadır. 1908 Ağustosunda imparatorluğu derinden sarsan grev dalgası, tarihte hiç görülmemiş boyutlara ulaşmıştır. Sayıları 110'u bulan grevler, genellikle kendiliğinden ortaya çıkmış ve meşruiyet temellerini Jön-Türk devrimine bağlamışlardır. Özgürlük, eşitlik, adalet ve kardeşlik gibi Meşrutiyet rejiminin başlıca sloganlarını kullanan işçiler, anayasanın tüm adaletsizlikleri ortadan kaldıracağına inanmışlar ve grev hakkını da doğrudan anayasaya dayandırmışlardır.

İlk grevler, Ağustos ortalarında, tramvay ve liman işçileri arasında parlak vermiştir. Hareket kısa sürede diğer sektörleri de içine alır ve ilk anda Paşabahçe cam işçileri ile Reji çalışanları grev dalgasına dahil olurlar. İzmir ve Selanik'teki liman işçileri de İstanbul'daki meslektaşlarını takip etmekte gecikmezler. Bundan sonra, grevler tüm sektörlerle yayılacaktır. Grevcilerin istekleri ücretlerin iyileştirilmesi ile sınırlı değildir. Onlar, çalışma şartlarının yeniden düzenlenmesi, çalışma saatlerinin yasayla sınırlandırılması, zorunlu haftalık izin, şirket patronlarının sendikal örgütlenmeyi tanınması ve iş koşullarını denetleyecek müfettişlerin görevlendirilmesi gibi bir dizi taleple gündeme gelmişlerdir.

574

Eylül ortalarına doğru on binlerce işçi grevcilerin saflarına katılmış; toplumsal hayat felç olma noktasına gelmiştir. Nazik bir sürecin içinden geçildiğini fark eden hükümet, 8 Eylül günü grevler konusunda geçici bir yasa çıkararak proleter hareketi frenlemeye çalışır. Grevlerin önemli bir bölümünün yabancı sermayeye ait iş yerlerinde ortaya çıktığını dikkate alan ve yurtsever saiklerle grev dalgasını destekler görünen İttihat ve Terakki ise, bir süre sonra, demiryolları gibi stratejik noktalarda da işleyen grevin ekonomik istikrarı bozacağından endişelenecektir.

Ekim ortalarında gerilim azalır. Jön-Türklerin uygulamaya soktuğu yasal düzenlemeler, işçinin geri adım atmasına neden olmuştur. 1909 yılına gelindiğinde, Meclis'ten bir Grev yasası çıkar. İçinde bir çok belirsizlik taşıyan yasa, yalnızca kamu sektörünü kapsamakta, grev hakkını usulen tanımakta, ancak uygulamada ağır sınırlandırmalar getirmekte ve sendikalaşmaya da izin vermemektedir. 1909 tarihli Cemiyetler Kanunu ise, kamu hizmeti dışında görev alan işçilerin işçi dernekleri kurmasına izin vermektedir.

Osmanlı tarihinin bu ilk grev dalgası başarılı olmamış, zayıf yasal düzenlemelerle geçiştirilmiştir. Başarısızlık büyük ölçüde İşçi hare-

ketinin çok güçlü bir temele sahip olmamasından kaynaklanmıştır. 1908 grevleri, kendiliğinden ortaya çıkmıştı, plân ve program eksikliğinden dolayı iyi örgütlenmiş bir yapı göstermekten çok uzaktı. Etnik ve dinî farklılıkları aşamayan, sınıf bilincine ulaşamayan Osmanlı proletaryası, örgütlü bir işçi hareketi oluşturmaktan epey uzaktı. Bununla birlikte, etnik ve dinî yargıların üzerine çıkmayı hedefleyen örgütler, 1909'da kurulmaya başlar. Selanik'te, Mu-sevi unsurların öncülüğünde kurulan Sosyalist İşçi Federasyonu, Selanik proletaryasına evrenselci bir vizyon kazandırma hedefine odaklanmıştır.

Osmanlı işçi hareketi, siyasal söylemler oluşturmaya ve siyaset adamları aracılığıyla Meclis'te kendi sesini duyurmayı da başaramamıştır. 1908 seçimlerinde yalnızca tek bir sosyalist aday Meclis'e girer. Eylül 1910'da, İstanbul'da, tarihin ilk Osmanlı Sosyalist Partisi kurulur. Fransız sosyalist Jean Jaurès'in düşüncelerinden etkilenen parti, programında ve yayın organı olan İştirak gazetesinde, işçi sınıfının sorunlarını gündeme getirmiştir. Ancak entelektüellerce oluşturulan parti, yanına çekmeyi başaramadığı Osmanlı proletaryası üzerinde etkide bulunmaktan çok uzaktır.

575

Jön-Türk devriminden sonra büyük patlama yaşayan başka bir toplumsal grup ise aydın zümresidir. Devrim sonucunda ortaya çıkan, Osmanlı entelektüeli, XVIII. yüzyıl ortalarında despotizme karşı mücadele eden bir avuç aydından çok daha farklı bir konumda bulunmaktadır. II. Meşrutiyet, büyük bir fikri devrimi de beraberinde getirmiştir. Avrupa, Mısır, Kafkasya ve Balkan kökenli aydınlar kültürel iklimi zenginleştirirken, Rusya'da barınamayan Türk aydınlar da (Kazan Tatarları, Kırım Tatarları, Azerbaycan Türkleri) Osmanlı İmparatorluğu'na yeni düşünceler getirmişlerdir. Osmanlı topraklarına doğru gerçekleşen aydın göçü, ülkenin İslâm modernleşmesi, halkçılık, ulusçuluk, dayanışmacılık ve sosyalizm gibi yeni kavramlarla tanışmasına sebep olur. Sosyoloji gibi disiplinler de Osmanlı kültürel hayatına bu dönemde girerler: sosyoloji, 1912 itibarıyla, üniversitede ders olarak okutulmaya başlar. İstanbul, 1910'lar boyunca, yeniden İslâm dünyasının entelektüel başkenti hâline gelecektir. Yeni düşüncelerin havada uçtuğu bu dönemde, İslâmcı ve batıcı eğilimler net biçimde birbirlerinden ayrılırlar. Artık entelektüel yaşam bu iki eğilim ekseninde biçimlenecektir.

İslâmî akımın temsilcilerinin başında, Fatih medresesi hocalarından birinin oğlu olarak 1873 yılında dünyaya gözlerini açan, çocukluğu-

nu ve gençliğini dindar bir ortamda geçirmiş olan Mehmed Akif gelir. Akif, kurtuluşu batılı değerlerde görenler kadar, İslâmî çevrelerin yaydığı taassuba da karşıdır. Ona göre, İslâm, ilerlemenin önünde kesinlikle bir engel değildir. Bu yüzden Osmanlı toplumu, İslâmın ilerici boyutunu yeniden keşfetmek zorundadır. Japonya örneğinden hareket eden Akif, batılı bilimleri ve teknikleri alan bir ülkenin kendi geleneklerine sahip çıkmayı da sürdürebileceğine inanır.

Akif'in çevresinde, kısa süre içinde, İslâm modernleşmesini savunan Cemaledin Afgani ve onun öğrencisi Muhammed Abduh'un düşüncelerinden etkilenen önemli sayıda ulema, yazar ve şair birikir. 1908'de Sırat-i Müstakim dergisini çıkarmaya başlayan grup, 31 Mart Olayı'na düşmanca yaklaşmakta; İslâm dünyasındaki çözülmenin, İslâmî akideden değil, İslâmı yanlış yorumlayan mistik tarikatlar ve batı taklitçiliğine tepki olarak ortaya çıkan tutucu akımlardan kaynaklandığını öne sürmektedir. Modernleşemeyen İslâm toplumlarını kurtarmak, ancak arı bir İslâma dönmek ve içtihat yollarını yeniden açmakla mümkündür. İslâm dini, akla ve yenileşmeye karşı değildir. Hristiyanların, bilime düşman olmayan Orta-Çağ İslâm dünyasından ödünç aldığı unsurlar sayesinde modernleşmeyi yakaladığı unutulmamalıdır. Sırat-i Müstakim dergisinin yazarları, ekonomik yaşam hakkında pek özgün bir düşünce getirmemiş; ticaret, sanayi ve bankacılık sektörlerindeki çağdaş gelişmeleri anlamakla yetinmişlerdir.

Akif ve arkadaşları, İslâmî akımın en liberal kanadını oluştururlar. Ancak onların yanında, Heterodoks söylemden ve tarikat çevrelerinden güç alan, kitle nezdinde daha büyük etkiye sahip olan gruplar da bulunmaktadır (İttihat-ı Muhammedi Cemiyeti gibi). Daha gelenekçi ve muhafazakâr eğilime sahip olan İslâmcı akım ise, Mustafa Sabri'nin önderliğindeki Beyanül-Hak çevresi tarafından temsil edilmektedir.

İslâmcı akımların karşısında, Abdullah Cevdet'in önderliğindeki batılılaşmacı ideoloji bulunmaktadır. 1869 doğumlu olan Kürt kökenli Abdullah Cevdet, Jön-Türk hareketinin de kurucularındandır. Tıbbiye mezunu olarak doktorluk mesleğini icra eden, aynı zamanda yazılarıyla ve çevirileriyle (Shakespeare) Osmanlı kültürel hayatına yön veren Cevdet, sürgünde olduğu dönemlerde önce Cenevre, daha sonra da Kahire'de çıkardığı İttihat adlı gazetesinde, batıcı düşüncenin sözcülüğünü yapmıştır. Abdullah Cevdet, Osmanlı İmparatorluğu'nun tek kurtuluş umudu olarak batılılaşmayı gö-

rür. Ona göre, dünyada tek bir uygarlık vardır, o da Batı uygarlığıdır: onu gülleriyle olduğu kadar dikenleriyle de Osmanlı ülkesine ithal etmek gerekir. Cevdet, batılılaşma ideolojisini teknik bir değişim süreci olarak değil bir tür zihniyet devrimi olarak tarif eder. Bu devrimin önündeki engeller, miadını doldurmuş değerlere karşı duyulan aşırı bağlılık ve fanatik din adamları tarafından kitlelere dayatılan cehalettir. Cevdet de, aynı Akif gibi, kitleyi entelektüellerden ayıran derin uçurumu eleştirir, ancak Akif'in tersine, çözümün kitleleri köklü inançlardan ve geleneklerden arındırmakta yattığını öne sürer. Kitlelere eğitim yoluyla, akıl, özgürlük ve bilim sevgisi gibi batılı değerler aşılanmalıdır. Cevdet'in gazetesi İttihat, Batılılaşmayı kapsamlı bir proje olarak değerlendirmekte; kadın haklarına vurgu yaptığı gibi, Latin alfabesinin kabulünü de önermekte; ailenin modern bir görünüm alması, medreselerle savaşılması, dünyevileşme ve laiklik ilkesinin benimsenmesi ve metrik sisteme geçilmesi gerektiğini söylemektedir.

Sıkı bir Batılılaşmacı olan Abdullah Cevdet, Avrupalı büyük güçler önünde teslim bayrağının çekilmesine de kesinlikle karşıdır. Ona göre batılı değerleri içselleştirmek, ülkeyi batı emperyalizmine karşı savunmanın da biricik yoludur. Eğer biz Avrupa'ya gitmezsek (Batılılaşmazsak), Avrupa bize gelecek (üzerimizde tahakkümünü kuracak) diyen Cevdet, evrim geçirmeyen bir ülkenin sömürgeleşme ihtimalinin daha fazla olduğuna dikkat çekmektedir. Öyleyse Batılılaşma, Osmanlı için, varlığını sürdürmenin olmazsa olmaz koşuludur. En büyük vurguyu eğitim üzerine yapan Cevdet, bizim en büyük düşmanımız, ataletimizdir ; inançlarımız, bağnazlığımız, geleneklere körü körüne itaat etme alışkanlığımızdır. Batı ise bizim üstadımızdır. Onu sevmek, bilimi, ilerlemeyi, ahlakî ve maddî gelişmeyi sevmek demektir, diye yazar.

1908 yılında entelektüel yaşama hâkim olan Batıcılık ve İslâmcılık gibi akımların yanına, çok kısa bir süre içinde, üçüncü bir yol olarak Türk ulusçuluğu eklenir. Bu ulusçuluk, iki kaynaktan beslenir. 1- Ruslar tarafından ortaya atılan Panslavizm akımından korunmak için, Rus İmparatorluğu altında ezilen bütün Türk halkların birleşmesi gerektiğini söyleyen, İsmail Gaspralı'nın Tercüman adlı gazetesi etrafında gelişen Türkçülük akımı. 2- Batılı Türkologların çalışmalarından etkilenerek İstanbul'da olgunlaşmaya başlayan ve Türklerin tarihinden yola çıkarak yeni bir kültürel kimlik arayan entelektüel akım. 1908 devriminden sonra, özellikle Rusya'dan Os-

manlı ülkesine sığınan aydınlar aracılığıyla bu iki akım birbiriyle karşılaşır ve 1908 yılının sonlarına doğru, İstanbul'da Türk Derneği adıyla ulusçu bir örgütün kurulmasıyla birlikte yeni bir dönemin başlangıç sinyallerini verir. Dernek, 1911 yılında Türk dilinin basitleştirilmesi ve sadeleşmesiyle ilgili sorunlara eğilen dergisini yayınlamaya başlar. Aynı dönemde, Selanik'te, İttihat ve Terakki çevresi içinde yapılandırılan ve Genç Kalemler adını taşıyan başka bir dergi ise, entelektüel hayat üzerinde, İstanbul'dakinden daha etkili olacaktır. Ali Canip, Ömer Seyfettin gibi genç yazar ve şairleri bünyesinde toplayan dergi, Arap ve Fars kökenli sözcükleri atarak Türk dilini sadeleştirmeyi hedeflemektedir. İttihatçılar, bu derginin de büyük etkisiyle, imparatorluğun tüm milletlerinin Türkçe konuşmaya başlamasını özendirmeye çalışacaklardır.

Genç Kalemler, yalnızca edebî bir dergi olarak görülmemelidir. Derginin yazarları, imparatorluğun geleceği üzerine fikir beyan ediyorlarsa da, öncelikli hedeflerini, Türk kimliğinin temel unsurlarını ortaya çıkarmak olarak belirlemişlerdir. Yazarların arasında Ziya Gökalp ismi öne çıkmaktadır. O, yalnızca sıradan bir yazar değil, aynı zamanda İttihat ve Terakki'nin merkez yönetiminde de görev alan önemli bir simadır. Durkheim sosyolojisine ilgi duyan, ittihatçıların Diyarbakir delegesi olarak 1909 yılında İstanbul'a gelen Gökalp, kısa sürede İttihat ve Terakki'nin başta gelen ideologuna dönüşecektir. İttihatçıların sonuç olarak Türk ulusçuluğunda karar kılmaları büyük ölçüde Gökalp sayesinde olmuştur.

Osmanlı topraklarında toplumsal bir devrimin gerçekleşmesi gerektiğine inanan Gökalp, kurulacak yeni düzenin, evrensel değil, ulusal değerler üzerinde yükselmesi gerektiğini ifade eder. Bu değerlere batıyı taklit ederek ulaşmak mümkün değildir. Elbette batı uygarlığının temel ilkelerinden yararlanılacak, ancak hars (kültür) ulusun içinde keşfedilecektir. Gökalp, yurtsever bir idealden yola çıkan Pan-türkizm akımının da başlıca temsilcilerindendir ve bu alandaki düşünceleriyle gençliği derinden etkilemiştir. Ona göre, Türklerin vatanı ne Anadolu ne de Türkistan'dır; vatan, Turan adını taşıyan geniş ve sonsuz bir toprak parçasıdır. Gökalp, daha kuramlarına geçmeden önce bile coşkulu şiirleriyle romantik bir ulusçuluk akımı yaratmayı bilmiştir. Ancak 1910 yılı itibarıyla, onun düşünceleri henüz Selanik ve İstanbul dışında geniş bir yankı bulmuş değildir.

Sonuçta ise şunlar söylenebilir: II. Meşrutiyet'ten sonra ortaya çıkan toplumsal ve entelektüel patlama, devrim niteliğindeki gelişmele-

re karşın sınırlı kalmış, kitlesel bir dönüşüm projesi yaratamamıştır. Bir avuç kadın hak arama savaşına girişmiş, sayıları 1.000'i bulmayan entelektüeller yeni düşünceleri ve kimlik arayışlarını tartışmaya açmış, sınırlı sayıdaki işçi grupları da hayat şartlarını iyileştirmek için kısıtlı imkanlarla mücadele etmeye çalışmışlardır. Asıl halk kitleleri ise, örneğin bir Fransız Devrimi'nde olduğu gibi toplu bir isyan hareketinde bulunmamış, eskisinden farklı pratikleri hayata geçirmek gibi idealler etrafında birleşmemiştir. Öte yandan, toplumsal hareketleri örgütleyen zümreler de, dikensiz gül bahçesinden geçmemişler ve büyük tepkilere göğüs germek zorunda kalmışlardır.

İttihat ve Terakki Dönemi

31 Mart Olayı, merkezî iktidarı büyük bir endişeye sevk etmişse de, ittihatçıların otoriteyi yeniden tesis etmeleri çok zaman almamıştır. İttihat ve Terakki, birkaç ay içinde, yeniden ülkenin en büyük siyasal gücü hâline gelmiştir. Devletin zirvesinde de ittihatçılara kafa tutabilecek karizmatik simalar bulunmamaktadır. Hayatının büyük bölümünü sarayda siyasetten uzak olarak geçiren Sultan Mehmed Reşat, tahta çok geç bir yaşta oturmuştur ve ittihatçılara karşı bir iktidar odağı yaratmaya da heves etmemektedir. Figüran rolü oynamaktan mutlu görünen sultan, imparatorluğun birliğini şahsında temsil etmekle yetinir. Kamil Paşa'nın yerine sadrazamlık makamına oturan Hüseyin Hilmi Paşa ile görevi 1910 yılında ondan devralan İbrahim Paşa da, yönetime ağırlıklarını koyacak kişiler değildir. Öte yandan yeni anayasal düzenlemeler sadrazamların yetkilerini epey budamaktadır. Ağustos 1909'da yapılan anayasa değişiklikleri, hem sultanın hem de baş vezirin yetkilerini önemli ölçüde sınırlamıştır. Sultan, bakanları ve devletin üst düzey görevlilerini atama yetkisinden mahrum kalmış, sadrazam ise bundan böyle yalnızca Meclis'e hesap verecek olan kabine üyeleri üzerindeki inisiyatifini yitirmiştir.

31 Mart Olayı'ndan sonra ittihatçılar tarafından ortadan kaldırılan muhalefet, 1910'da Meclis tartışmalarına yeniden yön veremeye başlar. Şubat 1910'dan itibaren Meclisteki tartışmalara farklı bir ses getiren Ahali Partisi'nin yanına, 1911 başlarında, Hizb-i Cedid (Yeni Parti) katılır. Ancak küçük gruplar hâlinde örgütlenmiş olan bu partiler, ittihatçı duvarını delmekten uzaktırlar. Bu dönemde, en azından orduda, İttihat ve Terakki'ye rakip olabilecek güçlü kişi ya da gruplar yoktu. Nisan ayaklanmalarını bastıran Hare-

ket Ordusu'nun komutanı Mahmud Şevket Paşa güçlü bir figürdür, ancak siyaset yapma konusunda hayli gönülsüz davranmaktadır. Mahmud Şevket Paşa, her şeye karşın, 1910'da Savaş Bakanlığı'na getirilir ve bir ölçüde onun devlet kademelerinde oynadığı rol meşrulaştırılmış olur. Bu sert mizaçlı asker ile İttihat ve Terakki her zaman uyum içinde olmayacak, önemli sürtüşmeler de yaşayacaklardır. Mahmud Şevket Paşa, orduyu siyasetten uzak tutmaya çalışırken, ittihatçılar, genç subayları yanlarına çekme arzusunun vazgeçemeyeceklerdir. Nüfuz savaşları daha çok kabine içinde yaşanacak ve bazı hükümet üyeleri arasında önemli sürtüşmeler ortaya çıkacaktır. Örneğin ittihatçı Maliye Bakanı Cavit, bütçe görüşmeleri sırasında savaş bakanına cephe alacak ve onun aşırı isteklerine karşı direnç gösterecektir. Aralarındaki bütün sürtüşmeye karşın, ittihatçılarla Mahmud Şevket Paşa aynı hedefi gerçekleştirmeye yönelmişlerdir: imparatorluğun birliğini ve bütünlüğünü temin etmek. Mahmud Şevket Paşa, bu hedefin ancak güçlü bir orduyla gerçekleştirilebileceğine inanmakta ve askerlerini olabildiğince siyasetten uzak tutmak için çaba göstermektedir. Bu amacında da başarılı olacaktır.

580

Sahip olduğu tüm güce karşın, İttihat ve Terakki hâlâ illegal faaliyet gösterdiği dönemlerdeki gibi örgütlenmektedir. Partinin genel merkezi uzun yıllar Selanik'te kalmış, ancak 1912 yazında başkente taşınabilmiştir. Genel Merkez, her yıl kongreler aracılığıyla toplanarak partinin genel siyasetini belirlemeyi alışkanlık hâline getirmiştir. İttihatçılar, 1913 yılına kadar güçlü liderlere sahip olmamışlardır. Jön-Türk hareketinin eski büyük simaları, ya Ahmet Rıza gibi parti içinde onursal bir mevkie sahip olmuşlar ve az-çok köşelerine çekilmişler ya da İbrahim Temo gibi muhalefetin yanında yer almayı tercih etmişlerdir. Temmuz 1908'in kahramanları da siyaset sahnesini terk etmiş gibidir. Niyazi Bey kışlasına geri dönmüş, Enver Bey askerî ateşe olarak Almanya'ya gönderilmiştir.

İttihat ve Terakki, etki alanını taşraya doğru yaymak için çaba göstermiş ve imparatorluğun çeşitli şehir ve kasabalarında sıkı biçimde örgütlenerek vali, mutasarrıf ve kaymakamları denetlemeyi başarmıştır. Aile ve arkadaşlık ilişkilerinden yararlanmayı iyi bilen ittihatçılar, tüm bölgelerde etkin bir örgüt ağı kurmayı başaracaklardır. İttihat ve Terakki, okullar açarak, kitaplar ve gazeteler göndererek, ekonomik aktiviteleri destekleyerek kasabalarda kendi propagandasını yapmaktan geri kalmayacaktır. İttihatçıların temel hedefi, aynı Rumlar, Ermeniler ve Museviler arasında olduğu gibi Türk-

ler ve Müslümanlar arasında da dayanışmacı bir bağ yaratarak toplumsal ilerlemeye zemin hazırlamaktır.

İttihatçıların kırsal kesimdeki başlıca müttefikleri büyük toprak sahipleridir. Jön-Türklerin içinde, Ege, Suriye ve Rumeli'nin büyük ailelerine mensup Halil Menteşe, Ali Cenani ve Mustafa Rahmi gibi isimlerin olduğu ve bu isimler vasıtasıyla büyük toprak sahiplerinin de Meclis'te temsil edildikleri görülür. İttihat ve Terakki, kurduğu bu karmaşık ilişkiler yüzünden ağaların taşrada kurdukları ekonomik ve siyasal iktidara müdahale edemeyecek, aksine, uyguladığı tarım siyaseti ile onları destekleyecektir. Tarımsal ilerlemeyi önemli bir hedef olarak önlerine koyan ittihatçılar, ürünün taşınması için kara ve demir yollarının artırılması gerektiğini bilmekte ve ticarî tarımı özendirmek için türlü girişimlerde bulunmaktadırlar.

Her ne kadar kırsal alanlarda kök salmaya çalışmışsa da, Makedonya'nın şehirlerinde doğan Jön-Türk hareketi, üyelerini daha çok şehirli küçük burjuvalar, yani avukat, öğretmen, doktor, gazeteci, memur, tüccar ve Anadolu şehirlerinde iş gören Müslüman zanaatkarlar arasından toplamaktadır. Tabii Jön-Türkler içinde Harbiye mezunu subayların (mektepli) sayısı da azımsanılmayacak düzeydedir, zaten ittihatçıların en etkin kesimini de anayasal devrime inanan bu genç insanlar oluşturmaktadır. Bütün bunların ışığında, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin yükselen Türk orta sınıfını temsil ettiğini ve başlıca hedefinin modern bir Osmanlı devleti yaratmak olduğunu kolaylıkla söyleyebiliriz.

581

Görüldüğü gibi, İttihat ve Terakki çok farklı kaynaklardan beslenmekte ve kendi içinde Mason localarından, devrimci hücrelere kadar çok farklı unsurları barındırmaktadır. Bazen komitacı bir çete görünümünde olan örgüt, modern bir siyasal parti gibi de işleyebilmektedir. İttihatçı, Meşrutiyet'in ilanı ile birlikte sahip olduğu meşru zemine ve liberal ve demokratik ortama karşın, illegal örgütlenme döneminde edindiği alışkanlıklardan vazgeçmemiş; hâlâ muhalefetteymiş gibi, gizemli toplantılar düzenlemeye, yeraltı faaliyetleri yürütmeye devam etmiştir. Jön-Türk ideolojisi ekseninde yayın yapan basının kullandığı isimler bu şaşırtıcı tavrı açıklamaya yeter: Silah, Süngü, Kurşun, Bıçak, Bomba vb.

Jön-Türkleri Temmuz 1908 devrimini gerçekleştirmeye iten sebep, onların imparatorluğun birliğinin tehdit altında olduğuna duydukları inançtı. Nitekim devrimden sonra da ittihatçıların başlıca sloganları birlik sözcüğü etrafında kurulmuştur. Onlar, birlik sözcü-

günden, imparatorluğu oluşturan milletlerin aynı bütünün parçaları olması gerektiğini anlamışlardır (ittihad-ı anasır). Bu anlayışa göre, ayrılıkçı ya da özerklik yanlısı düşüncelere imparatorluk içinde yer yoktu. Eski düzene özgü millet (Özellikle imparatorluğun Musevi, Rum ve Ermeni topluluklarını tarif etmek için kullanılan, hem etnik hem dinî farklılıklara vurgu yapan terim) kavramı, miadını doldurmuş, modern dünyaya uymayan bir kavramdır. Artık herkesin iyice anlaması gerekir ki, Rum, Musevi, Ermeni, Arap ve Türk diye bir şey yoktur; aynı ödev ve sorumluluklara tâbi olan, aynı yasalara uymakla yükümlü Osmanlı yurttaşları vardır. Fransız Devrimi'nin jakobenliğine (tepeden inmecilik), bir ve bölünmez devlet anlayışına özenen ittihatçıların temel hedefleri şu kavramlarda ifadesini bulur: merkezileştirmek, aynılaştırmak, eşitleştirmek ve her şeyi akılcılık temelinde yapılandırmak.

İmparatorluğun azınlık gruplarının kafasında ise farklı bir birlik tanımı vardı. Gayri-müslimlere göre birlik, farklı milletlerin birbirleriyle eşit statüde bulunmaları, başka bir deyişle kültürel bir özerklik sisteminden yararlanmaları anlamına gelmekteydi. Rum ve Ermeni, önce Rum ve Ermeni, daha sonra Osmanlıdır (İmparatorluğun tebaasıdır); yani alt-kimlikler, üst-kimliği gölgelemelidir. Azınlık seçkinleri, Abdülhamid despotizminin yıkılmasında önemli roller oynadıklarını hatırlatarak, devlet yönetiminde kendilerine de pay verilmesini talep etmekte, daha fazla özerklik isteğinde bulunmakta, ama özerklik sözcüğüne de bağımsızlığa yakın bir muhteva vermektedirler. Arap, Arnavut ve Kürt, yani Türk olmayan Müslüman eşraf, Abdülhamid rejiminin yıkılmasını hoş karşılamamış; bu toplulukların orta sınıfları ise, Temmuz 1908 devrimini daha fazla adalet ve özerklik için bir fırsat olarak görmüşlerdir.

İmparatorluğun tüm etnik grupları, II. Meşrutiyet'le birlikte, kendi kültürel ve siyasal haklarını savunan basın organlarına sahip olabildikleri gibi, kendi dernek ve fikir kulüplerini oluşturabilme imkanını da yakalamışlardır. Ulusal uyanışla en geç vakitte tanışan Kürtler bile İstanbul'da kendi gazete ve derneklerine (Kürt Teavün ve Terakki Cemiyeti) sahip olurlar. Türk olmayan topluluklar, seçimlerde de önemli sayıda temsilciyi Meclis'e göndermeyi başarmışlardır. 1908 seçimlerinden sonra, Meclis'te, 147 Türk vekile karşılık 60 Arap, 27 Arnavut, 26 Rum, 14 Ermeni, 10 Slav ve 4 Musevi vekil görev yapmaya başlamıştır. Meclis'teki bu karmaşık etnik yapı, Halide Edip'in de anılarında ifade ettiği gibi, büyük bir uyum so-

rununa sebep olacaktır. Zaten, Meclis'in toplantıya başlamasından kısa süre sonra, Balkanlar'da Rum ve Bulgar komitacıların yeniden silaha sarılmaları, Doğu Anadolu'da ardı arkası kesilmeyen Kürt-Ermeni sürtüşmesi ve Arnavutluk içinde çıkan isyanların da gösterdiği gibi, ülkeyi derinden sarsan ulusal talepler, anayasanın yürürlüğe girmesine karşın, ortadan kalkmamıştır.

Jön-Türkler, sorunları bir diyalog ortamı içinde çözmek için çaba göstermişlerse de, 31 Mart Olayı'ndan sonra yöntemlerini sertleştirmişler ve Ağustos 1909'de Cemiyetler Kanunu'nun ırk ve milliyete dayalı siyasal dernek kurmayı yasaklayan 4. maddesini kullanarak, azınlık derneklerini ve fikir kulüplerini kapatmışlardır. Jön-Türkler, bundan sonra, azınlık okullarını denetleyecek müfettişler görevlendirerek, okullarda ve mahkemelerde yalnızca Türkçenin kullanılmasını özendirerek, tüm toplulukları içine alacak merkezi bir eğitim sistemi oluşturmaya yönelmişlerdir. Başka bir deyişle onlar, kültürel Osmanlılaştırma siyasetinin temellerini atmaya çalışmışlardır. Öte yandan askerlik hizmeti de tüm gayri-müslim tebaa için zorunlu hâle getirilmektedir. Bu kararlar, Arnavutlar, Suriye Arapları ve başkentten Rum ve Ermeni toplulukları nezdinde hoşnutsuzluk havasının artmasına neden olacaktır.

İttihat ve Terakki, Avrupalı büyük güçlerin Makedonya'ya müdahalesini önlemek için de çaba göstermiştir. Yurtseverlik ideali doğrultusunda emperyalizme cephe alan ittihatçılar, yabancıların ülke içinde sahip oldukları ayrıcalıklara son vermeye kararlı görünmektedirler. Onlar, imparatorluğun yarı-sömürge statüsünden çıkarak, kendi kaynaklarını kendisi kullanan egemen bir devlet olmasını arzulamışlardır. Yabancı sermayeyi ülkede faaliyet göstermeye çağırırken kapitülasyon uygulamasına son vermeye çalışmak, Abdülhamid döneminde de arzulanan bir durumdur, ancak bu hedefe ulaşmanın hiç de kolay olmayacağı son derece açıktır.

Jön-Türkler, anayasanın yürürlüğe sokulması ile bu hedefin bir ayağının hayata geçirildiğine inanmaktadırlar. Onlara göre, anayasal düzene geçiş, Avrupalı devletlerin imparatorluğa duydukları güveni artıracak, olası müdahalelerin önüne geçecek, devletin saygınlığını yeniden ihdas edecek, böylelikle yabancı sermayenin ülkeye girişini kolaylaştıracaktır. Nitekim Maliye Nazırı Cavit Bey, Sabah gazetesinde kaleme aldığı bir dizi makalede, yabancı sermaye girişinin ülke kalkınması için yaşamsal bir öneme sahip olduğunu açıkça dile getirmiştir. Ancak, Ekim 1908'de yaşanan olaylar, Avrupalı güç-

lerin aynı doğrultuda düşünmediğini gösterecek ve ittifatçı cephesinde bir tür soğuk düş etkisi yaratacaktır.

Jön-Türkler diplomatik, siyasal ve ekonomik alanda hangi Avrupalı güçle bir arada olacaklarına karar vermiş değillerdir. Abdülhamid, oyunu açıkça Almanya yönünde kullanmıştı. İttihatçılar ise, Almanya tekeline son vermek ve Avrupalı güçler nezdinde bir tür denge siyaseti uygulamak istemişlerdir. Bu siyasetin etkilerini, ordunun yeniden yapılandırılması projesi çerçevesinde izlemek mümkündür. Her ne kadar kara ordusu hâlâ Alman subaylar tarafından biçimlendirilmeye devam ediyorsa da, donanma İngiliz Amiralî Gamble'ın, jandarma teşkilatı da Fransız subayların ellerine teslim edilmiştir.

İttihatçılar, Avrupalı güçlere karşı uygulayacakları siyaseti belirlemede de epey güçlük çekmişlerdir; bunların Orta-Doğu üzerindeki projeleri sürekli değişiklik göstermektedir. Örneğin Avusturya, Balkanlar üzerinde giderek daha saldırgan bir siyaset yürütürken, Rusya Uzak-Doğu'da uğradığı hayal kırıklıklarından sonra gözünü yeniden Boğazlar'a dikmiş, ihtiyaç duyduğu buğdayı ülkesine daha kolay getirebilmek için Anadolu'da bir demiryolu ağı oluşturma idealine kendini kaptırmıştır. Alman, İngiliz ve Fransız hükümetleri ise, Bağdat demiryolları (bir süre sonra Musul petrol-leri de işin içine girecektir) konusunda sıkı bir çıkar savaşına tutuşmuşlardır. Öte yandan Amerikalılar da, Doğu Anadolu'da oluşturulacak demiryolu ağını hayata geçirmek için çıkar savaşlarına dahil olacaklar, Chester projesini gündeme getireceklerdir.

Jön-Türkler, yoğunlaşan bu yabancı talep karşısında, oylarını hangi büyük güçten yana kullanacakları konusunda büyük bir kararsızlık yaşamaktadırlar. Fransa ve İngiltere'yi demokratik rejimin beşiği olarak değerlendiren bazı siviller, özgürlük ve ilerleme ideali çerçevesinde, oylarını bu Batı Avrupalı güçler lehinde kullanırlarken, ordunun ileri gelenleri, en başta da Mahmud Şevket ve Ahmed Muhtar Paşalar ülkenin çıkarının Almanya ile ittifak oluşturmaktan geçtiğini düşünmektedirler. İngiltere'yi seçenler, onu Parlamenter sistemin merkezi olarak idealleştirmekte, Fransa'dan yana olanlar ise devrim ve pozitivizm gibi kavramların büyümesine kapılmaktadırlar. Görüldüğü gibi İngiliz ya da Fransız safını seçenler ülkenin ekonomik ve siyasal ilerlemesini esas almakta, Almanyacılar ise savunma hattının güçlü biçimde kurulması için Alman ittifakına bel bağlamaktadırlar. Aslına bakılırsa, Maliye Bakanı Cavit Bey ile Savaş Ba-

kanı Mahmud Şevket Paşa'nın bütçe görüşmeleri sırasındaki sürüşmesi de bu doğrultuda gerçekleşmiştir. Ülke için hangisi öncelikli? Ekonomik kalkınma mı, yoksa savunma hattını güçlendirmek için orduya yatırım yapmak mı? Bu soruya verilecek cevap, diplomatik alandaki tercihleri derinden etkileyecektir.

Osmanlı içindeki tüm bu tartışmalar bir yana, Avrupalı güçler de kendi içlerinde farklı bir tartışma zemini yaratmışlardır. İngiliz dışişleri, özellikle İstanbul büyükelçiliği, Osmanlı'daki anayasal gelişmelerden sanıldığı kadar da hoşnut değildir. İngilizler, Osmanlı ülkesindeki anayasal devrimin Hindistan ve Mısır'a sirayet etmesinden korkmaktadırlar. Onlar, ülkede yaşanan devrim havasını kabullenseler bile, iktidarda jakoben ittifatçıları değil, liberalleri görmeyi tercih etmekte; bu yüzden de alttan alta liberalleri desteklemektedirler.

Osmanlı ülkesi üzerinde önemli ticarî, ekonomik ve kültürel çıkarları olan Fransa ise, Jön-Türk milliyetçiliğine, özellikle de onların Kamu Borçları Kurumu ve Reji İdaresi'ne karşı olan olumsuz yaklaşımlarına kuşkuyla bakmaktadır. 1910 yılında, Maliye Bakanı Cavit Bey, Fransa hükümeti ile yeni bir borç anlaşması imzalamak umuduyla Paris'e gider, ancak elleri boş döner. Fransız hükümeti, borç karşılığında önemli siyasal ve askerî isteklerde bulunmakta, örneğin Osmanlı'nın ihtiyaç duyduğu askerî malzemeyi kendisinden satın almasını talep etmektedir. Cavit Bey ise, böyle bir talebi yerine getirmek arzusunda değildir. Fransızların bu tavrını Tanin gazetesinde değerlendiren Hüseyin Cahit, Paris hükümetinin taleplerini, Osmanlı'nın saygınlığına ve bağımsızlığına yönelmiş bir hakaret olarak görmektedir. Görüldüğü gibi, Osmanlı devleti Avrupalı güçlerle tatmin edici siyasal ve ekonomik ittifaklar kurmayı başaramamıştır. İtalya Trablus'a saldırdığında, ülke her zamankinden daha yalnız bir konumda bulunmaktaydı.

Trablusgarp ve Arnavutluk Olayları

İtalya, Fransa'nın ve Almanya'nın da onayını alarak, Kuzey Afrika'daki, özellikle de Fas'taki hâkimiyet alanını genişletmesinden sonra Libya'ya gözünü dikmiş durumdaydı. Osmanlılar, Afrika kıtasında kalan son topraklarının tehdit altında bulunduğunu anlamışlar ve Trablus'ta faaliyet gösteren İtalyan sermayesinin payını azaltarak, İtalya'yı bir nebze olsun bölgeden uzak tutmanın yollarını aramaya başlamışlardır. Görevi henüz devralmış olan Trablus valisi İbrahim Paşa, Mart 1910'da Amerikan sermayesini böl-

genin fosfat kaynaklarından yararlanmaya çağırmıştır. Ekonomik alanda atılan adımlara karşın, vilâyetin asıl ihtiyaç duyduğu şey, sağlam bir savunma hattıdır. Oysa Abdülhamid döneminde bölgede var olan milisler 1908'den sonra dağıtılmış, askerî birlikler ise Yemen'deki karışıklıklarla baş edebilmek için Arap Yarımadası'na taşınmıştır.

İtalya, 29 Eylül 1911 tarihli ultimatomu ile resmen Osmanlı Devleti'ne savaş ilan eder ve 4 Ekim itibariyle Trablus'a askerî birliklerini çıkarır. İtalyan ordusu önemli bir direnişle karşılaşmadan, bir kaç hafta içinde bütün kıyı bölgelerinde hâkimiyet kuracaktır. Kasım başında İtalya, Trablus ve Bingazi'yi kendi toprakları arasına kattığını resmen ilan eder. Osmanlı direnişi ancak bundan sonra örgütlenir. Trablus'u elde tutmak, Osmanlı için hayati bir öneme sahiptir. Eğer bu vilâyet kaybedilirse, Orta-Doğu'daki diğer Arap vilâyetleri de Osmanlı devletinin kendilerini koruma kudretine sahip olmadığı düşünülür ve batı emperyalizmi karşısındaki direnme gücünü kendilerinde bulamayacaklardır. Bu yüzden, Osmanlı-İtalyan Savaşı tüm İslâm dünyasında ilgiyle izlenir ve her yerde Pan-İslâm fikirlerin filizlenmesine sebep olur. Bu arada ittihatçıların önemli isimlerinden Enver, bir avuç subay eşliğinde Trablus'a gönderilir ve yıllarca sürecek olan bir gerilla direnişinin tohumlarını atar.

586

Bütün bunlar olurken, imparatorluğun başka bir ucunda, Arnavutluk'ta ciddi meseleler yaşanmaktaydı. Arnavutlar, Osmanlı sultanları nezdinde, uzun yıllar boyunca, diğer Balkan uluslarına nazaran daha özel bir statüde yer almışlardır. Abdülhamid, Arnavut şefleriyle iyi geçinmekte zorluk çekmemiştir. Arnavutlar, 1908 devrimi sırasında da Osmanlı devletiyle iyi ilişkilerini sürdürmüşler; Müslüman, Ortodoks ya da Katolik olsun, Jön-Türk rejimini açıkça desteklemişlerdir. Ancak ittihatçıların merkezi bir idarî sistem kurma yolundaki çabaları onları kışkırtmaya yetmiştir.

Arnavutlar, II. Meşrutiyet'in ilanını izleyen yıllarda hoşlanmadıkları bir dizi icraatla karşılaşır: yeni vergiler, nüfus sayımları, açılan merkezî okullarda Osmanlıca eğitim görme zorunluluğu ve Arnavut dili için Arap alfabesinin önerilmesi gibi. Çeteciliğin (yerel eşkıyalık) önünü almak için hayata geçirilen yasa ise, sivil kişileri silahsızlandırmaktadır ki, bu durum silah taşımayı geleneksel bir değer olarak gören bölge halkının sınırlarını yeterince germiştir. Katolik Arnavutlar ise, halifenin ordusunda askerî hizmet görmekten hiç de mutlu değildiler.

Yeni rejimin dayatmalarına karşı oluşan Arnavut ayaklanmaları Jön-Türk rejimi tarafından sert biçimde bastırılır (1910). Arnavut gerillası, komşu Karadağ aracılığıyla yeniden silahlanmayı ve 1911 yılı boyunca Osmanlı Devleti'ni köşeye sıkıştırmayı başarır. Bölgenin Hristiyan ve Müslüman halkı dinî farklılıkları aşmayı bilmiş ve Arnavut kimliği altında birleşerek Osmanlı Devleti'ne kafa tutacak bir güce sahip olmuştur. Ağustos 1911'de, Osmanlı yönetimi pes etmiş görününce silahlar bırakılır, ancak belirsiz bir sürece adım atıldığını gören Arnavutlar, 1912 baharında yeniden silahlara sarılırlar.

Bütün bunlar olurken, başkent İstanbul'da da önemli gelişmeler yaşanmaktadır. Trablus'taki İtalyan işgalinin hemen ardından İbrahim Paşa sadrazamlık makamını terk etmek zorunda kalmış ve yerini Sait Paşa'ya bırakmıştır. İtalyan ilerlemesine ve Arnavut ayaklanmasına paralel olarak, ülkedeki anti-ittihatçı muhalefet de genişlemektedir. Kasım 1911'de Meclis'te Hürriyet ve İtilaf adı altında yeni bir parti belirir ve ittihatçı rejimden rahatsız olan tüm kesimleri yanına çeker. Damat Ferit Paşa, Kamil Paşa, Prens Sabahattin önderliğinde örgütlenen parti, kısa sürede güçlenir ve ittihatçıların merkezîyetçi eğilimlerine cephe alır. Partinin kamuoyu desteğine sahip olduğu açıktır: Aralık ayındaki kısmi seçimde partinin İstanbul'dan aday gösterdiği Tahir Hayrettin, seçimleri kazanarak Meclis'e girmeyi başarır.

587

İttihatçılar, Meclis'teki kredilerinin tükenmekte olduğunu farkındadırlar. Ocak 1912'de, Meclis seçimlerinin yenilenmesi kararını alarak güç tazelemeyi umarlar. İttihat ve Terakki, imparatorluk çapında örgütlenmeyi başarmış olan tek partidir. Ayrıca devlet gücünü elinde tutan da odur: basın ve dernekler yasalarını kendi istediği gibi yorumlayarak rakibinin propaganda yürütmesine bile izin vermeyecektir. İttihatçılar, muhalefet üzerinde baskı kurmakla yetinmemiş, gerektiğinde şiddete de başvurmuşlardır. Nitekim Nisan 1912'de gerçekleştirilen seçim, ittihatçıların rakiplerine karşı uyguladıkları sertlik yanlısı tutum nedeniyle, tarihe sopalı seçim olarak geçecektir. Jön-Türkler, hiç de demokratik olmayan yolları kullanarak Meclis'te ezici bir çoğunluğa ulaşmakta gecikmezler. Muhalefet yalnızca 6 vekile sahip olabilecektir. İttihat ve Terakki, Sait Paşa önderliğindeki yeni kabinede daha çok temsil edilmektedir ve Cavit Bey, maliye nazırlığı koltuğunda kalmayı başarmıştır.

Ancak ittihatçı zaferi sanıldığından daha zayıf bir nitelik arz etmektedir. İttihatçılar, daha yaz aylarında ağır bir darbe alırlar. Darbe,

hiç ummadıkları bir yerden, kendi kuşatılmış bölgeleri saydıkları Makedonya'dan gelecektir. Bölge subayları içinde filizlenen İttihat ve Terakki karşıtı gruplar, İstanbul'daki Halaskâr Zabitan (Kurtarıcı Subaylar) adlı grupla bağlantı kurarlar, ittihatçı baskısına son vermek ve orduyu siyasetten temizlemek amacıyla birlikte hareket etme kararı alırlar. Güçlü bir baskı grubu oluşturan bu subaylar, askerî müdahale tehdidinde bulunarak, 17 Temmuz'da Sait Paşa hükümetinin istifa etmesini sağlarlar. Sultan, birkaç gün içinde, sadrazamlık makamını doldurması için Gazi Muhtar Paşa'ya çağrıda bulunur ve onun önderliğinde büyük hükümet denilen kabine oluşturulur. Muhtar Paşa'nın kabinesinde hiç bir ittihatçı bulunmamaktadır. 5 Ağustos günü, Meclis yeni bir seçime kadar dağıtılır ve böylece ittihatçılar en önemli kalelerini yitirmek zorunda kalırlar. İttihat ve Terakki, ortaya çıktığı günden beri en kötü dönemini yaşamaktadır.

Siyasal alanda yaşanan sarsıcı gelişmeler, ülkenin ideolojik ve ahlakî bir çöküntü yaşamasına sebep olmuştur. Siyasal söylemler düzeyinde büyük bir erozyon yaşanmaktadır. Örneğin Sırat-i Müstakim içindeki modernleşmeci grup güç kaybetmiş, yerini muhafazakârlara bırakmaya başlamıştır; modern İslâm söylemi büyük bir yara almış durumdadır. Batılılaşmacı cephede de benzer bir kriz yaşanır. Bu dönemde Osmanlı toplumu, batılılaşmaya çalışırken aynı zamanda batı emperyalizmine karşı direnmek zorunluluğunu hissetmektedir. Batının Osmanlı'yı her geçen gün yarı sömürge statüsüne çekmeye çalıştığı bir süreçte, Batılılaşma ideolojisini savunmak giderek daha zor bir hâl almaktadır. Nitekim İstanbul'da Abdullah Cevdet'le birlikte İttihat gazetesini çıkaran Celal Nuri, ortağının düşüncelerinden yüz çevirmeye başlayacak ve yazılarında, Osmanlı'ya daha ılımlı ve ihtiyatlı bir batılılaşma süreci gerektiğini söyleyecektir.

İslâmcılık, Batıcılık gibi kökleşmiş akımların kan kaybetmesi, Türkçülük akımının 1911-1912 boyunca daha da güçlenip serpilmesine sebep olmuştur. Rusya'dan gelerek Osmanlı'ya sığınan Yusuf Akçura ve Ahmet Ağaoğlu gibi Türkçü aydınlar, Mehmed Emin gibi Osmanlı aydınlarıyla tanışarak ortak bir hareket oluşturmaya çalışırlar. Türk Yurdu Cemiyeti, Ağustos 1911'de, bu şartlar altında hayat bulur. Cemiyetin Kasım ayından itibaren yayınlamaya başladığı Türk Yurdu dergisi, Türkçülük akımının başlıca yayın organına dönüşecektir. Artık Türkçüler, ulusal edebiyat ve arı dil gibi entelektüel kaygıların ötesine geçmişler; tarihî, kültürel, toplumsal ve ekonomik olmak üzere Türk dünyasının her türden sorunu hakkın-

da görüş oluşturmaya başlamışlardır. İmparatorluğun içinde ve dışında yaşayan tüm Türklerin birliğini savunan ve Pantürkizm akımının sözcülüğünü yapan Türk Yurdu dergisi, büyük bir başarı kazanmıştır. Birkaç ay içinde, Mart 1912'de, İstanbul'da Türk Ocağı adında Türkçü bir fikir kulübü kurulur ki, bu kulüp, zaman içinde, Cumhuriyet döneminin ulusçuluk anlayışını bile derinden etkileyecek kadar güçlenir. Kulübün başlıca üyeleri, yukarıda saydığımız üç isimden başka, Ziya Gökalp ve Hamdullah Suphi'dir.

Türkçülük, 1910'lu yıllar itibarıyla, Osmanlı gençliğinin sığınabileceği en önemli limanlardan birine dönüşmüştür. Jön-Türk devrimindeki coşkuyu tanımış olan gençlik, sürekli ileriye doğru adım atmaya dilemekte. Onlar, ne giderek daha muhafazakâr bir görünüm kazanan İslâmcı akımda, ne de batının saldırgan tutumu karşısında gücünü yitiren Batıcılık akımında aradıklarını bulabilmektedirler. Gençlik, kimliğini aramakta ve bu kimliği Türkçü söylemde bulmayı ummaktadır.

Osmanlı, iç siyasetteki karışıklıklar bir yana, diplomatik alanda da büyük krizlerle baş etmek zorunda kaldığı bir süreçten geçmektedir. Hükümet, 4 Eylül 1912 itibarıyla, Arnavut milliyetçilerinin tüm isteklerine boyun eğerek ve ülkenin bağımsızlığını tanır. 15 Ekim'de de İtalya'yla masaya oturan devlet, aynı tarihli Uşi Anlaşması ile Libya'nın İtalyan toprağına dönüştüğünü resmen kabul eder. Sultan, halife sıfatıyla, Libya Müslümanları üzerindeki dinsel otoritesini korumaya devam edecektir. Osmanlı İmparatorluğu, artık Afrika'da hiç bir toprağına sahip değildir, Avrupa'daki topraklarını kaybetmesi de zaman almayacaktır.

Balkan Savaşları

Osmanlı Devleti, İtalya'nın bütün isteklerine boyun eğerek, bu ülke ile barış anlaşması imzalamayı kabul etmişse, bunda yaklaşan büyük bir tehlikenin de rolü vardır: Balkanlar eskisinden çok daha ciddi karışıklıklarla çalkalanmak üzeredir. Osmanlı Devleti'nin güçten düştüğü ve Avrupa topraklarını korumakta sıkıntı çekeceği ortadadır. Ferdinand, Sofya'da kendisini Bulgarların çarı ilan etmiş ve Bizans İmparatorluğu'nu canlandırmanın yollarını aramaya başlamıştır. Bosna'nın Avusturya sınırlarına dahil olmasını hazmedemeyen Sırbistan, gözünü Makedonya toprağına dikmiş; Yunanistan, Girit kökenli Venizelos önderliğinde, tarihî Yunan topraklarını birleştirme arzusuna kapılmıştır.

Gelişen şartlar, Balkan devletlerini iyiden iyiye birbirlerine yaklaştırmış ve onların Osmanlı'ya karşı ittifak oluşturmalarına yol açmıştır. Sofya'da, 1912 başlarında, tahtın vârisi Prens Boris'in ergenlik yaşına ulaşması şerefine düzenlenen şölen, Balkan devletlerinin yakınlaşmasına vesile olmuştur. Mart 1912'de, Osmanlı Devleti İtalya'ya karşı Trablus'u korumak için savaş verirken, Sırp ve Bulgar hükümetleri muhtemel bir Balkan savaşından sonra Makedonya'ya özerklik verilmesi ya da bölgenin kendi aralarında paylaşılmasını hususunda anlaşmaya varmışlardır. Güz başlarında Karadağ da, önce Bulgaristan (27 Eylül), sonra da Sırbistan'la (6 Ekim) askerî işbirliği anlaşmaları imzalayarak Balkan ittifakına katılmıştır.

Balkan devletleri, Osmanlı'nın yarımadaadaki topraklarını gözlerine kestirmişlerdir, çünkü Osmanlı ordusunun çok sıkıntılı bir dönemden geçtiğinin farkındadırlar. Osmanlı ordusu, kadroları gençleştirme, askerî malzemeye modern bir görünüm verme, istikrarlı stratejiler oluşturma gibi konularda henüz istenen reformları tamamlayamamıştır. Her ne kadar Balkanlar'daki gelişmelere karşı hazırlıklı olmak için Trablus sorununu çözüme bağlamakta acele etmişse de, hazırlıksız yakalanmaktan kurtulamamış ve kendisi için çok dezavantajlı bir dönemde Balkan savaşına girmek zorunda kalmıştır.

590

Balkan devletleri, bütün ön hazırlıkları tamamlamış, artık savaş ilânını gerektirecek bir bahane aramaya başlamışlardır. Aranan bahane, 8 Ekim itibarıyla bulunmuştur. Karadağ, sınır güvenliğini gerekçe göstererek, Kuzey Arnavutluk'a ve Novipazar Sancağı'na birliklerini gönderir. Ortam gerilir, Osmanlı Devleti yaklaşan savaştan kaçınamayacağını anlayarak, 17 Ekim'de, Sırp ve Bulgar büyükelçilerini İstanbul'u terk etmeye çağırır. Aynı gün içinde, taraflar resmen birbirlerine savaş ilan etmişlerdir.

Beklendiği gibi, Osmanlı için savaş büyük bir hezimete dönüşür. Kasım ayında Doğu Trakya'yı işgal eden Bulgarlar, Ekim sonunda Edirne'yi kuşatırlar ve Osmanlı ordusunun İstanbul'dan önceki son savunma çizgisini oluşturan Çatalca'ya ulaşırlar. Yunanlar ise, Girit'i resmen sınırları içine dahil etmişler, Ege'nin diğer adalarına da girdikleri gibi, Epir ve Güney Makedonya'yı ele geçirmiş ve bunun farkıyla Selanik'i Bulgarların elinden kapmışlardır (8 Kasım). Sırbistan, Kuzey Makedonya ve Kosova üzerinde hâkimiyet kurarken, komşuları Karadağ da İşkodra'yı kuşatmıştır. Osmanlı Devleti, bir kaç hafta içinde, neredeyse Avrupa'daki tüm topraklarını kaybetmiş bulunmaktadır.

Osmanlı için durum o denli umutsuz bir hâl almaya başlamıştır ki, Halaskar Zabitan müdahalesinden beri (Haziran 1912) iktidarı elinde tutan Hürriyet ve İtilaf, Ahmet Muhtar Paşa'yı sadrazamlık makamından indirerek, yerine İngilizci olarak bilinen Kamil Paşa'yı oturtur. Osmanlı, krizin her zaman olduğu gibi yine Avrupalı güçler tarafından çözüleceğine ve İngiliz yanlısı bir vezirle işlerin daha kolay yürütüleceğine inanmaktadır. Yeni sadrazam, İngiliz dostlarıyla temas kurmakta ve Üçlü İtilaf'ın (Birleşik Krallık, Fransa ve Rusya) duruma müdahalesini istemekte gecikmez. Ancak İtilaf Devletleri, beklenen desteği sağlamayacak, yalnızca İstanbul Limanı'na az sayıda savaş gemisi göndermekle ve barış görüşmelerine geçilmesi halinde İngilizlerin aracılık yapabileceği sözünü vermekle yetinecektir.

İlk barış görüşmesi, Osmanlı ve Bulgaristan arasında yapılar ve taraflar, 3 Aralık 1912'de, Çatalca'da, silah bırakma sözü verirler. İki hafta sonra İngiliz dışişlerinin girişimi altında Londra'da bir konferans toplanır. Balkan devletlerinin talepleri o denli aşırı boyutlara varacaktır ki, İngilizler arabuluculuk misyonunu Osmanlı'nın istediği oranda üstlenmeyi başaramayacaklardır. Galipler, fethettikleri tüm toprakların kendilerinde kalmasını, yani Ege Adaları, Arnavutluk ve Edirne'yi elerinde tutmayı talep etmektedirler. Osmanlı ise, en kötüsünden kaçınmak için önemli tavizler vermeye, örneğin Arnavutluk'a özerklik tanımaya, Edirne Vilâyeti'nin batısındaki topraklardan vazgeçmeye ve Girit'in Yunanistan'a bağlanmasına razıdır. İstanbul hükümeti, Edirne Şehri ile Ege Adaları'nın karşı tarafa bırakılmasına kesinlikle karşıdır, çünkü devletin ikinci başkenti olan Edirne'nin Osmanlı için simgesel bir önemi vardı.

591

Londra Konferansı, İstanbul'da büyük tartışmalara yol açacak ve iktidardan uzaklaştırılmış olan ittihatçıların seslerini yükseltmelerine neden olacaktır. İttihat ve Terakki, Edirne'nin Bulgar Devleti'ne bırakılmasını büyük bir skandal olarak değerlendirir ve direniş çağrıları yapmaya başlar. İttihatçıların ortamı bu derece ısıtmaları, iç siyasetteki çok önemli gelişmelerin kapısını açmaktadır. Babiâli Baskını olarak bilinen olay, bu gerginlik ortamında 23 Ocak 1913 günü patlak verir. 1908 Devrimi'nin önde gelen isimlerinden Enver, yanındaki askerlerle birlikte Bakanlar Kurulu salonuna girer ve elinde tuttuğu revolverle Kamil Paşa'yı istifaya zorlar.

Hükümet darbesi niteliğindeki bu olayın ardından, ittihatçılar iktidarı yeniden ellerine geçirmişlerdir. Büyük Savaş'ın sonuna kadar da siyasal otoriteyi ellerinde tutacaklardır. Hemen yeni bir hükü-

met oluşturulur. Kabinede yalnızca üç ittihatçı bakan bulunmaktadır, bunlar ılımlı isimler arasından seçilmiş kişilerdir. Sadrazamlık makamı ise, partiler-üstü bir kişilik olarak tanınan Mahmud Şevket Paşa'ya teslim edilir. Paşa, savaş bakanlığı görevini de üstlenecektir. Hürriyet ve İtilaf Partisi'nin üyeleri serbest bırakılır, ancak onlara tüm muhalefetten uzak durmaları çağrısı yapılır. Ancak ittihatçıların iktidarı yeniden ele almaları diplomatik sorunları çözemeye yetmeyecektir. Görüşmeler durur, 3 Şubat itibarıyla, Bulgarlar silahları yeniden ellerine alarak Edirne'yi bombalamaya ve Çatalca'daki Osmanlı savunma hattını zorlamaya başlarlar. Birkaç haftalık ateşkes, Osmanlı ordusunun gücünü toplamasına ve kararlı bir direniş göstermesine sebep olmuştur. Ancak Balkan ittifakının açık üstünlüğü karşısında teslim bayrağı çekilir ve Sadrazam Mahmud Şevket Paşa, rakiplerin bütün isteklerini kabul ederek barış anlaşmasını imzalar.

Yine Londra'da düzenlenen konferansın sonucunda, 30 Mayıs'ta imzalanan barış anlaşmasına göre, Osmanlı Devleti, İstanbul çevresindeki zayıf bir tampon bölge dışındaki tüm Avrupa topraklarını yitirir. Aynı günlerde, Avrupalı devletler de, imparatorluğun Asya kıtasında bulunan topraklarını paylaşmak üzere önemli bir diplomasi ağı başlatmış durumdadırlar. Balkan devletleriyle imzalanan anlaşma, aslında bu tehdidin bir süreliğine de olsa uzaklaştırılmasına neden olmuştur. Ancak Balkan meselesine bağlı olarak alınan ağır diplomatik yenilgi, ülke içi muhalefetin olgunlaşmasına yaramıştır. Kamil Paşa önderliğinde bir araya gelen Hürriyet ve İtilafçılar, bir karşı-darbe hazırlığına girişmişlerdir.

Ülke içinde giderek ağırlaşan siyasî hava, 11 Haziran'da Sadrazam Mahmud Şevket Paşa'nın sokak ortasında suikasta uğramasıyla doruk noktasına çıkar. Paşa, savaş bakanlığındaki makamını terk ederek, Babiâli'deki makamına doğru yol alırken öldürülmüştür. Suikastın, ittihatçı darbeye cephe alan muhalif gruplarca düzenlendiği sanılmaktadır. Öyle anlaşıyor ki, bu gruplar, Mahmud Şevket Paşa'yı hedef almakla yetinmeyecekler ve bir dizi suikastla ittihatçı düzeni sarsmaya çalışacaklardır. Ancak iktidar, muhalif örgütlenmeye karşı önlem paketi oluşturmakta gecikmemiştir. Ülkede, merkezi otoritenin kararları doğrultusunda sıkıyönetim ilan edilmiş, muhalif önderlerin büyük çoğunluğu tutuklanmış ve sürgüne gönderilmiştir. Hükümete karşı tavır alan gazetelerin yayınları askıya alınmış, işleminde liberal hareketin fikrî önderlerinden Prens Sabahattin'in yeğeninin de bulunduğu 16 kişi idam edilmiştir. Suikasta uğrayan Mah-

mud Şevket Paşa'nın işgal ettiği sadrazamlık makamına, İttihat ve Terakki kökenli Sait Halim Paşa getirilir ki, kendisi meşhur Mısır hıdivi Mehmed Ali Paşa'nın torunudur. İttihatçılar, yeni hükümetin bir çok önemli makamında görev almışlardır. Hürriyet ve İtilaf Partisi resmen kapatılmamıştır, ancak örgütün fiili olarak işlerliğini sürdürmesine de izin verilmemiştir. Başka bir deyişle Osmanlı Devleti artık ittihatçı bir diktatörlükle yönetilmektedir.

Balkan Yarımadası, imzalanan anlaşmaya karşın huzura kavuşmamıştır. Eski efendilerini yarımada'nın dışına atan Balkan devletleri, bu kez kendi aralarında sürtüşmeye başlamışlardır. Bulgarlar, Selanik'in Yunan toprağı hâline gelmesini hazmedememişler; Sırbistan ile Karadağ, Bulgarlarla anlaşmazlığa düşmüş, Arnavutluk üzerinde kendi projelerini hayata geçirme hayaline kapılmışlardır. Avrupalı güçler ise, 12 Aralık 1912 itibarıyla bağımsızlığı ilan edilen Arnavutluk'un statüsünün aynen kalmasından yanadır. Sürece kısa sürede dahil olan Yunanlılar da, Sırlarla ittifak kurarak, Makedonya toprakları üzerinde hak iddia ederler. Bu durum, Bulgaristan hükümetinin sabrını taşımaya yetecektir. Bulgarlar, Sırların talep ettiği Makedon topraklarını bırakmaya hiç de niyetli değildirler. Bu sırada, Balkan Savaşı'nın dışında kalan Romanya da tartışmalara katılır, Bulgaristan'ın haddinden fazla genişlediğini iddia ederek Tuna Nehri üzerinde bulunan Silistre bölgesini talep eder.

II. Balkan Savaşı, bu şartlar altında patlak verir ve ilkinden çok daha kısa sürede sona erer. 15 gün boyunca devam eden savaş, riskleri iyi hesaplama'dan mücadeleye giren Bulgaristan'ın aleyhine sonuçlanacaktır. Bu arada Osmanlı hükümeti, İttihat ve Terakki'nin baskıları sonucunda, kamuoyunun olaya bakışını hesaplamayı da ihmal etmeden savaşa girecek ve 22 Temmuz 1913 itibarıyla Edirne'yi yeniden fethedecektir. 10 Ağustos 1913'de imzalanan Bükreş Anlaşması, Balkanlar'da oluşan yeni sınırları resmiyete dökülmüştür. Osmanlı Devleti, temel anlaşmaya ek olarak 29 Eylül'de Bulgaristan ile imzaladığı metne göre, Edirne'yi elinde tutacak ve Maritza'nın doğusunda kalan bölgeye sahip olacaktır. Osmanlı Devleti, II. Balkan Savaşı'ndan kârlı çıkmışsa da, Balkan sürtüşmesinden en fazla yara alan ülke olmuş, kendini, Edirne ve Doğu Trakya'yı elinde tutmakla avutabilmiştir.

İki Savaş Arasında İttihat ve Terakki'nin Seyir Defteri

Osmanlı Devleti, Balkanlar'da ve Trablus'ta alınan küçük düşürücü yenilgilerden sonra, yaralarını sarma telaşına düşmüştür. Libe-

ral muhalefetten kurtulan ve siyasî otoriteyi tek başlarına ellerinde tutan ittihatçılar, devletin varlığını sürdürebilmesi için yeni yol arayışlarına çıkmışlardır. Balkan Savaşları, ülkenin beşeri ve finansal kaynaklarında önemli bir yıkıma sebep olmuştur. İttihatçılar, toplumsal ve ekonomik düzeni yeniden yapılandırmak için uzak görüşlü olmak zorundadırlar.

İdeolojik düzlemde karşımıza çıkan en önemli gelişme, Osmanlılık akımının gücünü kaybetmeye başlamasıdır. Balkan eyâletleri de elden çıktıktan sonra, imparatorluğun etnik ve dinî yapısı, geçmişe nazaran, daha az karmaşık bir hâl almıştır. Osmanlı toprakları üzerinde, özellikle İstanbul, İzmir, Karadeniz kıyıları ve Doğu Anadolu bölgelerinde hâlâ yoğun bir Hristiyan ve Musevi nüfusu bulunmaktadır, ancak Müslüman nüfusun, özellikle de Türk ve Arap unsurların sayısal çoğunluğa sahip oldukları apaçık meydandadır. Osmanlılık akımı, yerini, Türk ulusunu yücelten yeni bir ideolojik kavramlaştırmaya bırakmak üzeredir. Balkan Savaşları sonrasında, Türk ulusçuluğuna yapılan vurgu daha da artacaktır. Ulusçu fikir kulüpleri ve yayınlar, ülkenin her noktasına ulaşmaya başlamışlardır. Halka Doğru dergisi etrafında bir araya gelen entelektüeller, halkçı ve ulusçu düşünceleri aynı potada eriterek daha geniş bir kitleye ulaşmayı başarmış görünürler. İttihat ve Terakki, ulusçuluk ideolojisini öne çıkaran fikir akımlarına sempatiyle bakmakta, Türk Gücü ve Müdafaa-i Milliye Cemiyeti gibi örgütlenmeleri açığa çıkarmaktadır. Ulusçuluk rüzgarına kapılan hükümet, eğitimi Türkleştirme anlayışını yerleştirmek için çaba göstermeye başlamış, ulusal bir uyanışa giden yolların eğitimden geçtiği düsturu doğrultusunda hareket etmiştir.

Aynı süreçte Osmanlı entelektüeli de ulusçuluk ideolojisinin sosyo-ekonomik dayanaklarını oluşturmak için izlenmesi gereken yol haritasını ortaya koymaya çalışmıştır. Yusuf Akçura ve Tekin Alp gibi yazarlar, ekonomik temeli olmayan bir ulusçuluk akımının başarı kazanamayacağından hareketle, ülke çapında bir tür ulusal burjuvazi yaratılması ve ekonomik kaynakların bu sınıfın elinde şekillenmesi gerektiğine işaret etmektedirler. Yusuf Akçura, Nisan 1914'te kaleme aldığı bir metinde şu düşünceleri dile getirmektedir: "Çağdaş devletin temeli burjuvazidir. Günümüzün modern devletleri, sanayi, ticaret ve finans burjuvazisi eliyle yapılandırılmışlardır. Türklerin ulusal uyanışı ile Osmanlı ülkesi içinde filizlenecek Türk burjuvazisi arasında hayati bir bağ vardır. Ulusal burjuvazinin oluş-

masına engel olunmaz ise, Osmanlı Devleti'nin hızlı bir ekonomik büyüme sürecine adım atacağı ortadadır".

Yusuf Akçura, sonraki yazılarında, ortaya çıkacak ulusal burjuvazinin, Türk olmayan Osmanlı burjuvazisi ile rekabet etme gücüne sahip olması gerektiğini söylemektedir. Peki, bu amaca nasıl ulaşılacak, ulusal bir burjuvazi nasıl yaratılacaktır? İttihatçı meclis, arka arkaya kabul ettiği yasalarla bu hedefin gerçeğe dönüşmesini sağlamaya kararlı görünmektedir. Atıl sermayeyi iş yaşamına çekmek, taşınmaz malların değerlerini artırmak, ticarî ve sınai faaliyetleri özendiren hukukî düzenlemelere gitmek gibi, alınan kararlara karşın, ekonominin millî bir karakter kazanması bugünden yarına olacak iş değildir. Öte yandan Balkan Savaşları ülke ekonomisinde büyük yaralar açmıştır. İttihatçılar, malî kaynaklardaki yetersizliklerin farkındadırlar ve eski yönetimlerin yaptığı gibi dış borçlanmaya gitmekten başka çare bulamazlar. Ekonomik yapıyı canlandırmak için, 1913-1914 yıllarında, Avrupalı devletlerden toplam 22 milyon lira borç alınır. Avrupalılar, 1875 yılındaki iflastan beri Osmanlı'ya ilk kez bu denli yüksek bir meblağ aktarmışlardır.

Ancak alınan borçların çok ağır yaptırımları vardır. Örneğin Fransa ile 9 Nisan 1914'te imzalanan borç anlaşması gereğince, Osmanlı Devleti, demiryolları inşaatları ve limanlar üzerindeki ticarî faaliyetler konusunda Fransız tüccarlara önemli ayrıcalıklar tanımıştır. Fransız gazeteleri, imzalanan anlaşmayı geleneksel Osmanlı-Fransız dostluğunun yeni bir zaferi olarak selamlayacak, hükümetlerine övgüler düzerek anlaşmanın Fransa için taşıdığı öneme dikkat çekeceklerdir. Sol eğilimli gazeteler ise, imzayı, Avrupalı güçlerin Orta-Doğu'da uyguladıkları emperyalist siyasetin yeni bir ürünü olarak değerlendireceklerdir. Örneğin L'Humanité, okurlarına bu haberi, Avrupalı kapitalistler Osmanlı'yı paylaşma derdinde diyerek duyururken, L'Action Française, anlaşmanın aslında Osmanlı kaynaklarını paylaşma projesinin aşamalarından birini oluşturduğunu iddia edecektir. Görüldüğü gibi, ittihatçılar ülke çapında ulusçu bir ideoloji yaymaya çalışırken, ekonomik açıdan Avrupalı güçlere teslim olma sürecini sona erdirmeyi başaramamışlardır.

İttihat ve Terakki, ulusçu bir söylem tutturmuş, ancak etki alanını geniş tutmak için İslâm kartını oynamaktan da çekinmemiştir. 1908 Devrimi'nden sonra yeşerme imkanı bulan Arap ulusçuluğunun, imparatorluğun geleceği açısından büyük bir tehdit oluşturduğunu gören ittihatçı yönetim, Türk-Arap dostluğuna ve İslâm kardeşliği-

ne vurgu yaparak yaklaşan tehlikenin önünü almayı hedeflemektedir. Bu hedef doğrultusunda, Mart 1913 tarihinde yürürlüğe sokulan iki yasa aracılığıyla, Arap eyâletlerinin yönetiminde yeni düzenlemelere gidilmiştir. 9 Mart'ta çıkarılan ilk yasa, Arap eyâletlerinin kendi yerel bütçelerini oluştururken oldukça geniş bir bağımsızlıktan yararlanmalarına ve Arap ulusçularının temel arzularından birinin hayata geçirilmesine imkan tanımaktadır. 26 Mart tarihli yasa ise, her eyâletin, seçimle belirlenen kişilerden oluşturulacak ve geniş yetkilerle donatılacak bir yerel meclise sahip olması imkanını getirir. Her ne kadar yerel meclisler, içişleri bakanlığı adına görev yapan bir valiye bağlı kılınmışsa da, eyâlet yönetimleri bundan böyle yarı-özerk bir statüye sahip olacaklardır.

Osmanlı merkezî otoritesinin Arap eyâletlerine tanıdığı özerkliğin kültürel bir boyutu da vardır. İstanbul, yerel seçkinlerin arzularına uygun olarak, Arap vilâyetlerindeki orta-öğretim kurumlarının sayısını artırmak suretiyle bölgenin eğitim düzeyini yükseltmeyi ve Medine ile Kudüs'te Arap-İslâm üniversiteleri açmayı taahhüt etmektedir. Eğitim dili konusunda çelişkili düzenlemeler öngörülmüştür. İttihatçıların ulusçu düşünceleri doğrultusunda, Türkçenin eğitim kurumlarında ve resmî dairelerde resmî dil olarak kullanılması istenmekte, ancak aynı alanlarda Arapça kullanımının genişlemesini sağlayacak düzenlemelere de gidilmektedir. Nisan 1913'te, ittihatçıların yayın organı Tanin gazetesinde, Baban-zâde İsmail Hakkı imzasıyla yayınlanan makale, ittihatçıların kullanılacak dil konusunda henüz net bir düşünceye sahip olmadıklarını ortaya koyar. İsmail Hakkı, Arapça kullanımını ortadan kaldırmanın mümkün olmadığını, Arapçaya karşı takınılacak olumsuz tutumların aslında İslâmın kendisini de yaralayacağını ifade etmektedir. Ayrıca "Arapçayı seviyoruz, çünkü o Kuran'ın ve peygamberin dilidir. Arapçayı seviyoruz, çünkü İslâm uygarlığını bu dilden ayırmak imkansızdır. İttihat ve Terakki, Arapçanın bölge eyâletleri içinde kullanımını hayata geçirerek ileri doğru bir adım atmıştır. Ancak bu adım yeterli değildir, Arapçanın tüm imparatorluk sathında öğrenilmesi için de düzenlemelere gitmek gerekir. Yalnızca imparatorluk tebaası içinde milyonlarca Arap yaşadığından dolayı değil, Müslüman bir devlete sahip olduğumuzdan dolayı" diye yazmaktadır.

İttihatçılar, Arap kamuoyunu hoş tutmayı kafalarına koymuşlardır. Nitekim Mahmud Şevket Paşa'nın ölümünden sonra, sadrazamlık makamına sıkı bir İslâmcı olan ve Arap dünyasıyla dost-

ça ilişkiler kuran Sait Halim Paşa'nın getirilmesi bu yönde atılmış bir adımdır. Osmanlı Devleti'nin Arapların arzularına uygun bir siyaset uygulaması, kısa vadede Arap seçkinlerini tatmin edecektir. Haziran 1913'te Paris'te toplanan Arap Kongresi'nin önemli simalarından İskender Ammun, bu gelişmeleri memnuniyetle izlediğini belirtmiş ve Arap ulusunun Osmanlı Devleti'nden ayrılma niyetinde olmadığını ifade etmiştir. İttihatçılar ile Araplar arasında bir tür bahar havası esmektedir. Bu kongreden birkaç hafta sonra Paris'te karşılaştıran İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin genel sekreteri Mithat Şükrü ile özerklik yanlısı Hizb al-Lamarkaziyyah al İdariyyah al-Uthmani Partisi'nin başkanı Refik al-Azim çevreye kardeşlik mesajları vermekten geri kalmamışlardır. İttihatçılarla Arap ulusçularını daha da fazla birbirlerine yaklaştıran karşılaşma sırasında, Arapları memnun edecek kararlar alınır. İttihat ve Terakki, Arapların özerklik taleplerini karşılamak amacıyla, ilk/orta dereceli okullarda eğitimin Arapça yapılmasına imkan tanımakta, Arap yurttaşların askerlik hizmetini kendi ülkelerinde yapabileceklerini karara bağlamakta, her hükümette en az üç Arap bakan bulundurulacağı sözünü vermekte ve bölge eyâletleriyle ilgili resmî ve idarî belgelerin Arap dilinde düzenlenmesini öngörmektedir.

Türk-Arap ilişkilerinde tam anlamıyla bir balayı yaşanmakta; ancak zaman zaman patlak veren yerel isyanlar, gelecekte Arap eyâletlerinin önemli gelişmelere sahne olacağı yönünde önemli ipuçları sunmaktadır. Merkezden verilen tavizler, her yerde aynı memnuniyetle karşılanmamış gibidir. Önemli Arap ulusçularından Aziz Ali Mısri'nin tutuklanması ise, Arap sorunun henüz kesin bir çözüme kavuşturulmadığını kanıtlamaktadır. Al-Ahd adlı ulusçu bir derneğin kurucusu olan Aziz Ali, merkezî otoriteye karşı bir çok hareketin içinde yer almış, ancak bu eylemlerinden dolayı değil, Libya savaşı sırasında 20.000 liralık yolsuzluk yapmak gibi daha sıradan bir nedenden ötürü tutuklanmıştır. Aziz Ali, yalnızca iki hafta hapis kalır, bu durum bile Arap ulusçularının ittihatçılara cephe almalarına yetecektir.

Muhalliflere göre, İttihat ve Terakki, 1913-1914 yıllarındaki iktidarını diktatörlük yöntemleri üzerine inşa etmiştir. Ancak bu diktatörlük rejiminin gerçek anlamda bir diktatöre sahip olmaması oldukça şaşırtıcıdır. İttihatçı yönetim içinde, bazı şahsiyetlerin karar mekanizmasının merkezinde yer almaya başladığı görülür, ancak bunlar da mutlak bir iktidara sahip olmaktan çok uzaktırlar. Avru-

pa basını, I. Dünya Savaşı'nın hemen başlarında yaptığı yayınlarda, Osmanlı Devleti'nin bir tür Triumvirat (Üçlü kişinin elinde toplanan siyasal iktidar) tarafından yönetildiğini iddia etmektedir. Onlara göre, bu üçlü yönetimi ellerinde tutanlar, İçişleri Bakanı (geleceğin sadrazamı) Talat, Savaş Bakanı Enver ve Donanma Bakanı Cemal Paşalar'dır. Ancak, ileri sürülenin aksine, ne bu önde gelen devlet adamları ne de İttihat ve Terakki'nin çekirdeğini oluşturan yirmi kadar önemli şahsiyet mutlak bir siyasal erki ellerinde tutmaktadır. Bu dönemin en fazla öne çıkan ismi Talat Paşa'dır, ancak o bile devletin izleyeceği siyaseti saptarken rejimin diğer güçlü isimlerinin onayını almak zorundadır.

Yukarıda saydığımız üç isim dışında, İttihat ve Terakki içinde başka önemli isimlerin de öne çıktığını görülmektedir. Göz önünde bulunmaktan hoşlanmayan, 1918 yılında eğitim bakanlığına atandığı zaman kamuoyunun tanımaya başladığı Doktor Nazım gibi. 1914'te, ittihatçı yönetimin istihbarat ve propaganda amaçlı olarak yapılandığı Teşkilat-ı Mahsusa'nın başına getirilen Bahaeddin Şakir gibi. İttihatçı hareketin ideologu olarak tanınan Ziya Gökalp, 1906'da Jön-Türk hareketinin Selanik'te filizlenmesini sağlayan Mit-hat Şükrü, Büyük Savaş sırasında ordunun ihtiyaçlarını karşılamak üzere yapılandırılan bakanlığı yöneten Kara Kemal gibi. Bunların arasına, ittihatçılar nezdinde büyük saygı gören, Tanin gazetesi genel yayın yönetmeni Hüseyin Cahit'i, ittihatçı kabinelerin bir çoğunda maliye bakanlığını yürüten Mehmed Cavit'i ve İttihat ve Terakki Cemiyeti içinde önemli roller oynayan ender azınlık üyelerinden biri olan Emmanuel Karasu'yu dahil etmek mümkündür.

İttihat ve Terakki, ülke yönetiminde etkin roller oynamaya başladığından beri kamuoyunu arkasına almak için büyük çaba göstermiş, ilk başlarda Osmanlıcılık ideolojisine yaslanarak ülke bütünlüğünü ayakta tutmaya çalışmış, bu hedef tutturulamayınca, bazen İslâmî, bazen de milliyetçi söylemlere vurgu yaparak, ülkede geniş bir konsensüs sağlamaya çalışmıştır. Bu konsensüs, belki daha önceki dönemlerde sağlanamamış, ancak 1914 yılı itibariyle ittihatçıları memnun edecek düzeye ulaşmıştır. Bununla birlikte şu noktayı gözden kaçırmamak gerekir: 1914 yılında ittihatçıların tesis ettikleri konsensüs artık Türk olmayan unsurları dışarıda bırakmaktadır. İttihatçılar her ne kadar Araplarla yakınlaşmışlar ve imparatorluğun azınlık unsurlarını, özellikle de özerklik ve bağımsızlık gibi taleplerle merkezî otoriteyi rahatsız eden Ermenileri yanlarına çekme-

ye çalışmışlarsa da, gerçekte ülkenin Türk unsurları dışında kalan toplulukları cemiyet kapsamında tam anlamıyla temsil edilememişlerdir. Başka biçimde ifade edecek olursa, Osmanlı aydınının yarım yüzyıl boyunca ısrarla savunduğu imparatorluğun tüm uluslarını bir arada tutma hedefi kesinlikle tutturulamamıştır.

I.Dünya Savaşı ve Sonrasında Yaşanan Gelişmeler

Osmanlı Devleti özellikle 1909-1914 yılları arasında oldukça sıkıntılı bir dönem geçirirken, bu dönemde Dünya siyasetinde önemli gelişmeler yaşanmaya başlanmıştır. Yine bu dönemlerde, Fransız İnkılabı'nın ortaya çıkardığı yeni fikirler, anlayışlar, siyasal ve sosyal kurumlar devletlere olduğu kadar, milletlerin de davranışına yeni yönler vermiştir. Devletlerin kendi sınırları içinde olduğu kadar, devletlerarasındaki münasebetler de yeni bir çerçeve içinde akmaya başlamıştır. İtalyan birliğinin kurulması ve Alman İmparatorluğu'nun ortaya çıkması, Avrupa'daki dengelerin değişmesine sebep olmuştur. İngiltere, Almanya'nın özellikle ekonomik alandaki hareketliliğinden büyük ölçüde kuşku duymaktaydı. Bu sebeple Almanya'nın büyümesini ve Ortadoğu'da nüfuz kazanmasını engellemek için çaba göstermiştir. Rusya ve Fransa da aynı şekilde Almanya'nın faaliyetlerinden huzursuz oldukları için, İngiltere'nin yanında yer almışlardır. Sömürge alanları hakkında bir antlaşmaya varan İngiltere ve Fransa, bu antlaşmayı tamamlamayı bir unsur olarak, Rusya'yı da bu antlaşmaya dahil etmişler, bu üç devlet yani İtilâf Devletleri'nin liderliğini yapan bu devletler birbirlerinden habersiz herhangi bir işlemi gerçekleştirmemek üzere antlaşmaya da varmışlardı. Bu devletler çıkarlarının gerektirdiği bazı meseleleri çözüme kavuşturdukları halde, Osmanlı Devleti'nin paylaşılması ile ilgili meseleleri daha ileride çözmeyi düşünmekteydiler. Bununla birlikte İngiltere, Rusya'yı Osmanlı Devleti karşısında serbest bırakmayı da kabul etmişti.

Rusya, Avusturya-Macaristan'ın Güneydoğu Avrupa'da yayılmasını engelleyerek ve bu bölgede etkili bir güç hâline gelmek istiyordu. Bunun için de Slavları kullanarak, Avusturya'nın gücünü parçalamak ve böylece bölgedeki etkisini arttırmak düşüncesindeydi. Ayrıca kağıt üzerinde de olsa Rusya müttefiklerine İstanbul ve Boğazlar'ın kendisine verilmesi konusundaki düşüncesini de kabul ettirmişti. Böylece Rusya meydana gelecek savaştan büyük ölçüde kazançlı çıkacağını düşünmekteydi.

Bu dönemde Almanya, Avusturya-Macaristan ve İtalya'dan oluşan Üçlü İttifak devletlerine karşı, İngiltere, Fransa ve Rusya'dan olu-

şan Üçlü İtilaf devletleri grubu kurulmuş oluyordu. Savaşa bu bloklaşma içinde girildi. Bu sebeplerin yanı sıra devletlerarası ilişkilerde bazı özel meseleler de bulunmaktaydı. Bu sebepler şöyle sıralanabilir.

1. İngiltere ve Almanya arasındaki hammadde ve pazar rekabeti.
2. İngiltere'nin yaşadığı rekabette Almanya'yı saf dışı bırakma amacı.
3. 1871 Sedan Savaşı'nda yenilen Fransa'nın Almanya'dan öç alma isteği, Alsas-Loren bölgesini geri almak isteği.
4. Rusya'nın Boğazlar'ı geçerek Akdeniz'e ulaşmak istemesi ve bu noktada kendisine sıkıntı verebilecek, Almanya ve Avusturya-Macaristan gibi devletleri ortadan kaldırma isteği.
5. Almanya ve İtalya'nın sömürge arayışı.
6. Balkanlar'daki mevcut Avusturya-Rusya arasındaki Slav-Germen çatışması.
7. İtalya'nın Akdeniz'de hâkimiyet kurma hedefi.
8. Avusturya-Macaristan İmparatorluğu veliahdının Sırlar tarafından öldürülmesi. (Bu olay savaşın görünen sebebi olmuştur.)

600

Savaşın başlaması ve ilk gelişmeler ise şu şekilde gerçekleşmiştir. Avrupa'da Üçlü İttifak ve Üçlü İtilaf bloklarının kurulmasından itibaren, bloklar arasında birbirlerine karşı savaş hazırlıkları da başlamış bulunmaktaydı. Hızla ilerleyen savaş hazırlıkları dengenin de bozulmasına sebep olmuştu. Bundan dolayı küçük bir kıvılcım, savaşın başlamasına sebep olabilecekti. Bu olay da Saraybosna'da meydana geldi. Savaşı başlatan kıvılcım 28 Haziran 1914'te Avusturya Macaristan veliahdı Francois Ferdinand'ın, Saraybosna'da bir Sırp tarafından öldürülmesi ortaya çıkmış oldu. Avusturya bu olay üzerine, Sırbistan'a bir ultimatoma göndermiş ve bu ultimatoma istenen hususların yerine getirilememesi üzerine de 28 Temmuz 1914'de Sırbistan'a savaş ilan etmiştir. Ancak bu Avusturya-Sırp çatışması kısa süre içinde bir Avusturya, Alman-Rus çatışması hâlini almıştır. Rusya, 31 Temmuz 1914'te seferberlik ilan etmiş ve ordularını Avusturya ve Almanya'ya karşı savaş düzenine geçirmiştir. Buna karşılık Almanya, Rusya'dan bu duruma son vermesi için bir ultimatoma göndermişti. Rusya bunu kabul etmeyince Almanya 1 Ağustos 1914'te Rusya'ya savaş ilan etti. Bu ise gerçek anlamda Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasına sebep oldu.

Almanya Fransa'ya bir ultimatoma göndererek, böylece çıkabilecek bir Alman-Rus çatışmasındaki tavrını öğrenmek istemişti. Fransa'nın kesin bir cevap vermemesi üzerine, 3 Ağustos'ta da Fransa'ya savaş ilan etti. Bu hâliyle aynı anda iki büyük devlete birden savaş ilan etmiş olan Almanya'nın plânına göre, Alman orduları Belçika'dan geçerek Fransa'ya sonra da Rusya'ya saldıracaktı. Ancak Almanya'nın Belçika'ya saldırması İngiltere'yi tehdit ettiğinden, İngiltere de aynı şekilde Almanya'ya savaş ilan etti. Tarafların birbirlerine savaş açması ile önce bir Avrupa savaşı, daha sonra da bir dünya savaşı başlamış oldu. Birinci Dünya Savaşı başladığı sıralarda savaşa katılan devletler; bir tarafta İngiltere, Fransa, Rusya, Sırbistan ve Karadağ diğer tarafta ise Almanya ve Avusturya-Macaristan idi. Diğer devletler ise tarafsız kalmayı tercih etmişlerdi. Ancak, savaşın gelişimi ile birlikte, her blok bu devletleri kendi safına çekmek için çalışmaya başlayacaktır.

Osmanlı Devleti'nin savaşa girmesi ise şöyle gerçekleşmiştir. Birinci Dünya Savaşı başladığı sıralarda, Osmanlı Devleti, Trablusgarp ve Balkan Savaşları'ndan yenilgi ve büyük toprak kayıpları ile çıkmış bulunmaktaydı. Bu yenilgiler, Osmanlı Devleti'ni uluslararası alanda büyük bir yalnızlığa itmişti. Bu siyasî yalnızlıktan kurtularak, büyük mücadele içinde tarafsız kalamayacağını düşünen Osmanlı Devleti, bir takım ittifak tekliflerini önce İtilaf Devletleri'ne götürmüştür. İngiltere ve Fransa Osmanlı'yı savaşta müttefik değil, taşıyacak bir yük olarak değerlendirmişlerdir. Ayrıca Osmanlı'yı yanlarına almak Rusya'yı da kızdıracaktı. Bu durum karşısında yalnızlıktan kurtulmak isteyen Osmanlı Devleti Almanya'ya daha çok yaklaşılmaya başladı. Zaten bu dönemde iktidarda bulunan İttihat ve Terakki hükümeti üyeleri, Almanya'ya büyük bir hayranlık beslemekteydiler. Tarafsız kalmanın yok olmak anlamına geldiğini düşündüklerinden, Almanya'ya yaklaşmakta zorlanmadılar. Almanya ise İtilaf Devletleri tarafından etrafında kurulmuş olan çemberin parçalanabilmesi için Osmanlı Devleti ile anlaşma taraftarı idi. Sonuçta 2 Ağustos 1914'te Türk-Alman ittifakı imzalanmıştır. Yani Almanya, Rusya'ya savaş ilan ettikten sonra Osmanlı Devleti'ni müttefik olarak kabul etmiştir. Osmanlı yönetiminin bir savunma antlaşması olarak değerlendirdiği bu ittifaka göre:

1. İki devlet, Avusturya ile Sırbistan arasında çıkan bir anlaşmazlıkta tam bir tarafsızlık gösterecekleridir.

601

2. Rusya'nın aldığı askerî tedbirler sonunda, Avusturya ile Rusya savaşa tutuşur ve Almanya da Avusturya'nın yardımına gitmek zorunda kalırsa, Osmanlı Devleti de savaşa katılacaktır.

3. Osmanlı Devleti tehdit altında kalırsa, Almanya Osmanlı Devleti'ni silahla savunacaktır.

4. İttifak 1918 yılı sonuna kadar devam edecek ve taraflardan herhangi biri bu ittifakı feshetmezse, beş yıl uzatılmış olacaktır.

Özellikle İstanbul'da bulunan Alman subayları ile Almanya yanlısı Osmanlı devlet adamlarının savaşa girmede önemli rolleri bulunmaktaydı. Savaşa giriş ile ilgili hadiselerinin gelişmesi ise iki Alman gemisinin Boğazlar'a sığınması ile oluşmuştur. Gooben (Yavuz) ve Breslau (Midilli) isimli bu gemilerinin Boğazlar'a girmesi ve Osmanlı hükümetinin bu gemileri İtilâf Devletleri'ne teslim etmemesi üzerine, gemiler Osmanlı Devleti'nde kalmış, bu gemilerin kumandanı olan Alman amirali Suchon'a donanma kumandanlığı görevi verilmiştir. Yavuz ve Midilli gemilerinin de içinde bulunduğu filo, Karadeniz'e açılmasının ardından, 29 Ekim 1914'de Enver Paşa'nın bilgisi dahilinde, Sivastopol ve Odessa Şehirleri'ni bombalamış ve böylelikle Osmanlı Devleti bu oldu-bitti karşısında kendisini bir anda savaşın içerisinde bulmuştur.

Bu hadise sonucunda 3 Kasım 1914'de Rusya, 5 Kasım 1914'de de İngiltere ve Fransa, Osmanlı Devleti'ne savaş ilan etmişlerdir. Almanya ve Avusturya-Macaristan'ın yer aldığı İttifak Devletleri grubunda I. Dünya Savaşı'na katılan Osmanlı Devleti, birçok cephede savaşmak durumunda kalmıştır. Çanakkale Savaşı'ndan sonra Bulgaristan da bu gruba katılacaktır. Bu cephelerin çoğu kendi toprakları, bazıları da Avrupa toprakları üzerinde yer almaktaydı. Kafkasya Cephesi (Doğu Cephesi), Kanal Cephesi, Irak Cephesi ve Çanakkale Cephesi Osmanlı toprakları üzerinde açılmış olan cephelerdir. Galiciya, Romanya ve Makedonya Cepheleri ise Türk askerlerinin Avrupa'da savaştığı cephelerdir.

Kafkas savaşları, 1 Kasım 1914'te Rus saldırılarıyla başlamıştır. Ancak bölgedeki Osmanlı orduları bunu başarıyla durdurmuş ve karşı harekâta geçmişlerdir. Rusların bölgedeki kuvvetlerinin çok fazla olmaması Başkomutan Vekili Enver Paşa'ya, Kafkas'ları zapt etme ümidini vermişti. Enver Paşa'nın bu cephedeki faaliyetlerde arzu ettiği en büyük rüyası, Kafkasya'nın bütününe elde ederek, buradaki Türklerle temasa geçip Hindistan'a kadar ilerlemektir. Ancak Enver Paşa'nın

komuta ettiği ordu ile kış şartlarında ve hazırlıksız bir şekilde yapılan Sarıkamış Harekâtı başarısızlıkla sonuçlanmış, 22 Aralık 1914'de başlayan harekâta çok sayıda Türk askeri başta soğuk hava şartları olmak üzere çeşitli sebeplerle hayatını kaybetmişti. Ruslar daha sonra bölgede üstünlüğü ele geçirerek, Doğu Anadolu'daki toprakları işgal etmişlerdir. Bu harekâta Rusların silah üstünlüğü önemli rol oynamıştır. Ruslar, 1915 yılında Ardahan, Oltu, Van, Muş ve Bitlis'i işgal etmişlerdir. 1916 yılında ise Erzurum, Erzincan ve Trabzon Ruslar tarafından işgal edilmiştir. Bölgedeki askerlere Karadeniz'deki Rus donanması yüzünden takviye gönderilememiştir.

Güneyde Kanal Cephesi'nde de önemli bir mukavemet söz konusudur. Bu cephenin açılış sebebi İngiltere'nin sömürgeleriyle olan bağlantısını kesmek ve Mısır'ı İngilizlerden almaktır. İngiltere Uzak Doğu'daki sömürgelerinden asker ve hammaddeyi Süveyş Kanalı vasıtasıyla getirmekteydi. Bu sebeple Merkezî Devletler bu alandan İngiltere'yi uzaklaştırmak istiyorlardı. Bu cephenin komutanlığına Cemal Paşa getirildi. Ancak bu cephede de Osmanlı kuvvetlerinin durumu iyi değildi. Osmanlı kuvvetlerinin ulaşım güçlükleri çekmesinin yanında, donanım eksiklikleri de fazlaydı. Bu sebeple başarı şansları da yok denecek kadar azdı. Hazırlıksız yapılan ilk kanalı geçme denemesi başarısızlıkla sonuçlanmış ve 3 Şubat 1915 gecesi geri çekilme emri verilmiştir. Mevcut sıkıntılar ve Hicaz demir yollarının ikmal malzemelerini nakildeki yetersizliği dolayısıyla kanala ikinci defa ancak 16 Temmuz 1916'da saldırı yapılmıştır. Çok sayıda Almanın da iştirakiyle yapılan bu savaş da başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Bundan sonra 4-5 Ağustos'ta İngilizlerle yeniden karşılaşmış ancak sonuç yine aynı olmuştur. Bu çatışma Mısır'ın fethi hülyasının da sona erişidir.

Irak Cephesi'nde ise Basra'ya çıkartma yapan İngiliz kuvvetlerine karşı savaşılmıştır. Bu cephe İngilizler tarafından petrol kaynaklarına ulaşma ve Hint deniz yolunun güvenliğini sağlamak için açılmıştı. Bölgede Arap kabilelerine güvenildiği için fazla Osmanlı askeri bulunmamaktaydı. Ancak bu güveninin yanlışlığı çok kısa bir müddet sonra ortaya çıkmış, İngilizler 22 Kasım 1914'de Basra'yı ele geçirmişler ve ileri harekâta devam etmişlerdir. Burada Türk kuvvetlerinin en büyük başarısı 22 Kasım'daki Selmân-ı Pâk Muharebeleri'nde olmuştur. Osmanlı kuvvetleri Kutülamare'de İngiliz kuvvetlerini kuşatmışlardır. 1915 Eylülünde İngiliz kuvvetleri, başlarında komutanları General Towshend olmak üzere teslim olmuşlardır. Ancak diğer cephelere bu bölgeden asker sevki üzerine

1916 ve 1917 yıllarında İngilizler bölgede yeniden aktif bir tavır içine girerek Bağdat'ı ele geçirmişlerdir.

Kafkaslarda soğuktan kırılan Türk askeri, Irak cephesinde sıcak, kolera ve açlıktan kırılmıştır. İlaç ve cephane yokluğu kuvvetlerin azmini kırarken İngilizlerin vaatlerine kanan pek çok Arap kabilelerinin hesapta olmayan saf değiştirmeleri cephenin kaderini tayin eden faktörler olmuştur.

I.Dünya Savaşında Osmanlı devleti açısından en önemli cephe ise Çanakkale Cephesi olmuştur. Çanakkale'de cereyan eden muharebeler, I. Dünya Savaşı'nın akışını değiştirmiş, sonucunu etkilemiş olduğu için ayrı bir önem taşır. Çanakkale cephesi üç sebebe bağlı olmak üzere, İtilâf Devletleri tarafından açılmıştır. Bu sebepleri şu şekilde sıralamak mümkündür:

1. Boğazlar ve İstanbul ele geçirilecek olursa Osmanlı Devleti barışa zorlanmış olacaktı.
2. Boğazlar ele geçirilirse Rusya ile bağlantılar kurulabilecek, Rusya'nın buğdayından yararlanılarak, buna karşılık İtilâf Devletleri de Rusya'ya silah ve cephane sağlayacaklardı.
3. Osmanlı Devleti'nin savaştan çekilmesi savaşa Merkezî Devletler'in yanında girmek isteyen Balkan devletlerinin de vazgeçmesini sağlayacaktı.

Bu projenin mimarı olan Winston Churchill, Osmanlı Devleti'nin askerî yönden güçsüz olduğunu kabul ederek, gemilerin rahatlıkla Çanakkale Boğazı'ndan geçebileceğini düşünmüştü. Zira silah ve cephane açısından çok zor durumda olan Türk ordusu henüz Almanlardan askerî malzeme yardımı da alamamıştı. İngiliz savaş bakanı Lord Kitchener, Çanakkale'de sadece deniz kuvvetlerinin yeterli olacağını düşünerek, İngiliz-Fransız savaş filosunu Şubat 1915'te Mondros Limanı'nda toplamıştır. İtilâf Devletleri, Çanakkale harekâtına 12'si İngiliz, 4'ü Fransız olmak üzere 16 muharebe gemisi, 6 muhrip, 14 mayın arama tarama gemisi ve 1 uçak ana gemisi ayırmışlardı. Ayrıca, 4 hafif kruvazörle 16 muhribin, 5 İngiliz, 2 Fransız denizaltısının, altı deniz uçağı taşıyan uçak ana gemisinin de bu harekâta katılmasını kararlaştırmışlardı. İtilâf donanması 19 Şubat 1915 tarihinde Kumkale ve Seddülbahir tabyalarını döverek savaşı başlattı. İtilâf Devletleri'nin uzun menzilli toplarına karşılık Türkler, tabyalarında bulunan yetersiz sayıdaki ağır toplar ve obüs bataryaları ile mücadele etmekteydiler. 18 Mart 1915 günü ise İtilâf

Devletleri'nin donanması harekete geçerek bazı gemilerini Boğazdan geçirmek teşebbüsünde bulundu. Türk askeri büyük bir sabır ve cesaretle yedi saat müddetince, İtilâf Devletleri'nin korkunç ateş gücüne karşı mücadele etti. İtilâf kuvvetleri Boğaz'daki tabyaları yeterince yıpratıldıklarını düşünerek, Türk toplarının atış menziline girmişlerdi. 18 Mart 1915 akşamına kadar devam eden çatışmalar sonucunda 18 gemilik filodan 7 gemi sulara gömülmüş, İtilâf kuvvetleri geri çekilmek zorunda kalmışlardır.

Deniz harekâtının başarıya ulaşamaması üzerine İtilâf kuvvetleri bu sefer kara harekâtına girişmişlerdir. 1915 yılının Nisan ayında 70.000 kişilik bir İngiliz-Fransız kuvveti, Gelibolu Yarımadası'nın güney burnuna çıkarılmaya başlandı. Gelibolu Yarımadası'nın işgali suretiyle Çanakkale Boğazı'na hâkim olunmak isteniyordu. Gelibolu Yarımadası'nda Türk askeri istilacı kuvvetlere karşı son derece çetin bir direnme gösterdi. Türk askeri istilacı kuvvetleri bölgeden tamamıyla söküp atamadı, ancak İtilâf kuvvetleri de iki buçuk ayda ancak üç kilometre kadar ilerleyebildiler, fakat bu kadar az alanda çok kanlı savaşlar olmuştur. Bu savaşların akabinde 17 Ağustos'ta Kireç Tepe Zaferi, 21 Ağustos'ta 2'nci Anafartalar Zaferi kazanılmış ve İtilaf Devletleri büyük hizmete uğramışlardır. Bu sırada gerçekleşen muharebelerde Mustafa Kemal'in de büyük bir rolü olmuş ve Türk tarih sahnesine yeni bir lider adımını atmıştır. Bu gelişmeler üzerine 9 Ocak 1916'da Müttefik devletler, Türk topraklarından geri çekilmek zorunda kalmıştır.

Çanakkale savaşları kazanılmakla birlikte sonuçları oldukça yıkıcı olmuştur. Türk ordusu 200 binin üzerinde kayıp vermiştir. Müttefiklerin kayıpları da oldukça büyüktür. Çanakkale'de denizde ve karada kazanılmış olan her iki zafer Türk milletinin büyük güçlükleri, en zor şartlarda dahi olsa, göğüslemesini bildiğini göstermiştir. Bu zaferler can çekişen Osmanlı Devleti içinde kahraman bir milletin var olduğunu göstermiştir. Çanakkale Zaferi, batılıların Rusya'ya ulaşmasına imkan tanımamış, Çarlık Rusya'sı yıkılmış ve Rusya'da rejim değişikliği meydana gelmiştir. İtilaf Devletleri'nin Çanakkale'deki başarısızlıkları henüz savaşa katılmamış olan Balkan devletlerinin tutumlarını da farklı şekilde etkilemiştir. Bulgaristan Merkezî Devletlerin yanında yer alırken, Romanya, Yunanistan ve İtalya'nın daha bir süre savaş dışında kalmaları sağlanmıştır. Arap ayaklanması da bir yıla yakın bir süre geciktirilmiştir.

Çanakkale deniz ve kara savaşlarında Türk tarafı 211.000 kayıp vermiştir. Tahmini rakamlara göre 100.000'den fazla öğretmen, mülki-

yeli, tıbbiyeli ve diğer eğitilmiş insan kaybı bulunmaktadır. Bu kayıpların etkileri daha sonraki dönemlerde de kendisini çok hissettirmiştir. Çanakkale Muharebeleri'nin sonucuna gelince: Çanakkale Savaşları Mustafa Kemal'in başta Türk milleti olmak üzere, dünya tarafından da tanınması sonucunu doğurmuştur. Çanakkale Muharebeleri'nin diğer sonuçları da kısaca şöyledir;

1. Çanakkale geçilememiş ve müttefikler Osmanlı Devleti'ni savaş dışı bırakamamışlardı. Bu durum savaşı en az iki yıl uzatmıştır.
2. Balkan Savaşı esnasında perişan bir vaziyette gördükleri Türk ordusunu küçümseyen, Türklerin artık bittiklerini ve yok olacaklarını düşünen müttefikler, beklemedikleri ağır bir yenilgiye uğramışlardı.
3. Türk vatanı ve başkenti İstanbul, erken gelecek olan bir istila ve işgalden kurtulmuştu.
4. Boğazlar'ı geçemeyen müttefikler, Rusya'ya silah yardımıyla bulunamadıkları gibi, Rusya'dan sağlayacakları tarım ürünlerini Avrupa'ya götürememişler ve Avrupa'daki açlığı ve sefaleti önleyememişlerdir.
5. 1917'de Rusya'da ihtilal çıkınca, Boğazlar kapalı olduğundan İngiltere ve Fransa müttefikleri çare yardım yapamamışlar ve Çarlık Rusya Devleti yıkılmıştır. Ruslar savaş dışı kalmışlardır.
6. Büyük ölçüde Osmanlı Devleti'nin kendi imkanlarıyla kazanılan bu zafer, on binlerce kayba neden olsa da Türk kamuoyu ve Türk kuvvetleri için büyük bir moral kaynağı olmuştur.

Birinci Dünya Savaşı'nın ilerleyen senelerinde yeni bir takım güçler savaşa dahil olurken, bir yanda da yeni cephele de kurulmuştur. Bulgaristan Merkezi Devletler safında 12 Ekim 1915'te savaşa katılmıştır. 28 Ağustos 1916'da Romanya İtilâf Devletlerine katılarak savaşa girmiştir. 2 Nisan 1917'de Amerika Almanya'ya savaş ilan etmiştir. Yunanistan ise 26 Haziran 1917 tarihinde savaşa katılmıştır. Hicaz Cephesi'nde İngilizlerle ortak hareket eden Araplarla mücadele eden Osmanlı kuvvetleri, Galiciya'da Ruslarla, Dobruca'da Romenlerle mücadele etmişlerdir. Galiciya, Makedonya ve Romanya'ya 100 binin üzerinde Türk askeri gönderilmiştir. Galiciya'ya giden Türk kolordusu Almanlar ve Avusturya-Macaristan ordusu ile Rus taarruzlarını durdurmuş, Romanya ve Makedonya'daki Türk kolorduları büyük başarılar göstermiştir.

Savaş devam ederken Osmanlı Devleti'nin paylaşılması için pek çok proje hazırlanmıştır. Bu projeler ise şunlardır:

Boğazlar Antlaşması (1915)

İngiltere, Rusya ve Fransa arasında yapılmıştır. Boğazlar Rusya'ya bırakılmıştır.

Londra Antlaşması (26 Nisan 1915)

İtalya, İngiltere, Fransa ve Rusya arasında yapılmıştır. İtalya'ya Oniki Ada, Antalya ve dolayları bırakılmıştır.

Petrograt Protokolü (Mart 1916)

Rusya'ya Boğazlar'a ek olarak Trabzon'a kadar Doğu Karadeniz kıyıları ile Erzurum, Van ve Bitlis bırakılmıştır.

Sykes-Picot Antlaşması (10-23 Ekim 1916)

İngiltere ile Fransa arasında yapılmıştır. Osmanlı Devleti'nin Asya topraklarının paylaşılması ile ilgilidir. Adana, Antakya bölgesi, Suriye kıyıları ve Lübnan Fransa'ya bırakıldı. Musul hariç Irak İngiltere'ye bırakıldı. Suriye'nin diğer bölgeleri ile Musul ve Ürdün'ü kapsayan bölgede Büyük Arap Krallığı kurulacak, Fransız ve İngiliz koruyuculuğunda olacaktır. Özerk bir Filistin'in kurulmasına ve Arapların yoğun olduğu yerlerde Arap hilafetinin olmasına karar verdi. Bu da Arapların İngilizlerin yanında yer almasına ve isyan ederek Osmanlılara karşı gelmelerine sebep olmuştur. Bu antlaşma İtalya'dan gizli olmuş ve tepki görmüştür.

Saint-Jean De Maurienne Antlaşması (19 Nisan 1917)

İtalya kendisinden habersiz olarak yapılan gizli antlaşmayı öğrenerek diğer üç devlete nota vermiştir. Bunun üzerine Konya, Antalya, Aydın ve İzmir İtalya'ya bırakılmıştır. Bolşevik ihtilaliyle Rusya'nın savaştan çekilmesi üzerine Rusya'nın payı görüşülmüş Boğazlar'da bir uluslararası komisyon kurulması ve Doğu Anadolu'da bir Kürt ve Ermeni Devleti kurulması kararlaştırılmıştır. Bütün bu gizli antlaşmalar, Rusya'daki Bolşevik ihtilali sonucu açığa çıkmış ve ilk defa kamuoyuna Bolşevik rejim tarafından duyurulmuştur. Bundan dolayı gizli antlaşma uygulama alanı bulamamıştır. Bu antlaşmalara en büyük tepki Wilson prensipleri ile ortaya konmuştur.

Birleşik Amerika Başkanı Woodrow Wilson barışın düzenini tespit etmeye gönüllü olarak 8 Ocak 1918 tarihinde açık barış antlaşmaları ve açık diplomasi uygulanması ve sınırlar ile ilgili 14 ilkesini ilan etmişti. Bu ilkelerin birinci ve özellikle on ikinci maddesi Osmanlı Devleti'ni yakından ilgilendirmekteydi. On ikinci maddede "Osmanlı Devleti'nin Türk olan kısımlarının egemenliği sağlanacak, fa-

kat Türk olmayan milliyetlere özerk gelişme imkanları verilecek, Boğazlar devamlı olarak bütün milletlerin gemilerinin geçişine açık tutulacak ve bu, milletlerarası garanti altına konulacak" denilmekteydi. Ancak bu ilkel barış konferansında pek göz önüne alınmamıştır. Birleşik Amerika Başkanı Woodrow Wilson tarafından açıklanan ve Wilson prensipleri olarak tarihe mal olan bu metnin bazı maddeleri şunlardır:

1. Galip devletler, yenilen devletlerden toprak ve savaş tazminatı almayacaktı.
2. Devletlerarasında gizli antlaşmalar yapılmayacak, her şey açık olarak yapılacaktı.
3. Uluslararası ekonomik engeller kaldırılacak, devletlerarasında eşitlik sağlanacaktı.
4. Ülkeler arasında silahlanma yarışı sona erecektir.
5. İşgal edilen Rus toprakları boşaltılacak, Belçika yeniden kurulacaktı.
6. Alsas-Loren Fransa'ya geri verilecekti.
7. Devletlerarası sorunları çözmek için Milletler Cemiyeti kurulacaktı.
8. Osmanlı İmparatorluğu Türk bölgelerine kesin egemenlik hakkı tanıyacaktı.
9. Türk egemenliği altında yaşayan başka milletlere kendini yönetme hakkı verilecekti.
10. Boğazlar her devlete açık olacaktı.

Birinci Dünya Savaşı'nı bitiren barış antlaşmaları 32 devletin katıldığı Paris Barış Konferansı'nda hazırlanmıştır. Konferans 18 Ocak 1919'da açıldı. Konferansın kararlarına hâkim olan beş devletin temsilcilerinden oluşan Onlar Konseyi kuruldu. Ancak bu konseyin kararlarına iki devlet İngiltere ve Fransa hâkim oldu. İlk hedef Almanya'nın bir daha kendilerine baş kaldıramayacak ve yakın gelecekte rakip olamayacak bir hâle getirilmesi olmuştur. Görüşmelerde Wilson prensiplerinin temel olarak kabul göreceği ümidini taşıyan ve müsamaha bekleyen mağluplar, hiç de ummadıkları ağır şartlarla karşılaşmışlardır. 18 Ocak 1919'da çalışmaya başlayan konferansın kararlarını fiilen uygulatmayan ve bağımsızlığını kendi gücü ile kazanan tek devlet Türkiye olacaktır.

Müttefik devletler savaşın mağlupları ile çeşitli anlamalılar imzalamışlardır. Galip devletler Almanya ile Versailles (Versay)

Antlaşması'nı imzalamışlardır. Çok ağır şartları içeren 440 maddelik antlaşma taslağı çok uzun tartışmalar sonrasında 28 Haziran 1919'da Versailles Sarayı'nda imzalandı. Almanya ile imzalanan bu antlaşmaya göre, Almanya; Belçika, Çekoslovakya ve Polonya'nın bağımsızlığını tanıyordu. Almanya bütün denizası topraklarından vazgeçtiği gibi, İtilâf Devletleri'nin Bulgaristan ve Türkiye'den elde edecekleri hakları da önceden kabul ediyordu.

Avusturya ile ise Saint Germain (Sen Cermen) Antlaşması imzalanmıştır. Avusturya ile barış Saint Germain, Laye'de 10 Eylül 1919'da yapıldı. Avusturya; Macaristan, Çekoslovakya ve Yugoslavya'nın bağımsızlığını tanıyordu. Avusturya'da zorunlu askerlik kaldırılıyor, ülkenin yüzölçümü de oldukça daralıyordu. Zengin tarım ve endüstri bölgelerini de kaybeden Avusturya, ekonomik açıdan büyük bir yıkıma uğramıştır.

Bulgaristan ile Neuilly (Nöyyi) Antlaşması imzalanmıştır. Bulgaristan ile barış antlaşması 27 Kasım 1919'da Neuilly'de imzalandı. Bu barışla Bulgaristan, Romanya, Yunanistan ve Yugoslavya'ya bazı toprakları terk ediyor ve böylece Ege Denizi ile bağlantısı kalmıyordu. Askerî konularda bazı kısıntılar yapıldığı gibi, Bulgaristan'dan önemli miktarda tazminat talebinde de bulunuluyordu.

I. Dünya Savaşının Genel Sonuçları:

1. İngiltere en kârlı devlettir. İngiltere Almanya'nın rekabetinden kurtuldu. Rusya'yı etkisiz hâle getirdi. Fransa'yı ikinci plâna itti.
2. İtalya 12 adanın sahibi oldu. Fransa ve İngiltere'nin tutumundan dolayı fazla toprak kazanamadı.
3. Savaş imparatorlukların parçalanmasına neden oldu (Rusya, Osmanlı, Avusturya- Macaristan, Almanya İmparatorluğu)
4. Litvanya, Çekoslovakya, Polonya, Yugoslavya ve Macaristan bağımsızlık kazandı.
5. Cemiyet-i Akvam dünya barışını korumak amacıyla kuruldu.
6. Milliyetçilik prensibiyle çizilen sınırlar azınlıklar sorununu çıkardı.
7. I. Dünya Savaşı Avrupa ve Orta Doğu'da dengeleri bozdu.
8. Yenilen devletlerde rejim değişiklikleri oluştu.
9. I. Dünya Savaşı sonunda yapılan antlaşmalar II. Dünya Savaşı'na sebep olmuştur.

Avrupa'da imparatorluklar parçalanmış ve milletler bağımsızlıklarını kazanmışlardır. Avrupa siyasi haritasında Letonya, Estonya, Litvanya, Finlandiya, Macaristan, Polonya, Çekoslovakya ve Yugoslavya gibi yeni devletler ortaya çıkmıştır. İtalya'da faşizm, Almanya'da cumhuriyet rejimleri kurulmuştur. 1933'de Hitler yönetimi ele geçirmiş ve diktatör olmuştur. Savaş sonrasında Almanya Versay Antlaşması'ndan kurtulmak, Fransa elde ettiği çıkarları korumak, İngiltere ekonomik çıkarlarını koruyarak kayıplarını önlemek, İtalya ise yeni çıkarlar elde etme mücadelesi vermiştir. İtilaf Devletleri, uluslararası barışı korumak, güvenliği sağlamak için Paris Konferansı'nda 28 Nisan 1919'de Milletler Cemiyeti'nin kurulmasını kararlaştırdılar. 10 Ocak 1920'de cemiyet resmen kuruldu. Merkezi ise Cenevre oldu. Ancak, Milletler Cemiyeti (Cemiyet-i Akvam) milletlerarası barışı korumak yerine büyük devletlerin çıkarlarını korumuştur.

Savaştan en ağır yenilgiyi alan devlet ise Osmanlı Devleti olmuştur. Savaşın sonuçlanması ile Talat Paşa başkanlığındaki hükümet çekilmiş ve sadarete Ahmet İzzet Paşa getirilmişti. Ancak Ahmet İzzet Paşa da ittifakçılardan oluşan bir hükümet kurmuştur. Bu hükümet 14 Ekim'de göreve başlamış ve ilk icraat olarak mütareke girişimlerini sürdürmüştür. Irak cephesinde esir düşen İngiliz generali Towshend'in aracılığıyla 20 Ekim 1918'de barış istemiş ve antlaşma teklifinde bulunmuştur. Towshend aracılığı ile yapılan mütareke teklifi İngilizler tarafından hemen kabul edilmiştir. Bahriye Nazırı Rauf Bey başkanlığında Hariciye Müsteşarı Reşat Hikmet ve Yarbey Sadullah Beyler'den oluşan bir heyet Mondros'a gönderilmiştir. 30 Ekim 1918'de Limni Adası'nın Mondros koyunda İngiliz zırhlısı Agamemnon'da mütareke metni imzalanmıştır. Mütarekenin şartları, Osmanlı Mebusan ve Ayan Meclisleri'nin gizli oturumlarında Sadrazam Ahmet İzzet Paşa tarafından açıklanmış, ağır hükümler her iki mecliste büyük üzüntü ve endişe ile karşılanmıştır. Sonuç olarak meclisler hükümete ateşkes imzalama yetkisi vermiştir. Osmanlı heyeti ise, hükümetten imza yetkisini almadan mütarekeyi imzalamıştır.

Mondros Mütarekesi 25 maddeden oluşmaktadır. Bu maddeler ise şunlardır:

1. Çanakkale ve İstanbul Boğazları açılacak, serbest geçiş için Çanakkale ve Karadeniz istihkâmları İtilaf Devletleri tarafından işgal edilecektir.

2. Osmanlı sularındaki bütün torpil, torpido ve kovanların bulundukları yerler gösterilecek ve bunların kaldırılması için yardım edilecektir.
3. Karadeniz'deki torpiller hakkında bilgi verilecektir.
4. İtilaf devletlerine ait savaş esirleri ile Ermeni esir ve tutuklular İstanbul'da toplanacak ve kayıtsız şartsız teslim olunacaktır.
5. Sınırların korunması ve iç güvenliğin sağlanması için gerekli görülen kuvvetlerin dışında, Osmanlı ordusu hemen terhis edilecektir.
6. Osmanlı karasularında güvenlik amacıyla kullanılacak küçük gemiler dışındaki Osmanlı savaş gemileri teslim olacak ve gösterilecek Osmanlı limanlarında gözetim altında bulundurulacaktır.
7. İtilaf Devletleri, güvenliklerini tehdit edecek bir durumun ortaya çıkması hâlinde, herhangi bir stratejik noktayı işgal hakkına sahip olacaklardır.
8. Osmanlı demir yollarından İtilaf Devletleri yararlanacak ve Osmanlı ticaret gemileri müttefiklerin hizmetinde bulunacaktır.
9. Osmanlı tersane ve limanlarında İtilaf Devletleri gemilerinin tameri için kolaylık gösterilecektir.
10. Toros tünelleri İtilaf Devletleri tarafından işgal olunacaktır.
11. İran'ın içlerinde ve Kafkasya'da bulunan Osmanlı kuvvetleri en kısa zamanda savaştan önceki sınırın gerisine alınacaktır.
12. Hükümet haberleşmeleri dışında telsiz, telgraf ve kabloların denetimi İtilaf Devletleri'ne geçecektir.
13. Askerî ve ticarî madde ve malzemeler tahrip edilmeyecektir.
14. Ülkenin ihtiyacı sağlandıktan sonra, İtilaf Devletleri'ne kömür, mazot ve yağ maddeleri sağlanacak, bu maddelerin hiçbirisi ihraç edilmeyecektir.
15. Bütün demir yolları İtilaf Devletleri'nin kolluk kuvvetleri tarafından kontrol altına alınacaktır.
16. Hicaz, Asir, Yemen, Suriye ve Irak'taki kuvvetler en yakın İtilaf Devletleri kumandanlarına teslim olacaktır.
17. Trablus ve Bingazi'de bulunan Osmanlı subayları en yakın İtalyan garnizonuna teslim olacaklardır.
18. Trablus ve Bingazi'de Osmanlı işgali altında bulunan limanlar İtalyanlara teslim edilecektir.
19. Alman-Avusturya subaylarıyla, sivil memurları birkaç ay içinde Osmanlı topraklarını terk edeceklerdir.

20. Terhis edilecek Osmanlı kuvvetlerine ait askerî teçhizat, silah, cephane ve taşıma araçları, İtilaf Devletleri'ne hemen teslim edilecektir.
21. Müttefiklerin çıkarlarını korumak için, işe nezareti memurları yanında İtilaf temsilcileri bulunacak, bu devletlerin ihtiyaçları temin edilecek ve isteyecekleri bilgiler kendilerine verilecektir.
22. Osmanlı savaş esirleri İtilaf Devletleri yanında muhafaza edilecektir.
23. Osmanlı hükümeti Üçlü İtilaf ile bütün ilişkilerini kesecektir.
24. Vilâyât-ı Sitte'de (Sivas, Harput, Bitlis, Diyarbakır, Van, Erzurum) bir karışıklık çıkması hâlinde, İtilaf Devletleri bu vilâyetlerin herhangi bir kısmını işgal hakkına sahip bulunacaklardır.
25. Müttefiklerle Osmanlı Devleti arasındaki savaş 1918 yılı Ekim ayının 31. günü öğle vakti sona erecektir.

Mondros Mütarekesi'nin hükümlerini yorumlanacak olursa, devletin içerisine düştüğü durum şu şekilde ifade edilebilir. Ateşkes Antlaşmaları, savaş durumuna son veren geçici antlaşmalardır. Kesin durum ise barış antlaşmasının imzalanması ve bu antlaşmanın hükümetler tarafından tasdiki ile kesinleşerek, yürürlüğe girer. Fakat Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasından hemen sonra, İtilâf Devletleri, barış antlaşmasını beklemeye lüzum görmemişler ve derhal Osmanlı topraklarını işgale başlamışlardır. Özellikle Türkiye'nin güney bölgelerinde bu durum daha açık biçimde görülmüştür. Mütarekenin 7. maddesi İtilâf Devletleri'nin güvenliklerinin tehlikeye düşmesi halinde, herhangi bir stratejik bölgeyi işgale haklarının olduğunu belirlemektedir. İtilâf Devletleri, demiryollarından, ticaret gemilerinden, limanlardaki tamir araçlarından faydalanmalarını, kömür ve yağ gibi maddeleri alabilmelerini, bahrî, askerî ve ticarî malzemenin tahrip edilmesinin önlenmesi için gerekli tedbirleri de almışlardır. 19 ve 20. maddeler asker ve sivil Alman ve Avusturya tebaasının en kısa zamanda Türkiye'den ayrılmasını ve Osmanlı Devleti'nin bu ülkelerle işbirliğine son vermesi istenmektedir. 4 ve 22. maddelerde İtilâf Devletleri ve Ermeni esirlerinin derhal serbest bırakılmasını, Türk esirlerin ise onların emrinde kalmasını istemektedir ki bu hükmün hangi uluslararası kanun ya da hakka uygun olduğu başka bir konudur. 24. madde ise Doğu Anadolu vilâyetlerinde (Erzurum, Sivas, Elazığ, Van, Bitlis ve Diyarbakır) bir karışıklık çıkması hâlinde buraları işgal etme hakkının doğacağını belirlerken 25. maddede 31 Ekim

1918'de gece yarısından itibaren her türlü harp halinin sona ereceğini öngörmektedir.

Mütarekenin yukarıdaki hükümleri ile Osmanlı hâkimiyet alanı son derece daraltılmış ve etkisi hemen hemen yok edilmiştir. Anadolu ve Rumeli'nin dışında kalan yerlerdeki Türk kuvvetlerinin İtilaf Devletleri'ne teslim olmasıyla Osmanlı Devleti fiilen ortadan kalkmıştır. Çanakkale ve İstanbul Boğazları'ndaki istihkâmların İtilaf Devletleri'nce işgali ve Boğazlar'ın bütün gemilere açılmasıyla Anadolu ve Rumeli'nin bağlantısı kesilmiş, başkent İstanbul'un güvenliği tehlikeye düşmüştür. İtilaf Devletleri'nin gerekli gördükleri hâllerde, tek taraflı kararlarıyla memleketin stratejik noktalarını ve bu arada Doğu Anadolu vilâyetlerinin bir kısmını işgal etme hakkını elde etmiş olmaları nedeniyle, Türklerin önünde kararsız ve kararlık bir dönem başlamıştır.

Ayrıca, ordunun elinden silah, cephane ve diğer araçların alınması, tünellerin işgal kararı ile haberleşmenin denetim altına alınması konusundaki hükümler de devleti güçsüz bırakmakta, vatanın bütününe yönelik bir işgalin ilk işaretleri olarak ortaya çıkmaktaydı. Esasında yukarıda da belirtildiği üzere, Türk kuvvetlerinin İtilaf Devletleri'ne teslim olmasıyla Osmanlı Devleti fiilen ortadan kalkmıştır.

Osmanlıları I.Dünya Savaşı'na sokmaktan sorumlu tutulan Talat, Enver ve Cemal Paşalar, felakete sürükledikleri Türk milletini kaderine terk ederek, 2-3 Kasım'da Almanların Loreley elçilik vapuru ile yurt dışına kaçmışlardır. Bununla birlikte, Mondros'taki mütareke görüşmeleri, yanlış izlenimlere ve devlet ve halk arasında aşırı iyimser beklentilere yol açmıştı. Mütarekenin imzalandığı haberi, ülkenin her yanında sevinç yaratmıştır. Sadrazam Ahmet İzzet Paşa, mütarekenin imzalandığını öğrenir öğrenmez, Mebusan Meclisi'nin gizli oturumunda yaptığı konuşmada mütareke hükümlerinin ılımlı olduğunu ileri sürerek, oybirliğiyle onaylanmasını istemiştir. Bu iyimser demeçlerin tesirine kapılan Türk basını da, mütarekenin hafif olduğuna dair, geniş ölçüde bir propaganda yayınına başlamıştır.

Osmanlı Devleti fiilen sona ermekle birlikte, Mütareke dönemindeki gelişmeleri kısaca şu şekilde özetleyebiliriz: 30 Ekim 1918 tarihli Mondros Mütarekesi'nin son maddesi, bu belgenin bir gün sonra öğlen saat 12'den itibaren yürürlüğe gireceği, dolayısıyla taraflar arasında dört yıldan beri devam eden mücadelenin sona ereceğine dairdi. Geri hizmetlerdeki birlikleriyle mevcudu 400.000 kişiyi bu-

lan Osmanlı ordusuna, mütareke hükümleri 31 Ekim saat 18'de Sadrazam Ahmet İzzet Paşa tarafından yapılan bir tamimle resmen duyuruldu ve kat'i surette mütareke şartlarına göre hareket etmeleri istendi. İtilâf Devletleri, kendilerini dört yıl uğraştıran Türk milletini ezme ve bağımsızlığını elinden alma fırsatını elde ettiklerini sanarak, memleketi dört bir taraftan derhal işgal faaliyetlerini başlatmışlardır. İngilizler mütarekenin yürürlüğe girmesinden sadece bir gün sonra, 1 Kasım 1918 tarihinde birliklerine Musul'u işgal etmek için gerekli emri vermişti. Oysa bu tarihte İngiliz kuvvetleri, Musul'un 60 km güneyinde bulunuyorlardı.

Osmanlı hükümetinin başında olan Sadrazam Ahmet İzzet Paşa "İngiliz hükümeti isterse bütün memleketi barış zamanında da işgal edebilir. Çünkü karşı koyacak hiçbir kuvvetimiz yoktur" demektedir. İzzet Paşa 8 Kasım'da ise gönderdiği bir emirle: "Mütarekenin 7. maddesi gereğince Musul'un boşaltılması ve İngilizlerin göstereceği hatta kadar Türk kuvvetlerinin geri çekilmesi" ni kabul etmiştir. Esasen Musul bir gün önce Türk kuvvetleri tarafından terk edilmeye başlanmıştı. İngilizler, 7 Kasım gecesi verdikleri ultimatom niteliğindeki bir yazının ardından, 8 Kasım 1918 sabah saatleriyle birlikte harekete geçmişler ve bir İngiliz müfrezesi Musul hükümet konağındaki Türk bayrağını indirmek suretiyle, yerine İngiliz bayrağını çekmişti. Ahmet İzzet Paşa'nın Musul'un boşaltılmasına dair emrini, Ali İhsan Paşa Nusaybin'e doğru çekilirken almıştı. İngiliz kuvvetleri kısa zaman içerisinde Musul ve civarını ellerine geçirmişlerdi. Sonuç olarak İngilizler henüz birkaç gün önce imzalamış oldukları mütarekeye saygı göstermedikleri gibi, Osmanlı hükümeti de İngiliz çıkışı karşısında gereğinden fazla çekingen ve teslimiyetçi davrandığı için, Musul terk edilmek zorunda kalmıştı. Ali İhsan Paşa bu konudaki protestolarına ise, bu tarihten itibaren bir süre daha devam edecektir.

Yıldırım Orduları Grubu Komutanı Mustafa Kemal Paşa'nın direnmesine rağmen, Osmanlı hükümetinin mütarekeye aykırı İtilaf istekleri karşısında gösterdiği aşırı derecedeki uysallık neticesinde, 9 Kasım'da İskenderun ve civarı, 10 Kasım'da da Amanos Sıradağları, İskenderun Körfezi ve Payas çizgisi arasındaki bölge boşaltılmıştı. 9 Kasım'da İskenderun'a bir İngiliz müfrezesinin girmesinin ardından, Fransızlar da Payas tarafında işgal faaliyetlerine girişmişlerdi. 11 Aralık 1918'de Fransız subayları idaresinde 400 Ermeni'den mürekkep bir Fransız taburu Dörtöl'a geldi ve işgal faaliyetlerini

başlattı. 17 Aralık'ta ise, çoğu Ermeni olmak üzere 1.500 Fransız askeri Mersin'i işgal etti.

Bu kuvvetten ayrılan ve daha sonra takviye edilen Fransız-Ermeni kuvvetleri, 21 Aralık'ta Tarsus, Adana ve Misis'i (Yakapınar) işgal ettiler. İşgallerle birlikte cinayetler ve bölge halkına karşı mezalim ölçüsündeki kötü davranışlar da büyük boyutlara ulaştı. Böylece haksız İtilaf işgallerine yenileri eklenmiş oldu. Ancak bununla da kalmadı. 27 Aralık'ta Pozantı işgal edildi ve Fransız-Ermeni işbirliği burada da devam ettirildi. Pozantı ve Toros tünellerinin işgal edilmesi, İtilaf Devletleri'ne önemli avantajlar sağlayacaktır. Sonuçta Pozantı'dan başlayarak Adana ve Kilis'e kadar devam eden Türk toprakları Fransız kontrolü altına girmiş oluyordu.

İtilaf Devletleri savaş içerisinde imzaladıkları gizli antlaşmalara göre, Musul Vilâyeti'yle birlikte Urfa, Maraş ve Antep Şehirleri'ni Fransızlara bırakmışlardı. Bununla beraber mütarekenin imzalanmasından sonra harekete geçen İngilizler, Fransa'ya karşı ellerinde bir pazarlık konusu bulundurabilmek amacıyla, petrol sahası olan Musul ile birlikte Kilis, Cerablus, Birecik, Urfa, Maraş ve Antep'i de işgal etmeyi plânlanmışlardır. 27 Aralık'ta Halep'ten Kilis'e gelen bir İngiliz müfrezesi, 1 Ocak 1919'da Antep'i ve 3 Ocak'ta Cerablus'u işgal etmiştir. Oysa bu bölgelere asker sevk edilmeyeceği konusunda, daha önce İstanbul hükümetine teminat verilmişti. Fakat gelişmeler bununla da kalmamış ve Antep ve Cerablus'tan sonra, İngiliz kuvvetleri 22 Şubat 1919'da Maraş ve bundan yaklaşık bir ay sonra 24 Mart'ta da Urfa'yı işgal etmişlerdir. Herhangi bir sebep olmadığından, işgale sebep olarak her zamanki gibi 7. madde bahanesi ile sürülmekteydi. İngilizlerin bölgedeki işgalleri 15 Eylül 1919 tarihinde Fransızlarla yaptıkları Suriye İtilaf-namesi adlı ikili antlaşmaya kadar devam etmiştir. Nitekim Ortadoğu ile birlikte Türkiye'nin güney ve güneydoğusunu nasıl paylaşacaklarını belirleyen bu antlaşmaya göre, Irak ve Filistin İngiliz mandasına, Suriye ve Lübnan ile birlikte Antep, Maraş ve Urfa da el değiştirerek Fransa kontrolüne geçmiştir. Bu el değiştirme hadisesi bölgenin kaderini de yakından etkilemiş, Fransızların Ermenilerle işbirliğine gitmesi karşısında, Türk halkı bundan büyük zararlar görmüştür. Ancak şüphesiz ki, bu olumsuz gelişmelerin tek olumlu yanı, bu haksız işgaller karşısında bölgede Fransız ve Ermenilere karşı büyük bir direnmenin meydana gelmesi ve yeni bir cephenin açılması olmuştur.

Kars, Ardahan ve Batum'un milletlerarası bir antlaşma olan Brest-Litovsk Barışı (3 Mart 1918) ile Osmanlılara bırakıldığını, hatta ya-

pılan halk oylaması sonunda halkın Osmanlı idaresini tercih ettiğini söyleyerek, Mondros Mütarekesi'nin 11. maddesini, bu yerler Türklerde kalacakmış gibi düzenletmeyi başarmışlardır. Fakat Rusya, 20 Eylül 1918'de Brest-Litovsk Barışı'nı tanımadığını ilan etmiş, onu İtilaf Devletleri izlemiştir. Mondros Mütarekesi'nin daha mürekkebi kurumadan, İtilaf Devletleri Kars, Ardahan ve Batum'un hemen boşaltılmasını istemişlerdir. Türk ordusu bu boşaltma işini yavaşta alınca, İngilizler mütarekenin 7. ve 15. maddelerini bahane ederek Batum'u işgal etmişlerdir.

Balkanlar'da bulunan Fransız kuvvetlerinden ayrılan bir birlik, 6 Kasım 1918'de sınırı geçmek suretiyle, Uzunköprü'deki Türk kuvvetleri komutanlarıyla temasa geçmiş ve onlardan kalacak yer, yiyecek ve yakacak gibi birtakım isteklerde bulunmuştur. Bu durum karşısında İstanbul hükümeti 7 Kasım'da bu bölgedeki kuvvetlerine bir bildiri yayınlarak, Fransızların bu isteğine boyun eğilmesini, fakat zora başvurdıkları takdirde karşı konulmamasını, sadece protesto ile yetinmelerini bildirmişti. Bu durum İngilizlere de bildirildi. Fakat buna rağmen Fransızlar, 9 Kasım 1918'den itibaren Uzunköprü ile Sirkeci arasındaki demiryolu işletmesinin kontrolünü ellerine almış ve hatta bundan bir hafta sonra da Bakırköy'e yerleşmişlerdi. Türk milletine yönelik felaketler bununla da kalmadı. İtilaf Devletleri mütarekenin 1. maddesine dayanarak, derhal Boğazlar'ın işgalini gerçekleştirmeye giriştiler. I. Dünya Savaşı'nda kendilerine dört yıl kapalı kalan Çanakkale Boğazı, bir hafta içerisinde ve zahmetsizce ellerine geçmiş olacaktı. Bu amaçla 10 Kasım 1918'de Çanakkale Şehri'ne küçük bir İngiliz birliği çıkarıldı. 9-12 Kasım 1918 tarihlerinde ise İtilaf kuvvetleri harp gemilerinin İstanbul'a doğru, Çanakkale Boğazı'ndan geçişleri devam etti. Bu süre içinde Boğazın iki kıyısının Değirmenburnu-Nara çizgisine kadar işgali tamamlanmıştı. Bütün muharebe hatları İngilizlerin elindeydi. Karadeniz boğazı ise 15-21 Kasım 1918 tarihlerindeki İtilaf faaliyetleri sonucunda kontrol altına alınmıştır. Karadeniz boğazının iki yakasını tutan İtilaf İşgal Komutanlığı, ayrıca Karadeniz'den gelmesi muhtemel denizaltılara karşı, boğaz girişinin her iki tarafına birer hafif batarya yerleştirmiş, üç İngiliz monitörü de boğaz ağzını gözetlemekle görevlendirilmişti. Böylece Boğazlar'la birlikte İstanbul da İtilaf kontrolüne girmek durumunda kalmıştı.

İşgaller bununla da sınırlı kalmamıştır. Aralık 1918'de Fransızlar Afyon'u, İngilizler ise Konya istasyonunu işgal ettiler. Yine İngi-

lizler, 1919 yılının girmesiyle birlikte, Ocak ve Şubat aylarında Maraş ve Bilecik, Martta Samsun ve Merzifon, Urfa ve Nisan'da Kars'ı işgal ettiler. İzmit ve Eskişehir de İngilizlerin asker çıkardıkları yerler arasında bulunuyordu. İtalyanlar bu konuda diğer müttefiklerinden daha sabırlı bir politika izlemişlerdi. Fakat Paris Barış Konferansı'nda Yunanistan lehine meydana gelen gelişmeleri görünce, 28 Martta Antalya, 4 Mayıs'ta Kuşadası ve 11 Mayıs'ta da Fethiye, Bodrum ve Marmaris'i işgal etmişler, Konya ve Akşehir'e de askerî birlik göndermişlerdir.

İtilaf Devletleri Mondros Mütarekesi'nin şartları gereğince, 6-12 Kasım 1918 tarihleri arasında Çanakkale Boğazı'ndaki istihkâmları işgal etmişlerdi. 7 Kasım'da, İtilaf irtibat subaylarından iki İngiliz İstanbul'a geldiler. Bir gün sonra ilk Fransız subayları şehre girdiler. 10 Kasım'da yüksek rütbeli ilk İngiliz ve Fransız subayları İstanbul'a gelmeye başlamışlardı. Büyük çaptaki ilk askerî faaliyet ise 12 Kasım'da yaşandı ve bir Fransız tugayı İstanbul'a dahil oldu. 13 Kasım 1918 tarihi ise, hem İstanbul için, hem de Türk milleti için unutulmayacak kadar ıstıraplı kara bir gün olarak tarihe geçti. Çünkü o gün, İstanbul ile Beyoğlu, birbirinden tamamen ayrı iki şehir gibiydi. Birincisi vakur, fakat sessiz ve yaşlı bir görünüme bürünmüştü. İkincisi ise, yerlere kadar sarkan yabancı bayraklar ile süslü binaları, sokaklarında "Zito Venizelos" diye bağırان insanları ile coşkun ve mutlu idi. Aynı şehirdeki insanların farklı tepkiler vermelerinin tek sebebi, o gün Osmanlı Devleti'nin başkenti olan İstanbul'a, 61 parçalık İtilaf savaş filosunun girmesi ve Dolmabahçe önlerine demirlemesi idi.

İngiliz, Fransız, İtalyan ve Yunan gemilerinden meydana gelen bu filoyu, 15 muharebe gemisi, 11 kruvazör, 29 muhrip ve 6 denizaltı oluşturmaktaydı. Mondros'ta taahhüt edilmesine karşın, bunların aralarında bir Yunan zırhlısı ile dört adet Yunan muhribinin bulunması ise, İtilaf Devletleri'nin verdikleri söze ne kadar sadık kaldıklarını göstermesi bakımından önemliydi. Bu donanmadan, gerekli görülen yerlere derhal 3.500 kişilik bir kuvvet çıkarıldı ki, çoğunluğunu İngiliz askerleri oluşturunuyordu. Bunların 2.000 kadarı, Beyoğlu'ndaki kışlalara, yabancı okul ve hastanelerle bazı hususî binalara yerleştirildi. Diğerleri de ayrı ayrı yerlere dağıtıldı. Aynı gün İngilizlerin bir taburu İstanbul'da yürüyüş yapmış ve Müttefik kuvvetlerin işgal kumandanı olan Wilson, karargâhını Beyoğlu'ndaki İngiliz Kız Okulu'nda kurmuştu. İngiliz Genera-

li Milne 27 Kasım'da, karargâhı da 18 Aralık'ta İstanbul'a geldi ve Haydarpaşa'dan Anadolu'ya uzanan demiryoluna bunlar tarafından hemen el konuldu. Bu gelişmeler karşısında İstanbul hükümeti protestoda bulunmuş ise de, bundan önemli bir sonuç çıkmadı. Dolayısıyla İtilaf Devletleri, 16 Mart 1920 tarihinde tam anlamıyla işgal edecekleri İstanbul'da bulunmakla, hükümetin bulunduğu bu şehri ve Türk milletini şimdiden kontrol altına almaya çalışacaklardı.

Osmanlı genelinde bütün bu işgaller yaşanırken, Ermenilerin, Osmanlı Devleti'ne yönelik toprak talepleri de gündeme gelmeye başladı. Bogos Nubar ile Kafkasya'daki Ermeni Cumhuriyeti'nin başkanı olan Aharonyan, 26 Şubat 1919'da Paris Barış Konferansı'nda Onlar Konseyi'ne verdikleri bir muhtıra ile Türkiye'den toprak taleplerini şu şekilde sıralamışlardı: "Van, Bitlis, Diyarbakır, Elazığ, Sivas ve Erzurum'un oluşturduğu doğudaki altı Türk vilâyeti ile birlikte Ermenistan'a liman teşkil etmesi amacıyla Trabzon'un bir kısmı. Ayrıca bu vilâyetlerin güney ve güneybatı ucunu ve aynı zamanda denize çıkış noktasını oluşturan İskenderun ile birlikte Maraş, Kozan, Osmaniye ve Adana Vilâyeti". Bogos Nubar'a göre, Vilâyet-i Şarkıye'ye ilaveten Kilikya bölgesi Ermenilere vaat edilmişti. Bu muhtıranın Paris Barış Konferansı'na sunulmasıyla birlikte, İtilaf Devletleri'nin adı geçen bölgelerde bağımsız bir Ermenistan kurma düşüncelerine, Amerika Birleşik Devletleri Wilson tercüman olmaya başlamıştır. Oysa bundan kısa bir süre sonra 23 Nisan 1919'da İngiliz başbakanı Lloyd George, parlamentoda yapmış olduğu bir konuşmasında Ermenilerle ilgili şu ilginç ifadeleri sarfetmiştir: "Ermenistan meselesi güçlük arzetmektedir. Çünkü nüfusu Ermeni olmayan geniş bir toprak parçasını tarihî nedenlerle Ermenistan'a vermek istemekteyiz".

Osmanlı Devleti'ne yönelik toprak taleplerinin bir tanesi de Yunanlılardan gelmekteydi. Yunan emperyalizminin amacı olarak bilinen Megalo İdea, Büyük Yunanistan İdeali anlamına gelmektedir. Amacı tüm Yunan ırkını bir coğrafya içinde toplamaktır. Bu aynı zamanda Bizans İmparatorluğu'nu yeniden canlandırma siyasetidir. Megalo İdea'ya göre, Yunanlılar bir gün birleşecek ve Yunan Krallığı, İonya adı verdikleri Batı Anadolu'dan Karadeniz'e kadar uzanarak, Trakya, Anadolu'nun kıyı bölgeleri ve İstanbul'u da içerisine alacaktı. Sadece Batı Anadolu ve İzmir değil, İstanbul, hatta Karadeniz bölgesini içine alan bir Pontus Cumhuriyeti kurulması için de propagandaya girişmiş bulunuyordu. Osmanlı Devleti dahilinde

de bulunan yerli Rumlar da, kopardıkları yaygara ve gürültülerle, Yunan devlet adamlarını büyük ölçüde etkiliyorlardı. Daha çok Rumların yarattığı bu gerginlik içinde, Yunan başbakanı Venizelos, Yunan toprak isteklerini resmî bir hâle getirmek amacıyla, 3-4 Şubat 1919'da Paris Barış Konferansı'na Ermeni projesine benzer bir muhtıra sunmuştur. Usta bir politikacı olan Giritli devlet adamı, istek ve iddialarını Wilson prensiplerinin özellikle 12. maddesi ve self-determinasyon hakkına dayandırmıştı. Ama o, çok geniş olan Yunan isteklerinden bir süre için vazgeçiyor görünmüş ve İtilaf Devletleri'nin kabul edecekleri makul talepler ileri sürmüştür. Öyle ki, bu zor dönemde kabul görmeyeceği düşüncesiyle, Doğu ve Batı Trakya, Pontus, Oniki Ada, Kıbrıs ve İstanbul üzerindeki aşırı istekleri bir süre için gözden ırak tutup, asıl taleplerini Batı Anadolu ve İzmir üzerinde yoğunlaştırmıştır. Venizelos bunda da kısa bir zaman içerisinde önemli sonuçlar sağlayacak ve 15 Mayıs 1919'da İtilaf Devletleri'nin desteğini alan Yunanistan İzmir'e girecektir.

Paris Barış Konferansı da Osmanlı Devleti açısından pek olumlu geçmemiştir. Dünyanın barış ortamına kavuşmasının sağlamak için, Paris Barış Konferansı, savaşın galiplerinin önderliğinde 18 Ocak 1919 Paris'te toplanmıştır. Asıl söz sahibi olan ülkeler İngiltere, Fransa, İtalya, ABD ve Japonya olmasına rağmen, bu konferansa katılan ülke sayısı 32'ye kadar ulaşmıştır. Paris Barış Konferansı'nın, dünyanın o tarihe kadar ele alamadığı sorunlara çare bulması beklenmekteydi. Milyonlarca insanın ölümüne ve sefaletine yol açmış ve o tarihe kadar görülmemiş bu savaşın sonunda, dünyanın geleceği hakkında karar verilecek ve dünya haritası yeniden çizilecekti. Ama bunlar yapılırken büyük devletlerin çıkarları doğrultusunda hareket etmekten de geri durmayacaktı. Durum böyle olunca, Paris Barış Konferansı'nın dünyaya tam anlamıyla bir barış getirmesi meselesi, daha ilk günden itibaren çıkmaza girmişti. Zaten bu barış, kurduğu dünya düzeni nedeniyle bazı tarihçiler tarafından, "Barışa Son Veren Barış" adıyla dünya tarihine de geçecektir. Paris Barış Konferansı'nda, İngiltere en etkili devlet haline gelerek, ABD ve Fransa'nın desteğinde, kendi çıkarları doğrultusunda dünya problemlerini ele almaya başladı. Sonuçta Almanya'ya çok ağır savaş tazminatı ve yükümlülükler yükletilerek, Versay Barışı imzalatıldı. Avusturya-Macaristan İmparatorluğu parçalanarak, ayrı ayrı devletler kuruldu. Bulgaristan ise bu savaştan en az zararlı kurtulan devlet oldu. Paris Barış Konferansı'nın hemen başında, Osmanlı Devleti'ni ilgilendiren en önemli mesele, hiç şüphesiz ki Yunanistan'a verile-

cek topraklar konusuyla gündeme gelmiştir. Lloyd George daha 1915'lerde İngiltere'nin büyük bir Yunanistan kurulmasından yana olduğunu bildirmişti. O ana kadar gizli tutulmaya çalışılan ve üst düzey çok az kişi tarafından bilenen İzmir'in Yunanlılar tarafından işgal edileceği gerçeği, 13 Mayıs 1919 tarihinden itibaren artık kesinlik ve açıklık kazanmıştı. Sonuç olarak; Almanya ile Versaille, Avusturya ile Saint Germain, Bulgaristan ile Nuilly, Macaristan ile Trianon ve Osmanlı Devleti ile Sevr antlaşması yapıldı.

Bu arada I. Dünya Savaşı daha sona ermeden Mehmed Reşat 3 Temmuz 1918 tarihinde ölmüş ve yerine Mehmed Vahideddin geçmiştir. Mehmed Vahideddin, Osmanlı tahtına çıktığında I. Dünya Savaşı sona ermek üzereydi. Osmanlı orduları hemen hemen bütün cephelerde mağlup olmuşlardı. 8 Ekim 1918 tarihinde Talat Paşa sadrazamlıktan istifa etmiş ve yerine Ahmed İzzet Paşa getirilmişti. Hemen arkasından yeni padişah 30 Ekim 1918 tarihinde imzalanan Mondros Mütarekesi'ni kabul etmek zorunda kalmıştır. Millî Mücadelenin başladığı 19 Mayıs 1919 tarihine kadar, Sultan Vahideddin ülkede yaşanan gelişmeleri ve işgalleri büyük bir çaresizlik içerisinde takip etmiştir. 1 Kasım 1922 tarihinde saltanatın kaldırılması ile Osmanlı Devleti ve hanedanlığı son bulmuş oluyordu. Sultan Vahideddin 17 Kasım 1922 tarihinde bir İngiliz zırlısı ile ülkesinden ayrılmış ve Malta'ya gitmiştir. Burada bulunduğu süre içerisinde büyük malî sıkıntılar çekmiş ve 15 Mayıs 1926 tarihinde büyük bir sefalet içerisinde ölmüştür. Cenazesi Şam'a götürülmüş ve burada Selahaddin Eyyubi Türbesi'nin bahçesine gömülmüştür. Sultan Vahideddin'in ülkeden çıkmasıyla Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından 19 Kasım 1922 tarihinde halife seçilen Abdülmecid de bu makamda uzun bir süre kalamamış ve 3 Mart 1924 tarihinde çıkarılan bir kanunla hilafet makamına da son verilmiştir. 341 Sayılı Kanun sadece halifeliği kaldırmakla kalmamış, Osmanlı Hanedan mensuplarının ülke dışına çıkarılmasını da karara bağlamıştı. Dolayısıyla Osmanlı hanedanına mensup olanların tamamı ülke dışına çıkartılmışlardır. Ancak, 1974 yılında ülkeye dönmelerine izin verilmiştir. Esasen 30 Ekim 1918 tarihinde Mondros Mütarekesi'nin imzalanması ile Osmanlı Devleti fiilen sona ermiştir.

GENEL KAYNAKÇA

- ABDERRAHMAN El Mouden, "The Idea of the Caliphate Between Moroccans and Aootmans: Political and Symbolic Stakes in the 16th and 17th Century Maghrib", *Studia Islamica*, No: 82, (1995), s. 105- 106.
- ABOU El-Haj, Rifaat Ali, "The Formal Closure of the Ottoman Frontier in Europe, 1699-1703", *JAOS*, 89, (1969), s. 467-475.
- ABOU El-Haj, Rifaat Ali, "The Ottoman Vezir and Pasha Households 1683-1703: A Preliminary Report", *JAOS*, XCIV, (1974), s. 438-447.
- ABOU El-Haj, Rifaat Ali, *The 1703 Rebellion and the Structure of Ottoman Politics*, Leiden 1984.
- ABOU-El Haj, Rifaat Ali, "Ottoman Diplomacy at Karlowitz", *JAOS*, 87/4, (1967), s. 498-512.
- ADA'Î-Yİ Şirazi ve Selim-nâmesi, haz. Abdüsselam Bilgen, Ankara 2007.
- AFYONCU, Erhan, *Tanzimat Öncesi Osmanlı Tarihi Araştırma Rehberi*, İstanbul 2007.
- AGOSTON, Gabor, "Macaristan'da Osmanlı- Habsburg Serhadi (1541-1699): Bir Mukayese", *Osmanlı*, I, (Ankara 1999), 443- 451.
- AGOSTON, Gabor, "1453-1826 Avrupa'da Osmanlı Savaşları", *Top, Tüfek ve Süngü*, ed. Jeremy Black, çev. Yavuz Alogon, (İstanbul 2003), s. 128- 153.
- AHISHALI, Recep, *Osmanlı Devlet Teşkilatında Reisülküttâblık (XVIII. Yüzyıl)*, İstanbul 2001.
- AHMED CEVDET, *Tarih-i Cevdet*, IV-XI, Dersaadet 1301-1309.
- AHMED LÜTFÜ, *Tarih-i Lütfü*, I-X, Dersaadet 1292.
- AHMED Cevdet Paşa, *Sultan Abdülhamid'e Arzlar (Maruzat)*, sadeleştiren Yusuf Halaçoğlu, İstanbul 2010.
- AHMET Cevdet Paşa, *Tezâkir* 1-12, 13-20, 21-39 ve 40, yay. Cavit Baysun, Ankara 2008.
- AHMEDÎ, *Dâstân ve Tevârih-i Mülûk-i Âl-i Osman*, haz. Çiftçioglu Nihal Atsız, (Osmanlı Tarihleri I içinde), İstanbul 1949.
- AKBAL, Fazıla, "1831 Tarihinde Osmanlı İmparatorluğunda İdari Taksimat ve Nüfus", *Belleten*, XV/60, (Ankara 1951), 617-628.
- AKÇURA, Yusuf, *Osmanlı Devletinin Dağılma Devri*, Ankara 1988.
- AKDAĞ, Mustafa, "Celali Fetreti: 1596 Sırasında Osmanlı Devleti'nin Umumî Durumu", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, XVI/ 1-2, (Ankara 1958), 53-107.